

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

PSİKONSAL TÖZ OLARAK RUH VE BEDENLE İLİŞKİSİ

DOKTORA

Samet Yahya BAL

MART-2023
GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

PSİKONSAL TÖZ OLARAK RUH VE BEDENLE İLİŞKİSİ

**SOUL AS PSYCHONEL SUBSTANCE AND ITS RELATIONSHIP WITH THE
BODY**

DOKTORA

Samet Yahya BAL

**MART-2023
GÜMÜŞHANE**

T.C.

**GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

PSİKONSAL TÖZ OLARAK RUH VE BEDENLE İLİŞKİSİ

**SOUL AS PSYCHONEL SUBSTANCE AND ITS RELATIONSHIP WITH THE
BODY**

DOKTORA

Samet Yahya BAL

Danışman: Doç. Dr. Berat SARIKAYA

**MART-2023
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Doktora Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Psikonsal Töz Olarak Ruh ve Bedenle İlişkisi**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

10/03/2023

Samet Yahya BAL

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada büyük emeği olan, kıymetli görüşlerini ve tavsiyelerini benden hiç esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Berat SARIKAYA hocama, çalışmanın olgunlaşması adına değerli katkılar sunan Prof. Dr. Resul ÖZTÜRK, Prof. Dr. Sinan ÖGE, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet AYDIN ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Ahmet TÜZEN hocalarıma en kalbi şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca akademik anlamda bana katkı sağlayan tüm çalışma arkadaşlarıma, tezin hazırlanması sırasında fikir veren tüm hocalarıma ve çalışmam boyunca manevi destek ve dualarıyla yanımda olan sevgili eşim ve değerli kızıma çok teşekkür ediyorum.

Samet Yahya BAL
GÜMÜŞHANE – 2023

ÖZET

Modern bilim ve genetikteki birtakım gelişmeler ruha atfedilen bazı özelliklere ortak oluşuyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu durum genler ve davranışlar arasında insan psikolojisi ve ruhu açısından nasıl bir ilişkinin olduğu meselesini gündeme getirmiştir. Çalışma ruhun ıstılahi anlamdaki tanımlarından yola çıkarak, günümüz genetik bilimi ve belirli gen karakterleri ve özellikleri bağlamında ruhun bedenle (genlerle) olan ilişkisini incelenmiştir. Bu amaçla da çalışmada ruh-beden ilişkisi, ruha yüklenen manalar ve davranış karakterleri gibi insan fiillerinin genlerden ve ruhtan nasıl etkilendiği ve nasıl bir etkileşim içinde oldukları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ruh kavramı birçok ilmi disiplin tarafından farklı yönleriyle ele alınıp tanımlanmıştır. Çalışma bu farklı yönleri değerlendirme çabası içerisinde olmakla beraber kelami olarak kuşatıcı bir ruh tanımını da hedeflemektedir. Bu kuşatıcı ruh tanımının kabulüyle birlikte birçok ilmi disiplinin şهادeti ve gözlemleriyle desteklenen hem kapsamlı hem de özel olan bir ruh anlayışı modeli de ortaya konulmuştur. Bu model ruhun bedenle etkileşim içinde bulunan bir varlık ve maddi bir gerçeklik olduğu iddiasını da içinde barındırmaktadır. Elbette bu sadece birçok ilmi disipline yararlanma çabası içinde ileri sürülen bir modeldir. Çalışmada “psikonsal tözsel ruhsal gerçeklik” şeklinde ifade edilen bu modelin etkileşimli ruh-beden ılımlı düalizm görüşüne daha yakın olduğu söylenebilir. Çalışma, ruhun mahiyetine dair kesin bir durum tespiti ve son nokta koymak iddiasında değildir. Nihai hedef insanın ruh, bilinç ve irade sahibi yaratıcısına ve topluma karşı sorumlu olan, genlerinin ya da çevresinin esiri, otomat bir varlık olmadığını birçok ilmi disipline yararlanarak vurgulanmaktadır. Ayrıca ruhsal cevherin insanın bedeni ve davranışları üzerinde etkisi olan ilahi (metafizik) bir değere sahip olduğu da dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Genetik, İrade, Kelam, Psikon, Ruh

SUMMARY

The developments in genetics drew attention with the common features attributed to the soul. This situation has brought up the issue of what kind of a relationship there is between genes and behaviors in terms of human psychology and spirit. The study examined the relationship between the soul and the body by considering the definitions of the soul in the context of the characteristics of the gene characters. For this purpose, the soul-body relationship, the meanings attributed to the soul and how human actions are affected by the genes and the soul and how they interact are examined in this study.

The concept of soul has been handled and defined in different aspects by many scientific disciplines. While the study tries to evaluate these different aspects, it also aims at a theologically encompassing definition of spirit. With the acceptance of this encompassing definition of soul, a comprehensive and specific model of soul understanding, supported by the observations of many scientific disciplines, has been put forward. This model claims that the soul is an entity that interacts with the body. This model, which is expressed as “psychoneuronal substantial spiritual reality” in the study, is close to the interactive soul-body moderate dualism. The ultimate goal is the metaphysical aspect of man; The aim is to emphasize by making use of many scientific disciplines that he is not an automaton, a captive of his genes or his sphere, responsible to his creator and society, who has a soul, awareness and will.

Keywords: Genetic, Will, Theology, Psychone, Soul

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	III
TEŞEKKÜR.....	IV
ÖZET.....	V
SUMMARY	VI
İÇİNDEKİLER	VII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	IX
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
GENETİK BİLİMİ VE GELİŞME SÜRECİ.....	5
1.1. Genetik Biliminin Tarihçesi	5
1.2. Kavramsal Çerçeve	13
1.2.1. Beyin ve Gen Haritaları	13
1.2.2. Esnek Beyin ve Genom.....	16
1.2.3. Epigenetik Kalıtım Sistemleri	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	31
RUH HAKKINDAKİ TANIMLAR, TEORİLER VE MODERN BİLİMİN RUH ALGISI.....	31
2.1. Ruh ve İlişkili Kavramlar.....	31
2.1.1. İnsan	31
2.1.2. Nefs	34
2.1.3. Ölüm.....	35
2.1.4. Bilinç.....	37
2.1.5. Zihin	38
2.1.6. Zekâ.....	40
2.1.7. Akıl.....	42
2.1.8. Ruh	46
2.2. İslam Düşüncesinde Ruh Anlayışları	57
2.3. Batı Düşüncesinde Ruh Anlayışları	76

2.4. Modern Bilimin Ruha Bakışı	81
2.4.1. Fizikötesi Gerçekliği Reddeden Yaklaşımlar.....	81
2.4.2. Fizikötesi Gerçekliği Kabul Eden Yaklaşımlar	89
2.4.3. Kuantum Fiziğinde İnsanı Algısı	94
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	107
RUH-BEDEN İLİŞKİSİ VE İNSAN DAVRANIŞLARI.....	107
3.1. Ruh-Beden Etkileşimi Açısından Çevre ve Genetik.....	107
3.1.1. Beyin ve Ruh Diyalektiği Bakımından İnsan.....	110
3.1.2. İrade, Gen ve Çevre İlişkisi.....	120
3.1.3. Epigenetik ve Kişilik İlişkisi.....	126
3.2. İnanç ve Ruhsal Hastalıklar	131
3.2.1. Psikosomatik ve Genospirtuality	131
3.2.2. Ruhsal Hastalıklar, Medikal Tedaviler ve Terapiler.....	140
3.2.3. Psikosomatik Etkiler Açısından Plasebo ve Nosebolar	152
3.2.4. Kutsala İnanma ve İnsan Davranışları	158
3.3. Ruh ve İradenin Davranış Biyolojisine Etkisi.....	168
3.3.1. İrade, Fenotipik Plastiklik ve Çevre.....	168
3.3.2. Ruh ve Genetik İlişkisi Açısından İnsan İradesi ve Suç	174
3.3.3. Ruh, Parapsikoloji ve İnsan Davranışları.....	179
3.3.4. Bilinç, Benlik ve Ruha Yeni Bir Yaklaşım Olarak Psikonsal Töz	188
SONUÇ	200
KAYNAKÇA.....	203
ÖZGEÇMİŞ	232

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bk. / bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım yeri yok
bs.	: Baskı, basım
C.	: Cilt
Der. / der.	: Derleyen
Dr.	: Doktor
Ed. / ed.	: Editor
et. al.	: Ve diğerleri
Erişim	: Erişim Tarihi
Haz. / haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphanesi
md.	: Madde
MS	: Milâttan sonra
MÖ	: Milâttan önce
Nşr. / nşr.	: Neşreden
Thk. / thk.	: Tahkik eden
öl.	: Ölümü, vefat tarihi
Sad. / sad.	: Sadeleştiren
S	: Sayı
Trc. / trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
ts.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri, ve devamı
y.y.	: Yayıncı bilinmiyor

ÖNSÖZ

İnsanlığın varoluşundan itibaren insanın düşünen bir mahiyete sahip olması, kendini ve kâinatı anlamlandırma çabasını netice vermiştir. Evrene, doğaya ve canlılara bakan insanoğlu kendi zihninde eşyaya çeşitli anlamlar yüklemiştir. İnsanın enfüsü tefekkürü ve gözlemlerinin kaçınılmaz sonucu olarak kendi bedeni, ruhu, benliği ve duyguları en önemli ve en evvel keşfetmesi gerekenler sırasına girmiştir. Dolayısıyla insanlığın bilhassa düşünmeyi şiar edinen fertleri, insanın mahiyetini daha çok anlama ve tanımlama çabası içerisinde girmişlerdir. Bu noktada karşılıklı iki temel unsur çıkmıştır; kısmen daha net tarif edilebilen bir beden ve onunla mültesik bulunan bir ruhsal (tözel) yapının varlığıdır. Geçmişte bu iki temel üzerinde birçok yorum yapılmış ve günümüzde de yapılmaya devam etmektedir.

Beden kavramı İslami bakımdan genel kabuller açısından bir tartışma ya da teolojik bir çatışma oluşturmazken ruh kavramı üzerinde çokça tartışılmış ve hâlen tartışılmaktadır. Belki de insanlık ruhun mahiyetini keşfetmeye çabalama ve onu tanımlama adına teknik ilerlemeler ve düşünsel evrilmeler yaşadıkça tartışmaya devam edecektir.

Ruh kavramı bir nevi ayna kavram yahut müşterek lafız gibi birçok ilmi disiplin tarafından farklı yönleriyle ele alınıp tanımlanmıştır. Çalışmamızda bu farklı yönleri değerlendirme çabası içerisinde olmakla beraber teolojik olarak kuşatıcı bir ruh tanımı da yapılmaya çalışılmıştır. Bu kuşatıcı ruh tanımının kabulüyle birlikte birçok ilmi disiplinin şahadeti ve gözlemler sonucu elde edeceğimiz sonuçlardan hem kapsamlı hem de özel olan bir ruh anlayışı modeli ortaya konulacaktır.

Tezin ana temalarından birini oluşturan genetik kavramı, genetik ve beden ilişkisi bağlamında özellikle son yüzyılda mikro gözlem düzeyinde hızlı ilerlemelere sahne olmuş, âdeta “genetik biliminin” yıldızı parlamış, maddi kalıplara girerek somut denklem ve korelasyonlarla ifade edilmiştir. Ancak son yıllardaki gelişmeler gen ve genom kavramlarının beklenilenden daha karmaşık olduğunu, genetik ilmini eski doğrusal (tek yönlü) kalıplar içerisinde değerlendirmenin mümkün olmadığını göstermiştir. “Epigenetik”¹ kavramı gibi yeni tanımlamalar ve genoma dair her geçen gün yeni şeyler

¹ Kelime anlamıyla “genler üstü” demektir. Genlerin kendisinde formel bir değişiklik oluşturmaksızın genom üzerine yazılan ve aktarılan bilgiler bütünüdür. Genlerin çevreleriyle olan ve nihayetinde fenotiplerin ortaya çıkmasına neden olan etkileşimlerle ilgilenir. (Bahri Karaçay, *Yaşamın Sırrı DNA*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Yayınları 2013, 327; Siddhartha Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, İstanbul: Domingo Yayınları, 2018, 327, 513)

bulunması, genom kavramında sürekli anlam kaymalarına neden olmuş ve bu kavramı farklı disiplinlerin gözlem ve ilgi alanına dâhil etmiştir.

İnsan davranışlarının, özellikle genetik determinist yaklaşım sahipleri tarafından genlerce belirlendiği iddiası ve insanın aslında iradeli olma yanılgısı içinde olan bir varlık olduğu tezi bir kısım bilimsel çevreler tarafından gündeme taşınmıştır. Bu şekildeki determinist ve materyalist yaklaşımlar insanın ontolojik imtiyazını, onursal değerini ve kulluk misyonunu görmezden gelmiştir. Bu tarz bilimsel yaklaşımlar ve savunucuları iradeyi önemseyen ve insanın manevi yönüne vurgu yapan teolojik değerlendirmelerle çatışmış ve bulundukları fikri zemin, onları dinleri reddedici bir tavır almaya sevk etmiştir.

İnsanın iradeli ve ruh sahibi olduğunu ve imtihana tabi tutulduğunu söyleyen teolojik yaklaşımlar, gelişen bilimsellik ve teknolojiye ve onların ortaya attığı iddialara karşı dini nasların ifade ettiği anlam çerçevesini korumaya çalışmışlardır. Özellikle de İslam dini insanın bir yaratıcı karşısındaki kulluk durumunu, sorumluluğunu ve hür iradeye sahip oluşunu çok önemsemiştir. Allah insana bir yetki ve bir hareket serbestisi vermiş ve onu sorumlu tutmuştur.²

Kelam ilminin bilinen en önemli fonksiyonlarından biri de yeni gelişen materyalist, ateist ve bilimperest akımlar karşısında İslam'ın inanç esaslarını korumaya ve gereken cevapları vermeye çalışmasıdır. Yaşanan gelişmeler ve ruhun kabul edilmesi noktasında daha çok reddedici tavır sergileyen modern yaklaşımlar karşısında İslam kelamının klasik ve yeni dönem yorumlarından istifade ederek güncellenen vesâil literatürü ile objektif bilimsel verilerle desteklenen cevaplar verilme ihtiyacı doğmuştur. İnsan bedeninin etkin bir kanunu ve hayat ilkesi olan ruhun ve benzeri tözsel kavramların bedenle münasebetleri ve iradeli varlık olan insanın eylemlerine hangi mekanizmalarla ve nasıl etki ettiği ve etkilendiği merak edilen ve incelenmesi gereken bir saha olmuş ve olmaya devam etmektedir. Çalışmada insanın ruhsal gerçekliğini ifade eden bir takım yakın kavramlar, ruh kavramını tekit etmek için kullanılmıştır. Zihin, bilinç, akıl ve düşünce gibi tözsel kavramlar ruhsal gerçekliğe ışık tutacak şekilde ve bazen de eş anlamlı olarak mütalaa edilmiştir.

Modern bilimin ruh kavramına bakışı değişen teknoloji ve ilerlemelerin tetiklemesi ile sürekli farklı anlamsal ve kavramsal kalıplara evrilmiştir. Ruh ve benzeri metafizik olarak nitelenen kavramlara dair bilimin bakış açısında, dünyaya ve maddi gözleme bakan

² Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 49-50.

yönler her zaman öncelikli olmuş ve insanın anlam arayışı ve manevi yönü bilimsel dünya açısından pek ilgi görmemiştir. Modern bilimin hedefinde gerçek anlamda bir anlam arayışı olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bilimin kendine yüklediği tanım ve misyonda anlam ve mana yoktur. Onlara göre bu tözsel kavramlar bilimin konusu değildir. Ancak bilimin konusu olmamasına rağmen bilim dünyasının büyük çoğunluğu bu tarz manevi cevherleri ret ve inkâr eden tutarsız bir tavır sergilemişlerdir. Hâlbuki bilimsel ahlakın gerektirdiği şey; din, felsefe gibi hayata fizik-metafizik ya da dünya-ahiret bağlamında daha bütüncül anlamlar sunmaya çalışan disiplinlerle bir araya gelip tüm ön yargılardan sıyrılarak farklı yaklaşımların göz önüne alınmasıdır.

Bilim ve bilimsel yöntem oluşturulurken temel olarak; aklın kullanılması, mantıksal çıkarımlar, deney ve gözlem gibi esaslar kullanılırsa din ve bilim ayrımının ve çatışmasının aslında suni bir ayrım ve çatışma olduğu farkedilecektir. Bu yöntemlerden deney ve gözlem kâfi gelmezse olmazsa akıl yürütme³, akıl yürütme kâfi gelmezse sezgisel düşünce ve sezgisel düşünce de kâfi gelmezse dinsel düşünce, insanın anlam arayışında ve hakikati arama çabasında yöntem olarak kullanılabilmelidir. İnsan gibi çok yönlü olan bir varlığı anlama çabasında ne kadar çok ilmi disiplin yer alır ve beraber çalışırsa sonuçlar da o kadar gerçekçi, kuşatıcı ve tatmin edici olacaktır.

İnsanın kendini anlamadan evreni anlama çabası her zaman eksik kalacaktır. Tam olarak anlaşılmayan ve temellendirilmeyen bir evren ise bilimsel gerçekliğin konusu olmaktan uzaklaşacaktır. İnsan sadece atomlardan ve genlerden meydana gelen otomat bir varlık olmadığına göre sağlıklı bir insan tanımı için aklın, ruhun, kalbin, duygu ve düşüncelerin özetle insana dair tüm bileşenlerin iyi anlaşılması gerekmektedir. İnsanın bir yönünü öne çıkarıp diğer yönlerini ihmal ederek yapılacak tüm çalışmalar tam olarak doğru bir sonuca ulaşamayacaktır. İnsana bütün yönleriyle yaklaşacak kuşatıcı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Çalışmanın giriş bölümünde temel savımız açısından genel ve kuramsal bir açıklama yapılacak, birinci bölümde genetik bilimi, gelişim süreci ve bir takım kavramlar ele alınacak, ikinci bölümde ruh hakkındaki tanım ve teorilere ve modern bilimin ruha bakışına yer verilecek. Son bölümde ise ruh-beden ilişkisi bağlamında insan davranışları, irade ve inancın davranış biyolojisine olan etkileri tartışılacaktır.

³ Soyut, teorik, metafizik ve fizik tüm düşünceler akıl yürütme kapsamında değerlendirilebilir.

GİRİŞ

Kaynağı ve konusu açısından bakıldığından din ve bilim hakikatte birbirinden farklı şeyler olmasa da siyasal, sosyal ve bireysel ihtiras ve ön yargıdan ötürü insanlık tarihi, kültürü ve birikiminin iki farklı kaynağı hâline gelmiştir. Oysaki bilimin inceleme alanı olan tüm evren ve tabiat Allah'ın âyetleridir. Zira bilimin bir yaratıcı olma felsefesini kaybetmeden evrene dair yapacağı tüm gözlem, deney ve çıkarımları kevnî âyetlerin tefsiri mesabesinde olacaktır. İnsanlık özellikle belli bir tarihten itibaren bu iki disiplinin oluşturduğu bağnazlıklar, güvensizlikler ve çatışmalarla doludur. Zamanla din ile bilimin kavram, tanım ve metodolojisinde belirgin farklar oluşagelmiştir. Bilim, olaylara ve olgulara kendine has bir kuşkuculukla yaklaşmış ve en önemli metotları deney, gözlem ve akıl yürütme olmuştur.⁴ Metodolojisinin doğrulamadığı veya yanlışlamadığı şeyleri kabul etmemek ve yöntemlerinin ölçüp test edemediği konularda tarafsız kalmak bilimsel yöntemden beklenen tavidir. Buna göre, bilimin deneyüstü gerçeklerin varlığını reddetmemesi ve cevap veremediği sorularda hükme varmaması doğru bir yaklaşımdır. Bir bilim adamı laboratuvara bütün ön yargı ve ön kabullerini bırakarak girerse, gerçeğe ulaşma ihtimali artabilir. İnsanın ve canlıların ortaya çıkışları, biyolojik mekanizmalar ve evrenin nasıl var olduğu, ne şekilde işlediği ve gelecekte olacak muhtemel durumlar, pozitif bilimin ilgi alanına girmektedir. Aklı ve deneyi yücelten ama metafiziğe de ılımlı bakan “rasyonalist bilimciler” pozitif bilimin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Ancak Tanrı fikrine apriori olarak karşı çıkan hümanistler, bilimi – batıl bir din gibi- dogma hâline getirerek kendi inanç sistemlerini oluşturmuşlardır. Bu noktada hümanizm âdetâ bir yeryüzü dinine dönüşmüş ve bu özelliği ile de pozitif bilimden ayrılmıştır.⁵ Bilimsel objektiflik prensibini kaybeden hümanist bilim adamları insanı yüceltip tanrılaştırırken, diğer bir grup olan natüralistler ise doğayı ve tabiatı yüceltip tanrılaştırmışlardır.

Bir din adamı dinin yorum niteliğindeki verilerini pozitif bilimin gerçek bilgilerine ve metodolojisine açabilmeli ve yanlışlanan görüşlerini gerekirse yeniden değerlendirmeye ve değiştirmeye hazır olmalıdır. Evrenin nasıl yaratıldığı ile ilgilenen bilimin yanında, neden yaratıldığına cevap arayan dinin bu sorularda kalması, bazen iki olgu arasında çatışma çıkmasını önleyeceği gibi birbirlerini tamamlamalarına da yardımcı

⁴ Ali Coşkun, “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2016), 214.

⁵ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 91.

olabilir.⁶ Örneğin bilim, DNA'daki şifrelerin nasıl olduğu, orada ne yazdığı ile ilgilenmektedir. Din ise, DNA'daki şifrelerin neden yaratıldığını dünya, ahiret ve insan açısından ne anlam ifade ettiğini incelemektedir. Eğer bilim, “Şifreler amaçsızca ve tesadüfen bir araya gelmiştir” derse sınırını aşmış olur. Din de “DNA'daki şifreleri incelemek, ilgilenmek gereksiz ve lüzumsuzdur” dediğinde bilimin sınırlarını ihlal etmiş olur. DNA'daki şifrelere yapılacak olumlu müdahaleye karşı çıkmak dini bilimden uzaklaştırır. Bu şifrelerin insanlığın zararına kullanılması ise bilimi dinden uzaklaştırır. Bilimin tamamen kanıtlayamadığı meselelerde tarafsız kalması, dini bakış açısını zedelemeyecektir. Fakat ispatlanamayan bilgileri ideolojik saiklerle savunmak, bilimi dogma bir din hâline getirebilir. Dinin sabit, sahih ve muhkem olmayan yorumları üzerinden bilim karşıtlığı yapmak ise toplumdaki “din algısını” zedeleyecektir. Dünya üzerinde farklı sayıda birçok din ve bilimsel yöntem mevcuttur. Kâinatı ve insanı anlama ve anlamlandırma adına yapılan zihinsel tartışmalar en güçlü fikirlerin kabulünü doğuracaktır. Dinlerin yanlış anlaşılması veya pozitif bilimin yeryüzü dini olması böylece önlenebilir.⁷ Belki de olması gerektiği gibi yakın bir gelecekte birçok farklı disiplinin beraber çalışması neticesinde nasıl-neden ya da din-bilim ayrımı ortadan kalkacaktır.⁸

Malum olduğu üzere ruh, kelamın konusu olan bir meseledir. Bu mesele üzerine epeyce kafa yorulmuş, söz söylenmiş ve kalem oynatılmıştır. Amacımız bağımsız olarak ruhu, yeniden klasik usul ve kaynaklar açısından ele almak değildir. Hedefimiz bütünsellik bağlamında tıptan psikiyatriye, felsefeden teolojiye ve kuantum fiziğine kadar geniş bir bilimsel spektrum içerisindeki farklı bileşenlerin insan ruhuna ve maneviyatına yönelik olarak değerlendirelebilecek ne gibi tespitler ortaya koyduğunu incelemektir. Temel amaçlarımızdan biri de geçmişten bugüne ruh kavramındaki tanımsal serencamın nasıl geliştiğini izlemek ve bu seyir içinde İslam âlimlerinin ruh tanımlamalarına bakarak, bugünün dünyasındaki birçok ilmi disiplinden istifade ederek ortaya koymaya çalışacağımız ruh ve ruhsallık tanımının, klasik dönem tanımları ve modern dönemin ruh anlayışları ile olan uyumunu karşılaştıracğız. İnsanın bütünlüğü açısından ruh olgusunun beden, genetik ve irade bağlamında varlıksal olarak bir insan için neleri ifade ettiğini, insan davranışlarına ve yaşamına nasıl etkilerde bulunduğunu bilmek zaruridir. İnsanın kendini bilmesi ve varlık hiyerarşisi içinde konumlandırması açısından ruh kavramını

⁶ Coşkun, “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri”, 219.

⁷ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 92-93.

⁸ Şaban Ali Düzgün, “Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar.” *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2006), 61.

doğru tanımlayabilmek insanın ontolojik değeri açısından çok önemlidir. Bu değer muhakkak yaratıcı-insan münasebetinin tespitinde de belirleyici olacaktır.

Modern teknolojinin ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte bugün özellikle genetik alanda gözlemlediklerimiz, sadece DNA'yı analiz edip yönlendirme kabiliyetimizi iktiva eden teknolojik ilerlemeler değil, biyoloji bilimini de esastan etkileyen bir atılımdır. Bu bilimsel devrim moleküler biyolojinin yanı sıra, “evrimsel biyoloji, antropoloji, nörofarmakoloji, bilişsel nörobilim, populasyon genetiği, davranış genetiği, psikoloji ve psikiyatri” de dâhil olmak üzere, konuyla alakalı pek çok sayıda disiplinin buluş ve ilerlemeleri de ortaya çıkacaktır. Bütün bu bilimsel gelişim alanlarının potansiyel olarak dine, kültüre ve politikaya etkileri söz konusudur. Zira bu alanların hepsi tüm insan davranışlarının kaynağı olmaya en büyük aday olan “beyin ve ruh” hakkındaki bilgimizle ve dolayısıyla onları yönetme yeteneğimizle ilgilidir.⁹

Evrene baktığımızda gördüğümüz şeyler aynı ve isimleri bir olsa da inceleme açısından bilim ve teknoloji, varlıkların hep farklı yönleriyle ilgilenen alanları doğura gelmiştir. Canlılara ve varlıklara karşı olan tavrımız ve zihinsel sonuçlarımız aslında tüm bilimlerin ortak çabasının sentezi ile daha doğru bir şekilde anlaşılmaktadır. Bugün bizler, insan deyince bilimin artık “biyopsikososyal” gibi daha interdisipliner tanımlar yaptığını görüyoruz. Nitekim David L. Hull *Bir Süreç Olarak Bilim (Science as a Process)* ve Erwin Schrödinger'in *Yaşam Nedir? Zihin ve Madde (What is Life? Mind and Matter)* adlı kitaplarıyla fizik ve biyolojiyi beraber ele alan bir bilim felsefesi anlayışı ortaya konulmuş ve bu ortak çabanın temsilciliği ortaya çıkmıştır.¹⁰

20. yüzyılın başlarında doğa bilimlerinde, özellikle fizikte izafiyet ve kuantum teorileriyle, kozmolojide big-bang kuramı ve yeni astrofizik anlayışlarıyla ve biyolojide; evrimsel psikobiyoloji, genetik ve yakın dönemde epigenetik ve diğer yeni ilmi disiplinleri ve gerçekleşen köklü değişimler din, felsefe ve diğer bilimleri ve bunlar arasındaki anlayışları da temelden etkilemiştir. Doğa bilimlerinin tarihi seyri daha çok fiziğe dayanırken, biyolojik olaylar fizik bilim kabullü bilimsel dile –belli başlı faydalar sağlmasına rağmen- henüz tamamen tercüme edilememiştir. Biyolojinin alt disiplinlerince araştırılan olgu ve fenomenlerin metot ve neticelerinden hareket eden biyoloji felsefesi, yaşam bilimlerinin farklı boyutlarına ilgi duyan felsefe-bilimin içerik

⁹ Francis Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz Biyoteknoloji Devriminin Sonuçları*, çev. Çiğdem Aksoy Fromm (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2002), 23.

¹⁰ Todd A. Grantham, “Evolutionary Epistemology, Social Epistemology, and the Demic Structure of Science”, *Biology and Philosophy* 15 (2000), 443-463.

ve muhtevasını zenginleştirebilmektedir. Son zamanlarda özellikle biyolojideki yeni gelişmeler ve kuantum alanındaki yeni enerji modelleri düşüncenin, inancın ve soyut kavramların enerji dünyası açısından bir karşılığı olabileceği ihtimalini gündeme getirmiştir. Bu yeni gündem “inancın biyolojisi, biyolojide inanç ve inanç psikolojisi” gibi yeni alanların açılmasına neden olmuştur. Nitekim “nöroteoloji” alanında yapılan çalışmalar buna örnektir. Bu ve benzer alanlar genel bir başlık olarak “biyoteoloji” ismi altında incelenebilir. Bugünün bilim dünyası insanı anlamak ve anlamlandırmak için farklı bilim dallarını bir araya getirmek zorunda kalacaktır. “psikonöroimmunoloji, parapsikoloji, nöroteoloji ve psikonörokuantoloji” gibi alanlar bunlardan sadece bazılarıdır. Bilimsel sonuçları en net durumuyla yansıtan biyoloji birikiminin doğru analizi ve elde edilebilecek kavramsal çerçeve, teorik sınırlar, sadece doğa bilimlerinin değil, felsefenin, teolojinin ve diğer sosyal bilimlerin de yararlanabileceği ortak vasatın oluşmasını sağlayacaktır.¹¹

Çalışmada tüm bu ortak disiplinlerden yararlanma çabası içinde “biyofizikopsikososyal” bir varlık olan insanın ruhsal gerçekliğini ifade etmek adına “psikonsal töz” kavramı kullanılmıştır. Bu kavram aynı zamanda disiplinler arası geçerliliği olan ve beden ile etkileşimli bir ruh anlayışını ifade etmektedir. Bu isimlendirme ve özgün ruh tanımı tüm disiplinler nazara alınarak verilmeye çalışılmıştır. Bu kavram maddi ama neredeyse kütlesiz olabilecek kadar latif ancak bir o kadar da etkili, insana içkin ve bedenle reaksiyona girip hayatı ortaya çıkarabilecek kadar yüksek enerjili, bilinçli ve hayat sahibi bir cevheri ifade etmektedir. Bu cevherin en önemli diğer bir yanı da insan için atmosferik bir enerji infiltrasyonu oluşturmaktır. İradenin kullanımına, genetik ve çevrenin değişimine bağlı olarak bu cevherde bir takım değişiklikler meydana gelmekte, bedeni etkilemekte ve ondan etkilenmektedir. Bu etkileşimin sonuçları bedende yaşamın sonuna kadar devam ederken, insanın ruhsal gerçekliğinde ölümden sonra da baki kalacağı düşünülmektedir. Bir nevi bedeni tamamen toprakta dağılan ve ekosisteme karışan insanın kişisel kazanımlarını, benliğini ve bilincini temsil etmektedir.

¹¹ Esra Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 9.

BİRİNCİ BÖLÜM GENETİK BİLİMİ VE GELİŞME SÜRECİ

1.1. Genetik Biliminin Tarihçesi

Kalıtımın temel prensiplerine ait önemli kuralların çoğu Avusturyalı bir bilim adamı olan Gregor Mendel (öl. 1299/1884) tarafından ileri sürülmüştür. Aynı zamanda bir rahip olan Mendel, çalıştığı manastırın bahçesinde, bezelyelerin kalıtımı üzerinde bazı deneyler yapmış ve biyolojide devrim yaratan sonuçlarını 1866 yılında yerel bir dergide yayınlamıştır. Ancak bu yayın dikkat çekmemiş fakat 1900 yılında Carl Correns, Erich von Tschermak ve Hugo De Vries adlı araştırmacılar, Mendel'in bulgularından habersiz olarak Mendel ile aynı sonuçlara ulaşmışlardır. Mendel'in bulgularından daha sonradan haberdar olan bu araştırmacılar kuralları onun adına açıklamışlardır.¹²

Genetik kurallar, mendelyen ve modern kalıtım anlamında olmasa bile Hippocrates (M.Ö. 360) döneminden beri kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, otozomal dominant kalıtım gösteren çok parmaklılık (polidaktili) ve X-kromozomuna bağlı resesif kalıtım gösteren hemofili hastalıklarının Mendel'den çok önceleri, Mendel yasalarına uygun olarak kalıtıldıkları bilinmekteydi. Ancak o devirde kalıtım modeli bugünkü anlamda açıklanmamıştı. Mendel'den önce, yeni bir bireyde ortaya çıkan özelliklerin, anne ve babanın özelliklerinin karışımı olduğu ve ortalama bir değer olarak ortaya çıktığı kabul edilmekteydi. İlk kez Mendel yavruda karışmış gibi görünen kalıtım faktörlerinin aslında değişikliğe uğramadan aktarıldığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla kalıtımın “karışım” olarak değil “parçacıklı” olduğunu savunan Mendel'in görüşleri daha sonra “Mendel ilkeleri” veya “Mendel yasaları” olarak anılmaya başlamıştır. Mendel'in bulgularının diğer araştırmacılar tarafından doğrulanmasından sonra, insanda ve diğer canlılarda Mendel kalıtımı gösterdiği bilinen örnekler çoğalmaya başlamıştır.¹³

1909'da “gen” kavramını ilk kullanan, akabinde genotip ve fenotipi terimleştirip ayrımını yapan ve sonrasında kalıtım kuramını araçsal bir ilmi disiplin hâline getiren kişi Wilhelm Johannsen'dir.¹⁴ Genotip canlının gensel formülasyonunu, fenotip ise görünen niteliksel ve niceliksel fizik özellikleri ifade eder. Diğer bir tabirle genotip canlının

¹² F. M. Andrews “Hugo de Vries” *Plant Physiology* 5/1 (1930), 174,2-180; Halil Kasap (ed.), *Tıbbi Biyoloji ve Genetik* (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2020), 293.

¹³ William Bateson and Gregor Mendel, *Mendel's principles of heredity* (New York: Courier Corporation, 2013); Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 27.

¹⁴ Wilhelm Johannsen, “The genotype conception of heredity”, *The American Naturalist* 45/531 (1911), 129-159.

kalıtsal potansiyelini, fenotip ise görünüşe yansıyanı temsil eder. Dolayısıyla genotip, fenotipin potansiyel hâlini simgeler. “Gen, kalıtım faktörü, gemül, biyofor, pangen” gibi tanımlamaların yapılması kalıtımın parçacıklı olduğu anlayışını devam ettirmiştir.¹⁵

“Genom” kavramı ise ilk defa 1920’de Hans Winkler tarafından tanımlanarak kullanılmıştır. Bir canlının takım kromozomlarının tümü onun genomudur. Thomas Hunt Morgan’a göre genetik, genler olarak adlandırılan yapıların “ifade edilme” şekillerini değil, “geçiş” modellerini incelemesi gerekir.¹⁶

1910 yılında Morgan genleri kromozomların taşıdığını, 1940 yılında George Beadle ve Edward Tatum gen ile enzim arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. 1944’de Oswald T. Avery ve arkadaşları kromozomların DNA’dan yapıldığını, 1953’te de James Watson ve Francis Crick DNA’nın çift sarmallı yapısını açıklamıştır. Daha sonra sitogenetik, moleküler genetik, popülasyon genetiği gibi genetiğin alt dalları ortaya çıkmış ve bu birimlerde çalışmalar yapılmıştır.¹⁷

Watson ve Crick, 1953 yılında, bilim tarihindeki en büyük dönüm noktalarından biri olan yazılarını yayımladılar. “Nükleik Asitlerin Moleküler Yapısı: Deoksiribonükleik Asitin Yapısı” başlıklı ve yalnızca bir sayfa süren bu makale, DNA’nın yapısını açıklayan iki sarmal şeklinde bir model sunuyordu.¹⁸

Her biri şeker-fosfat omurgalı iki adet sarmal, “baz” adı verilen ikili çiftlerle guanin-sitozin (G-C) ve adenozin-timin (A-T) birbirine bağlanmakta, kıvrılan merdiven basamakları görüntüsü vermektedir. DNA, yalnızca insan varlığının değil, bütün diğer canlı varlıkların yapısını ve gelişimini belirleyen genetik kodu içermektedir. Miktarı ve karmaşıklığı, bir türden diğerine göre değişmektedir. DNA aynı zamanda yaşamın korunduğu ve saklandığı bir mekanizmadır. Yaşayan hücreler kopyalanarak, yeni nesillerin oluşmasını sağlayacak ana hücreleri içermiş olurlar.¹⁹

Kromozom, hücrenin içinde DNA’dan oluşan ve genetik şifreyi içeren yapıdır.²⁰ DNA kromozomlarda saklanmaktadır. İnsanlarda 23 çift kromozom vardır. Anne ve babadan birer çift gelmektedir. 23. çift cinsiyet kromozomudur. Her kromozomda

¹⁵ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 35.

¹⁶ Peter Godfrey-Smith, *Philosophy of Biology* (Oxford: Princeton University Press, Princeton, 2014), 86; Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 36

¹⁷ Kasap, *Tıbbi Biyoloji ve Genetik*, 195.

¹⁸ James D. Watson, Francis H. C. Crick, “Molecular Structure of Nucleic Acid: A Structure for Deoxyribonucleic Acid”, *Nature* 171/4356 (1953), 737-738; Nancy C. Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan (İstanbul: Okyanus Us Yayın Eğitim Danışmanlık, 2014), 131.

¹⁹ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 132.

²⁰ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 512.

saklanan ve okunan benzersiz bir DNA sarmalı vardır.²¹ İnsanda kromozom sayısının 46 olduğu ilk kez 1956 yılında genetik bilimci Joe Hin Tjio ve Albert Levan tarafından açıklanmıştır. Bu durum son yıllarda görülen baş döndürücü gelişmelere rağmen insan genetiğinin ne kadar yeni bir bilim olduğunu göstermektedir. Jerome Lejeune 1959 yılında Down sendromunun, kromozom sayısındaki düzensizliklerden meydana geldiğini göstermiş ve bunu, sitogenetikteki diğer bulgular izlemiştir. Cinsiyet kromozomlarına bağlı kalıtsal özellik ve hastalıklar belirlenerek, erkek ve kadın arasındaki farklı özelliklerin nedeni anlaşılmıştır.²²

Genlerin kendi arasında sınıflandırmaya tabi tutulması 1959'da François Jacob ile Jacques Monod'un "strüktürel genler" ve "regülatör genler" ayrımının varlığını ortaya koymasıyla iyice görünür hâle gelmiştir. Artık gen listesine görevleri başka genlerin faaliyetlerini düzenlemek (protein sentezi hızını) ve diğer genler tarafından idare edilen gen sınıfı eklenmiştir. Jacob ile Monod'nun genetik regülasyon biçiminde genom yine bir "gen kütüphanesi" gibidir, ancak bazı genler yapıda bazıları ise düzenlemede görev alırlar.²³ 1965 yılına gelindiğinde genoma ait bütün şifre bilinmekteydi ve modern genetik çağ artık başlamıştı. 1960'larda büyük buluş olarak görülen atılımlar, 1990'larda sıradan yöntemler hâline gelmişti.²⁴ Bu gelişmelerle beraber tıbbi genetiğin de temelleri atılmış oldu.

Tıbbi genetik, bir bireyin fiziksel ve mental özelliklerini nasıl kazandığını, anne-baba ve yakınlarına nasıl benzediğini veya benzemeyen özelliklerinin, yani çeşitliliğin, nasıl ortaya çıktığını inceleyen bir bilim dalıdır. Canlıda bulunan kalıtsal materyal ile çevre faktörlerinin etkileşimi sonucu canlının anatomik, fizyolojik ve diğer özellikleri ortaya çıkar. Bu nedenle genetik bilimi sadece genetik materyali ve bu materyalin kalıtımını değil, çevresel faktörlerle canlıda yeni ortaya çıkan hastalıkları ve normal özellikleri de inceler. Günümüzde pek çok kişi, insan genetiğinin hem sağlık hem de sosyal öneminin bilincindedir. Bunun için genetik, tıbbın yanında çeşitli bilim dallarının da başlıca uğraş alanı hâline gelmiştir.²⁵

Genomdaki bir kısım genler, başka genlere bağlanarak bu genlerin aktivasyonunu artıran veya azaltan "transkripsiyon faktörleri" adı verilen proteinlerin kodlanmasını

²¹ Sefa Saygılı, *Beyin ve Ruh* (İstanbul: Elit Yayınları, 2006), 61.

²² Kasap, *Tıbbi Biyoloji ve Genetik*, 196.

²³ François Jacob and Jacques Monod, "Genetic regulatory mechanisms in the synthesis of proteins" *Journal of molecular biology* 3/3 (1961), 354.

²⁴ Matt Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019), 65.

²⁵ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikashiçoğlu (Ankara: Elsevier Limited, 2019), 195.

sağlamaktadırlar. Genlerin, bir protein grubu olan bu transkripsiyon faktörleri aracılığıyla düzenlendiği iddiası 1961’de lac-operon deneyleriyle doğrulanmıştır. Transkripsiyon faktörleri genel anlamda belli dizeleri tanıyıp hedef almaktadır. Böylece genom devamlı olarak düzenlenmektedir. Buna göre, genom yalnızca bir dizilim taslağı değil, aynı zamanda protein sentezinin planını ve uygulamasını düzenleyen araçları da ihtiva etmektedir. Genom yalnızca proteinleri yapabilen pasif bir talimat dizisi değil, genler arasındaki karmaşık iletişim ağını temsil eden bir mekanizmalar ve süreçler bütünüdür.²⁶

1970’lerin ortalarından 1980’lerin ortalarına kadar ki dönemde, genetik bilimi pek çok kavramsal değişime sahne oldu; gen klonlama, gen haritalama, parçalı genler, genetik mühendislik ve yeni gen düzenlenme türleri bunlardandır. Fakat ciddi bir ölçek değişimi oluşmamıştı. On yıl içinde yüzlerce gen izole edilmiş, dizilenmiş ve klonlanmış fakat çok hücreli bir organizmanın tüm genlerini içeren herhangi bir katalog hazırlanmamıştı.²⁷

Richard Burian’ın 1985’teki “DNA’nın yapısı net bir gerçektir, ancak genin neliği konusunda tek bir hakikat yoktur”²⁸ sözünün ardından gerek yapısal gerekse fonksiyonel bir birim olarak kabul edilsin, gen kavramının ifade ettiği ve karşılık geldiği şey daha sofistike hâle gelmiştir. Genetik şifrenin analizi sonucu tespit edilen, “tekrarlanan genler”, “çakışan genler”, “yuvalanmış genler” gibi ortaya çıkan yeni aktörler, genin yapısal bir birim olarak değerlendirilmesini cidden güçleştirmiştir. Öte yandan bilim adamları yeni buluşlarında teori ve uygulama (deney) arasında uyumsuzluk tespit ettiklerinde, düşüncelerini netleştirmek için uğraşırken, gen kavramı da alanın içinde güncel ayarlamaların yapılmasıyla olgunlaşmaya devam etmiştir. 1986’da Raphael Falk için gen, artık “akış içindeki bir olgudur”dur.²⁹ Ancak Falk 2000 yılındaki bir makalesinde gen için kullandığı tanımı güncelleyerek onu, “gerilim içindeki olgu” ifadesiyle değiştirmiştir. Moleküler biyolojideki yeni bulguların birikimi doğrultusunda gen tanımı netlik kazanmak yerine farklı boyutların eklenmesiyle daha da belirsizleşmiştir. 1992’de John Tooby ve Leda Cosmides genin pek çok tanımını ele alarak bir potada eritmiş ve eldeki bileşime bir yeni ekleme daha yapmışlardır. Gen, çevreden veri almaya yarayan bir cihaz gibidir. Beyindeki genetik ifadeyi belirleyen gen

²⁶ François Jacob and Jacques Monod, “Genetic regulatory mechanisms in the synthesis of proteins”, 354.

²⁷ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 302.

²⁸ Richard M. Burian, “On conceptual change in biology: The case of the gene”, *Evolution at a crossroads: The new biology and the new philosophy of science* (1985), 37.

²⁹ Raphael Falk, “What is a gene?”, *Studies in History and Philosophy of Science Part A* 17/2 (1986), 167.

gruplarının dağılımı, çoğunlukla da bedenin haricinde oluşan çevresel uyaranlara direk ya da indirekt tepkiler verecek tarzda her dakika, her saniye hatta her an değişmektedir.

Genin varlıksal durumu, kendini zoraki olarak dayatan bir yapı olmaktan çok onun bir deneyim mekanizması olduğudur. Zira canlılarda ister arının modellenmiş davranışı isterse insanın bilgisinin doğumundan beri süregelen çerçevesi olsun, doğumdan itibaren oluşan genetik bilgi dâhil her şey deneyimden-ancak her bir ferdin, her nesilde fiilen yeniden inşa ettiği deneyimden-ziyade türün soyunda meydana gelen bir birikimsel durumun sonucudur.³⁰

Son 60 yıl içerisinde genetik materyal üzerinde yapılan çalışmalarla DNA'nın yapısı, nasıl eşlendiği ve kendisini nasıl ifade ettiği saptanmış ve DNA dünyadaki tüm laboratuvarların gözde molekülü haline gelmiş, bunun sonucu olarak moleküler genetik bilim dalı büyük bir önem kazanmıştır. Moleküler genetiğin asıl hedefi kalıtsal hastalıkların önlenmesidir. Genetik bilimindeki bu gelişmeler sonucu, 1986 yılında insan genomu çalışmaları başlamış ve 1988 yılında Amerika Birleşik Devletlerinin "Ulusal Sağlık Enstitüsü" ile "Enerji Departmanı" birleşerek "İnsan Genom Organizasyonu" (Human Genom Organisation, HUGO) kurulmuştur. 1990 yılında da ana amacı insan genomundaki nükleotitlerin dizilişini bulup genlerin yerini belirlemek olan insan genom projesi başlatılmıştır. Daha sonra Fransa, İngiltere ve Japonya bu projeye dâhil olmuştur. İnsan Genom Organizasyonu insan genomunun baz dizilimini belirleme çalışmaları 2001 yılında bitirilmiş tüm genomun taslağı yayınlanmıştır. Günümüzde insan genomunun dizi analizi tamamlanmış olup bundan sonraki aşamada normal ve istenmeyen durumlardan sorumlu olan genlerin tanınması dolayısıyla kalıtsal hastalık veya hastalığa yatkınlık genlerinin belirlenmesi yapılacaktır. Genetik bilimciler, gelecek milenyumun özellikle kusurlu genlerin hastalıklarla ilişkilendirilmesi, biyoteknoloji, moleküler genetik, genetik mühendisliği, gen tedavisi uygulamaları ve doğum öncesi döneme ait tanı çalışmaları ile süreceğini düşünmektedir.³¹

"Moleküler Genetik ve Genetik Mühendisliğinin" esas uğraşı alanı, bir canlı türünün genomu içerisinde bulunan genlerin baz sıralarını saptamak, genlerdeki nokta mutasyonlarını belirlemek, moleküler genetik yöntemleri hastalığın teşhisinde kullanmak, moleküler genetik yöntemlerle canlıların arasındaki filogenetik ilişkilerin

³⁰ Jacques Monod, *Rastlantı ve Zorunluluk: Modern Biyolojinin Doğa Felsefesi*, çev. Elodie Eda Moreau (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2012), 141.

³¹ Kasap, *Tıbbi Biyoloji ve Genetik*, 196.

(akrabalık ilişkilerinin) belirlenmesini sağlamak ve moleküler genetik yöntemleri adli tıpta kullanmaktır.³²

Moleküler genetikçilerin işlerini zorlaştıran en büyük sorun insanlarda görülen hastalıkların büyük bir kısmının “kompleks hastalıklar” olmasıdır. Hastalıklara yol açan unsurlar çoklu gen özelliğinde (poligenik) olduğu ve bunların o hastalığı taşıyan her bireyde bulunmayışı belirli tespitler yapmayı güçleştirmiştir. Üstelik gen davranışı ve gen ifadesi üzerinde etkili ve genetik olmayan başka etmenler de söz konusudur. Bildiğimiz tıbbi durumların büyük bir kısmı, klasik Mendel örüntüsünü izlemeyen, genetik olmayan etmenlerin etkisini de içeren ve tek bir gen etkisi altında kalmayan hastalıklardır. Huntington hastalığı dışındaki ruhsal hastalıkların neredeyse tamamı ile şeker, kanser, kalp hastalıklarının tamamı kompleks hastalıklardır. Araştırmacılar, çoğu hastalığın çoklu gen etkisiyle oluştuğu fikrini benimsemişlerdir. Genlerin her biri görece küçük bir etkiye sahip olup, hastalığa yol açabilmek için bazılarının bir araya gelerek etkileşmesi gerekmektedir.³³

Bütün olağanüstü gelişmelere rağmen genetik mühendisliği hâlâ emekleme çağındadır. İnsan gen haritasının tamamlanması, aslında bu işin sadece miladı diyebileceğimiz bir başlangıçtır. Bununla sayıları 20-25 bin civarında olan insan genlerinin dizilimleri belirlendi. Artık insanın bedensel bütünlüğünü ifade eden tüm bilgi önümüzdeydi, ama onu yorumlamak ve anlamlandırmak uzun yıllar süren çalışmaları gerektirecektir.³⁴

İnsan genomunun ve genom ürünleri olan gen ifadesi kontrolünün, insan gen varyasyonunun ve genler ile çevre arasındaki etkileşimlerinin büyük ölçekli analizi sonucunda yaşanan gelişmeler genomik tıp alanında sağlık hizmetleri için kullanılabilir. Genetik prensipler ve yaklaşımlar tek bir uzmanlık dalı ya da yan dalla sınırlı değildir; bu prensipler birçok tıp alanına hatta tıbbın bütün alanlarına yayılmış durumdadır.³⁵

Genetikçiler İnsan Genom Projesinin sonunda 120.000’den fazla gen beklerken tüm insan genomunun yaklaşık 20-25 bin genden oluştuğunu öğrendiklerinde şok yaşadılar.³⁶ Tahmin edilen ve ihtiyaç duyulan DNA’nın %80’inden fazlası yoktu! “bir gen, bir

³² Mehmet Topaktaş, *Moleküler Genetik* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 455.

³³ Andreasen, Cesur Yeni Beyin, çev. Yıldırım B. Doğan, 146.

³⁴ Bahri Karaçay, *Yaşamın Sırrı DNA* (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Yayınları, 2013), 4.

³⁵ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikaşifoğlu, 1.

³⁶ Elizabeth Pennisi, “A Low Number Wins the GeneSweep Pool” *Science* 300 (2003), 1484; E. Pennisi, “Gene Counters Struggle to Get the Right Answer”, *Science* 301 (2003), 1040-1041; Helen Pearson, “Geneticists play the numbers game in vain”, *Nature* 423/6940 (2003), 576.

protein” anlayışı genetik determinizmin temel özelliği iken İnsan Genom Projesi “bir gen bir protein” anlayışını yıktı. Yaşamın nasıl yürüdüğüne dair o zaman ki teoriler de yıkılmıştı. Bununla beraber İnsan Genom Projesinin şaşırtıcı sonuçları üzerine yapılan bir yorumda, dünyanın en saygın genetikçilerinden ve Nobel ödüllü David Baltimore insanın karmaşıklığı hakkında şöyle söylemişti:

Eğer insan genomu bilgisayarlarımızca tespit edildiğine göre bir sürü gen içermiyor, kesinlikle solucan ve bitkilerden daha karmaşık yapıda olmamızın nedeni daha fazla gene sahip olmamız değilse; bize karmaşıklığımızı kazandıran şeyler (devasa davranışsal repertuarımız, bilinçli hareketlerde bulunabilme yeteneğimiz, dikkate değer fiziksel koordinasyonumuz, çevrede meydana gelen dış kökenli değişikliklere verdiğimiz tepkilerde meydana gelen kesin değişiklikler, öğrenme kabiliyetimiz, hafızamız vb.) gelecekte bizi zorlayacak konulardan biri olarak duruyor.³⁷

Baltimore’un söylediği gibi, İnsan Genom Projesinin sonuçları bize yaşamın nasıl kontrol edildiğine dair diğer düşünceleri de göz önünde bulundurmamız gerektiğini söylüyor. Bunun yanı sıra, İnsan Genom Projesinin sonuçları bize biyosferdeki diğer organizmalarla olan genetik ilişkimizi yeniden gözden geçirmeyi öneriyor. Artık evrimsel merdivenin en tepesinde neden insan olduğunu açıklamak için genler kullanılamıyor.³⁸ Böylece insanı değerli kılan ruhsal gerçeklik, bilinç, irade ve düşünce gibi kavramları ve bunların genlerle olan ilişkisini yeniden gözden geçirmemiz gerekiyor.

Bedenimizdeki her hücrenin içinde iyi paketlenmiş, hücre çekirdeği adı verilen yoğun bir yapı vardır. Çekirdeğin DNA’yı, genetik kodu ve yaşamın ana planını içerdiği bilinmektedir. Genlerin “biyolojik kader” denilen şey olduğu düşünülür. Kromozomlarımızın bir bölümü babadan, bir bölümü anneden bize geçmektedir. 23 çiftlik bu birleşim sonucunda taşıdığımız kalıtsal etmenler ortaya çıkmakta ve bazen genetik determinizmin esası olarak kabul edilmektedir.³⁹ Bu yolla babamızın kalp sorununu ve alkolizmini ya da annemizin meme kanserini kalıtsal olarak almış olacağımızdan kaygı duyarız.⁴⁰ Yeni genetik paradigmlar kalıtsal aktarımın bu kadar doğrusal ve katı deterministik değil, çok daha kaotik ve esnek bir yapıda olduğunu ortaya

³⁷ David Baltimore, “Our genome unveiled”, *Nature* 409/6822 (2001), 815-816.

³⁸ Bruce H. Lipton, *İnsanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk (İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2020), 67.

³⁹ Determinizm, doğuştan gelen özelliklerin genetik müdahale ihtimali dışında değiştirilemez, geliştirilemez olduğunu söyler. İnsanın kaderi genleriyle çizilir. Genetik determinizm 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi, ekonomik, ahlaki değişimlerin de etkisiyle, yaşam bilimlerinin temel yazılımı hâline gelmişti. (Samet Yahya Bal-Berat Sarıkaya, “İnsan İradesi ve Sorumluluğu Bağlamında Neocebrizm’in İddiaları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/22, 2022, 549)

⁴⁰ Andreassen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 115.

çıkarmıştır. Bu kaotik ve esnek oluşun yine de belli başlı mekanizmalara sahip olduğu unutulmamalıdır.

İnsan Genom Projesi bir yönüyle yanılsama üzerine kurulmuştu. İnsan genomu diyebileceğimiz sabit bir şey yoktu. Ne uzamda ne zamanda böyle kesin bir nesne tanımlanabilmiş değildir. 23 kromozoma dağılmış yüzlerce lokus, insandan insana değişen genler barındırmaktadır. Projenin açıklanan amacı, 200 farklı bireyden elde edilen ortalama veya standart bir dizi yayımlamaktır. Bu çözüm çok da anlamlı değil, zira genin işlevinin kilit noktasını oluşturan şey herkeste aynı olmamaktadır. Varyasyon insan genomunun ve aslında her genomun temel özelliği ve ayrılmaz bir parçasıdır. Genom sürekli değişmektedir. İnsanların ise sabitliği abartma eğilimleri ve dengeye duydukları inanç aşırı boyutlardadır.⁴¹ Oysaki bireyin yaşamı, çevresi, duygu ve düşünceleri sürekli değişmektedir. Genom da bu değişimden payına düşeni alır. O sürekli dinamik ve değişen bir sahne gibidir.

Bir zamanlar, ekoloji uzmanları iklime bağlı bitki örtüsüne inanıyorlardı. İngiltere’de meşe ağaçları ve Norveç’te köknarlar olmalıydı zira iklim bunu gerektiriyordu. Oysa mesele bu kadar tekdüze değildi. Ekoloji gibi genetik de anladığımız manada bir denge hâlinde değildir.⁴² Evrendeki denge durumları bizim düşüncelerimizdeki statik algılardan uzak daha kaotik ve dinamiktir.

Genetik bilimi için çok önemli olan üç dev proje vardır. Üçü de ayırtırmakla, bölmekle ve tekrar bir araya getirmekle ilgilidir. Birincisi, insan genomunda kodlanmış olan bilgiyi tam olarak anlamaktır. İnsan Genom Projesi bu hedefin başlangıç noktasıydı, fakat bu proje insan DNA’sındaki 3 milyar nükleotidin tam olarak neyi “kodladığı” ile ilgili pek çok soruyu da beraberinde getirdi. Genom içerisinde birçok işlevsel eleman vardır; protein kodlayan genler (toplamda 21 ila 24 bin arası), düzenleyici diziler ve genleri modüllere ayıran DNA kısımları (intronlar), proteine çevrilmeyen, ama hücre fizyolojisinde çeşitli görevler üstlenen on binlerce RNA molekülünü inşa etmeye yarayan bilgiler, kromozomun bir parçasının üç boyutlu ortamda bir başka parçayla ilişki kurmasını sağlayan kıvrımlar ve katlamalar vardır. Bu unsurların her birinin rolünü anlayabilmek için 2003’te çok büyük bir uluslararası proje başlatıldı. Amaç, insan genomundaki her işlevsel unsurun yer aldığı bir katalog hazırlamaktı. Adına “Encyclopedia of DNA Elements” (DNA Elemanları Ansiklopedisi) ifadesinin baş

⁴¹ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 171.

⁴² Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 172.

harflerinden “ENC-O-DE” adı verilen proje, insan genomu dizisine başından sonuna kadar notlar düşmeyi amaçlıyordu, zira insan genomunda neler olup bittiği hakkında çok az şey biliniyordu. Genlerimiz ve işlevleriyle ilgili bilginin çoğu genler ile organizmanın nasıl hayata büründürüldüğünü anlamak için, yalnızca genleri değil, RNA’yı, proteinleri ve epigenetik işaretleri, evrensel ve çevresel faktörleri ve daha birçok etkeni bilmemiz gerekmektedir. Bunun için de 2000’de “Epigenom Projesi” başlatıldı. Son iki proje farklı fraksiyonlarla devam etmektedir. Genom, protein varyantları (proteom) ve epigenetik işaretler (epigenom) koordineli çalışarak insanın inşasına nasıl ve ne ölçüde katkı sağladıkları merak konusu olmaya devam edecektir.⁴³

1.2. Kavramsal Çerçeve

1.2.1. Beyin ve Gen Haritaları

Bilim camiası son zamanlarda geliştirdiği yöntemlerle maddeyi kanda, idrarda, serumda ya da diğer dokularda ölçülebilecek bir hâle getirmeyi başarmıştır. Her maddenin ürettiği ve evrene gönderdiği bir frekansı vardır. Maddenin elektrik yükü ile alakalı olan bu frekans, onun parmak izi gibidir. Yine ultraviyole ışığını soğurma oranına bağlı olarak maddenin nitelikleri anlaşılabilir. Ultraviyole ışınları sayesinde maddeyi tanımlamak, onu siyah beyaz fotoğrafın bir varlığı tanımlaması gibi kaba hatlarıyla göstermeye benzer. Bunun dışında “kütle kromografisi” ya da “tomografik göstergelerle” de maddenin iyonlarının sinyalleri ölçülerek iyon yüküne göre maddenin özelliği belirlenebilir. Belirlenen bu maddenin bir kısmı dahi cihaz tarafından incelendiğinde onun hangi maddenin parçası olduğu tespit edilebilir. Bu yöntemle maddeye bazı uyarılar gönderip, yaydığı sinyallere göre onunla alakalı ölçüm yapılabilir. Beyin görüntülemek için uygulanan manyetik tetkiklerde beyne özel bir manyetik dalga, radyo frekansı gönderilir ve bu frekansa göre ışınlar belli bir açıda oynamaya başlar. Bu hareketlenme sonrası hidrojen yoğunluğunun ölçümüne göre beyin görüntülenmesi yapılır.⁴⁴

⁴³ L. Siggins and K. Ekwall, “Epigenetics, chromatin and genome organization: recent advances from the ENCODE Project”, *Journal of internal medicine* 276/3 (2014), 211; Hongzhu Qu and Xiangdong Fang, A brief review on the Human Encyclopedia of DNA Elements (ENCODE) Project”, *Genomics, proteomics & bioinformatics* 11/3 (2013), 135-141; Manel Esteller “The necessity of a human epigenome project”, *Carcinogenesis* 27/6 (2006), 1121-1125; Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 498; <https://www.genome.gov/human-genome-project>; <https://www.encodeproject.org/>; <https://www.genome.gov/Funded-Programs-Projects/ENCODE-Project-ENCyclopedia-Of-DNA-Elements>; <https://www.epigenome.org/>; <https://www.sciencedirect.com/topics/neuroscience/human-epigenome-project>. (Erişim 17 Ocak 2023)

⁴⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 136.

Beynin haritaları genellenmiş anatomik bölümlere ek olarak beyni (zihin dediğimiz) işlevsel sistemler hâlinde de bölümlenmektedirler. Bunlar anımsama, dil aracılığıyla bağlantı kurma, dikkati yoğunlaştırma gibi zihinsel eylemleri içermektedir. Biçem ve işlev -beyin ve zihin- bir birimdir, bununla birlikte işlevsel sistemleri beyin bölgesi yüklemiyle düşünebiliriz örneğin; frontal bölgedeki⁴⁵ beyin kabuğu ve limbik sistem⁴⁶, moral yargılama ve duyguların yaşanması gibi zihinsel eylemleri üretmektedirler.⁴⁷

Son derece gelişmiş teknikler sayesinde, sağlıklı insan beyninin belli zihinsel işlevleri yerine getirirken hangi kısımları kullandığı doğrudan görüntülenebilmektedir. Bu teknik bize, daha önce yapılmış olan işlevsel bölümler ve bölgeler ayrımının aşırı yalınlaştırmadan ibaret olduğunu göstermiştir. Çoğu zihinsel eylem sırasında, beynin her tarafına dağılmış pek çok beyin bölgesi aynı anda kullanılmaktadır. Yine de, beynin düşünen ve hisseden bir zihni temsil etmek üzere nasıl çalıştığını anlarken geleneksel bölümler iyi bir başlangıç oluşturmaktadır.⁴⁸

İnsanda bir ruhsal gerçeklik kabul edildiği takdirde ruh-beden etkileşimi bağlamında beynin yapısı ve anlaşılması son derece önemlidir. Gerek doğuştan gelen genetik özellikler gerekse sonradan meydana gelen çevreden ve bireyin seçimlerinden kaynaklanan birçok ruhsal hastalığın beyne olan etkisi gözlenebilmektedir. İnsanın ruhsal gerçekliğine ait olan bir takım özelliklerin (zihin, bilinç, soyut düşünce ve moral değerler vb.) psikonsal tözün beyinle olan etkileşimi sonucu oluştuğuna, beyinde bulunan homolog bölgeler işaret etmektedir. Ayrıca beynin anlaşılması güç ve karmaşık yapısı, beyne ait olduğu söylenen birçok kavramın madde ve organik temelli açıklanmasındaki güçlükler metafizik bir gerçeklikle olan ilişkisini daha muhtemel hâle getirmektedir.

Ruh ve beden etkileşiminin diğer bir önemli ayağı olmaya en büyük aday hem beynin hem de tüm vücudun temel işlevsel birimi olan genomdur. Ayrıca genin ve genetiğin sağlık ve hastalık üzerinde etkisi oldukça derin ve kökeni insan genomunu oluşturan DNA içerisinde kodlanan bilgide saklıdır. Genom her tür karakteristik sayı, morfoloji ve içerikte kromozom bileşenine (karyotip) sahiptir. Gen haritası her türe ve tür

⁴⁵ Beynin ön tarafında bulunan, soyut ve moral kavramları oluşturan ve bilinçli düşünmeden sorumlu olan üst benlik olarak düşünülebilecek beyin bölgesidir. (Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 119-120; Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 94-95)

⁴⁶ Beynin derinliklerinde bulunan ve temelde duygu ve davranışların düzenlenmesi, uzun süreli hafıza ve motivasyondan sorumlu beyin bölgelerinin ortak adıdır. Hisseden, duyguları ve temel dürtüleri denetleyen limbik sistem de alt benlik gibi düşünülebilir. (Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 94-95)

⁴⁷ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 80.

⁴⁸ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 81.

içerisindeki her bireye özgül olan ve genlerin genomik pozisyonunu gösteren haritalardır.⁴⁹ Genomun haritalanması hastalık genleri hakkında pek çok bilginin elde edilmesi bakımından önemlidir.⁵⁰ Genlerde potansiyel ve karmaşık ilişkiler yumağı şeklinde bulunan teorik bilgi, birçok etkileşim ile açığa çıkmaktadır. Psikonsal tözün, bu ilişkiler yumağı içinde yeri olması muhtemeldir. Genin varlığı bu açıdan da ayrı bir öneme sahiptir. Önemi nisbetinde beyin ve genin oldukça karmaşık ve anlaşılması zor, metafizik meseleleri aratmayacak cinsten olduğu söylenebilir.

Beyin ve sinir sistemi içerisinde gerek aksonlar arası gerekse dendritler, sinapslar ve kimyasal ajanlar arasında doğru bağlantıların kurulabilmesi oldukça karmaşık bir sürecin sonunda gerçekleşmektedir.⁵¹ Özellikle de fetal dönem (anne karnında yavrunun 9. Haftadan sonraki süreci) dikkate alındığında insan yaşamının evrelerinde en büyük değişiklikler bu dönemde gerçekleşmektedir. Hâlbuki en büyük değişimin olduğu bu dönemde henüz beyin şekillenmemiş ve genetik mekanizmalar olgunlaşmamıştır. Dolayısıyla bu sürecin sadece beyin ve genler tarafından yönetildiğini iddia etmek oldukça güçtür. Beynin doğru biçimde ve doğru işlevsellik içinde büyüme ve gelişmesi, bu durumu kontrol edecek sistem henüz mevcut değilken bu işin kontrolünün nasıl yapıldığı cevap bekleyen sorulardandır. Beynin kendisine-henüz kendisi yok iken-büyümeyi öğretmesi de mümkün olmayacaktır. Ayrıca beyindeki milyarlarca nöronun faaliyetini düzenleyecek gen sayısı da yetersizdir. Bu kontrol mekanizması için makul bir merkez aranmalıdır.⁵²

Fetal dönemin başlarında gerçekleşen ilginç bir hâdise daha vardır. Vücudumuzdaki tüm hücrelerin aynı genetik hücreye sahip olduğu bilinmektedir. Böyle olmasına rağmen hücrelerimiz deri, kemik, sinir vb. şeklinde farklılaşabilmektedir. Ayrıca yine bu süreçte meydana gelen üç boyutlu doku ve organ yapıları da dikkat çekicidir. Örneğin; embriyo hâlindeyken çoğalan kulak hücrelerinin nerede duracaklarını nasıl tayin ettikleri ve ideal üç boyut sınırlarını nasıl çizdikleri bilinmemektedir. Yine diğer bir olağanüstü olay tek bir zigot-döllenmiş yumurta-hücresiyle başlayan bu sürecin ikiye, dörde, sekize, onaltıya şeklinde düzenli bir artışla devam eden bölünmesi birden

⁴⁹ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikışıfoğlu, 4.

⁵⁰ Kasap, *Tıbbi Biyoloji ve Genetik*, 325.

⁵¹ Bir nöron (sinir hücresi)'nin gövdesinden çıkan uzantılara "dendrit" denir. Bu gövdeden çıkan ince uzun bölüme ise "akson" adı verilir. Bu iki yapı da komşu hücrelerle iletişim kurmayla görevlidirler. Sinaps ise, aksonların ucunda bulunan ve sinir hücresinin mesajını başka hücrelere aktarıldığı yerdir. (Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 46)

⁵² Andreassen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 69.

özelleşmiş beyin hücrelerine, oradan da konuşan, düşünen, evreni keşfedebilen ve Tanrı'ya dua edebilen bir organizmaya (beyne) dönüşmesidir.⁵³

Lewis Thomas, *Medusa and The Snail* adlı eserinde şöyle yazıyor: “Sadece bu özel hücrelerin varlığı yeryüzünün en hayret verici şeylerinden biridir. Bir grup hücre trilyonlarca hücreye, muazzam düşünce ve muhayyile aygıtlarına, okumak, yazmak ve kullanmak için gereken tüm verilere dönüşür. Gerçekten hücreler dakikada 250.000 yeni nöron verecek şekilde bölünürler.”⁵⁴

Beyin ve genetik mekanizmalarla ilgili olarak gereğinden fazla deterministik ve biçimsel düşünmeye karşı bir meylimiz var. Bilim dünyasında bu meylin daha fazla olduğu söylenebilir. İnsan beyni gözlemlediği fenomenleri anlamak için önce basitleştirir. Ancak daha sonra bu basitliğin içinde kaybolabilir. Fetal dönemde meydana gelen indeterministik ve kaotik mekanizmalar, beyinsiz gelişim süreçleri, üç boyutlu organ yapıları vb. birçok hâdise insan vücudu her ne kadar sınırlı fiziksel bir alanda olsa da metafiziğe sahne olabileceği ihtimalini unutmamamız gerektiğini bize hatırlatmaktadır. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki, amacımız karmaşık ve bilinmeyen mekanizmaların ardına sığınmak değildir. Amacımız sınırlı maddede bizi sonsuza götürecek kadar sınırsız kudret ve potansiyelde işler yapıldığını bunun da ilahi ve aşkın bir iradeyle makul hâle gelebileceği ihtimalini nazarlara sunmaktır. Öte yandan bilimin gözlemlerden hareketle mutlak anlamda bir nedensellik iddiasında bulunması ayrı bir tartışma konusu olarak durmaktadır.

1.2.2. Esnek Beyin ve Genom

Canlılardaki organik yapıya özellikle de insan vücuduna bakıldığında metabolik enerji ve akışkan elektron formatındaki unsurlar ruhun etkinliğini kabullenme açısından inorganik unsurlara nisbeten daha elverişlidir. Bilhassa beynin ön kısmı vücuttaki en yumuşak ve elektrik akışkanlığı unsuru ağırlıklı olduğundan kendine ulaşan kavramları ve bilgiyi hologramik bir hâle dönüştürebilmektedirler.⁵⁵ Zira yumuşak (esnek) cevherler bilgiyi daha kolay saklayıp dönüştürebilme potansiyeline sahiptir.⁵⁶

⁵³ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 17-18.

⁵⁴ Lewis Thomas, *The Medusa and the Snail: More Notes of a Biology Watcher* (Toronto-New York-London, A Bantam Book, 1980), 129-130.

⁵⁵ Hologramlar fiziksel nesnelerdir. Bu nesneleri, bütünün tam görüntüsünü oluşturan üç boyutlu osilografik (akım dalga boyları) kayıtlar olarak taif edebiliriz. (Tarhan, İnanç Psikolojisi, 76).

⁵⁶ Hayri Kaplan, *“Fahrüddîn Er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlâk”* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 199.

Zihinsel Becerileri Geliştirme kitabının yazarı Madelyn Burley-Allen beynin kendi başına bir evren olduğunu söylüyor. Ona göre beyin kullanıldıkça gelişen çekmeceleri artan organik bir dolap gibidir. Eğer kullanılmazsa var olan çekmeceler de kapanabilir.⁵⁷ Allen’ın bu ifadeleri beynin esnekliğini kapsamlı bir şekilde beyan etmektedir.

Esneklik tanımı, kanadalı psikolog Donald Hebb tarafından 1949 yılında ortaya atılmıştır. Ona göre, yeni şeyler öğrenmek suretiyle beynimizi değiştirebilmemiz, değişikliğin sinir hücresi düzeyinde gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Sinir hücreleri, onları ateşleyecek (nörobilimcilerin “aksiyon potansiyeli” dedikleri) birden fazla uyaran aldığı zaman birden fazla sinapsı paylaşmaya başlar.⁵⁸ Bu olay insanlara benzetilirse yaşamı paylaşan bir grup arkadaşın yaşantılarının ortaklaşması gibi görülebilir. Burada bir sistem olarak “sinir hücresi” dostluğu söz konusudur.⁵⁹

Beyin hücreleri yaşlanmasalar da sürekli uyarılmazlarsa, kendi aralarındaki bağlantıları kopartır ve geçişleri kapatırlar. Böylece dış hacmi aynı kalsa da beyniniz gerçekte küçülmüş olabilir. Beyindeki nöron yolları giderek küçülebilir ve ulaşım (iletme) kapanmış hâle gelebilirler. Düşüncenin, sevincin veyahut zekânın tecellisi daha çok bu nöron yollarında taşınmakta ve iletilmektedir.⁶⁰ İnsani gerçekliğimizi ifade eden bu kavramların bizatihi maddeden kaynaklanmayıp, psikonsal tözün maddeyle etkileşimi sonucu olarak meydana gelmesi bizce daha makul görünmektedir.

Beyinde gözlenen ve tespit edilen esneklik kavramı aynıyla genler için de geçerlidir. Önceleri, gen kavramının ortaya çıkışından itibaren, genin fiziksel varlığına duyulan itimada devamlı olarak, maddi oluşum, yapı ve fonksiyonun bir tek nesneye ait nitelikler olması fikri refakat etse de bugün bu denklik anlayışının sarsıldığı söylenebilir. Çoklu işlevleri kucaklayan network sayesinde gen artık daha sofistike, hareketli bir sistemin etkisi ile düzenlenen oluşumlar dizisinin bir ögesi olarak değil, tüm süreçlerin mazharı olarak görülebilir.⁶¹ 20. yüzyıl gen teriminin çok yönlü oluşuna ve açıklama potansiyeline dair önemli veriler sunmuştur. Modern fizikteki ışığın iki yönlü oluşunun-parçacık ve dalga-keşfiyle beraber atomaltı seviyede fiziksel olguları açıklama hususunda

⁵⁷ Madelyn Burley-Allen, *Zihinsel Becerileri Geliştirmek*, çev. Tülay Savaşer (İstanbul: Rota Yayınları, 1997), 16, 24-28, 66-67.

⁵⁸ Hanns-Christof Spatz, “Hebb’s concept of synaptic plasticity and neuronal cell assemblies”, *Behavioural Brain Research* 78/1 (1996), 3-7.

⁵⁹ Andreassen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 69.

⁶⁰ Mehmet Ali Bulut, *Ruhun Deşifresi* (Ankara: Hayat Yayınları, 2019), 190.

⁶¹ Dennis Sölch, “Wheeler and whitehead: process biology and process philosophy in the early twentieth century”, *Journal of the History of Ideas* 77/3 (2016), 489-507.

nasıl büyük bir açılım yaptıysa, çok yönlü gen muhtevası da farklı bağlamlardaki biyolojik fenomenleri açıklamada aynı etkiyi yapmıştır.⁶²

Genom, bilgi işlenen bir bilgisayar gibidir. Doğal seçim yoluyla, yararlı olabilecek bilgi çevreden alınır ve bu tasarımlarda kullanılır. Genomun dış dünyadan alınan bilgiyi değerlendirip, davranışlara dönüştürebilen, dakikalarla hatta saniyelerle yarışarak çalışan beyin gibi hızlı ve senkron çalışan bir homoluğu (benzeşiği) vardır.⁶³

Genlerimiz, genomun içindedir ama genomun büyük çoğunluğunda gen bulunmaz. Gen bulunan bölgeler (kodlama yapan) ekzon, yapmayan bölgeler ise intron olarak isimlendirilir. Genomun kendi içinde intronları olduğu gibi, iki gen arasında da “intergenik DNA” (genler-arası DNA) vardır. İntergenik DNA ve intronlar genlerin bağlama göre düzenlenmesine, açılıp kapatılmasına imkân sağlarlar. Bu bölgeler, bazen aralara imla işaretleri de serpiştirilmiş uzun noktalar olarak görülebilir. Örneğin insan genomu şu şekilde tasvir edilebilir:

G...E...n...om..... içi.....(...)...d...iz...ili...m. bun...a ben...zer;

Kelimeler genleri, kelimeler arasındaki uzun noktalar intergenik DNA’ları temsil ediyor. Kelimelerin içindeki kısa noktalarsa (g...e...n...om) intronları temsil ediyor. Parantezler, noktalı virgüller ve imla işaretleri ise genleri düzenleyen DNA bölümleridir.⁶⁴ Bu sınıflandırma genomun sadece şifreden oluşan statik bir yapı değil, etkileşime ve değişime açık dinamik de bir yapı olduğunun göstergesidir.

Beynin en önemli özelliklerinden biri akışkanlığıdır. Beynin, bir dizi nöron ağından oluşan statik (durağan) bir yapı olduğunu düşünmek doğru değildir. Nöronlar arası bağlantı durmadan değişir. Akson veya dendritlerin yeri değil, nöronlar arası iletişimin yer aldığı sinaptik birleşme noktaları değişir. Sinapslar sürekli olarak, yeni deneyimlere maruz kaldıkça oluşur veya kaybolur, zayıflar ya da güçlenir. Böylelikle, beyin sürekli değişebilen bir bilgisayar gibi fonksiyon görür. Beynin bu dinamik yapısı yani “beyin esnekliği” (plastisite) sayesinde beyin dış dünyadan ona yönelen uyarımlarla anlık değişebilmektedir. Beyin, sinaps düzeyindeki değiştirdiği bağlantılarla her seferinde yeniden modellenebilmektedir. Toplam bağlantı sayısı genellikle sabit kalırken, bazı bağlantılar kopmakta; ancak bu arada yeni bağlantılar oluşmaktadır. Bu da beynin, değişen şartlara göre yapısını sürekli değiştirebildiğini göstermektedir. Beyin son derece

⁶² Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 59; Evelyn Fox Keller, *Genin Yüzyılı*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 165.

⁶³ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 256.

⁶⁴ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 315.

esnek, dinamik ve bir yandan diğer yana sık sık değişen bir yapı sergiler. Üstelik bu değişiklik, beynin seksenli ve doksanlı yaşlarda da esnek ve formda kalmasını sağlayabilmektedir.⁶⁵

İnsan olumlamalarla dolu bir düşüncel süreci tercih ettiğinde beynini o yönde yeniden formatlamış oluyor. Özgür irade ve edinilen zihinsel tecrübeler beyindeki sinir ağlarını budayarak, birleştirerek ya da onararak bu organın doğru düzgün işlemesini sağlayabilir.⁶⁶ Beynin bu muhteşem ve akışkan yapısından olsa gerek modern dönem öncesi filozoflar ve bilim insanları, ruhsal gerçekliğimizi bir şekilde beyinle ilişkilendirmeye hatta ruhu orada aramaya çalışmışlardır.

Beyni irade kanalıyla yönlendiren ve modelleyen bir üst beyin ve bilincin varlığını çoğumuz benliğimizdeki tecrübeler aracılığıyla hissedebiliriz. Şunu unutmamak gerekir ki, böylesine bir beyin yapısıyla etkileşime girecek olan bilinçli enerjinin bahsi geçen yönlendirmeleri ve değişiklikleri tercihlerimiz doğrultusunda yapabilmesi ya da yaptırabilmesi için savunduğumuz psikonsal töz yapısında olması gerekmektedir.

Beynin işlemleri her aşamada farklı iletici kimyasallarla olur. Müthiş esneklik ve sofistike bir durum söz konusudur. Bu moleküler senfoninin, bir bilgisayarla kıyaslanması doğru değildir. Bilgisayarlar beynin yaptığı işlerin bir kısmını yapabilir ama bu, ikisinin benzer bir şekilde çalıştıklarını veya benzer bir amaca hizmet ettiklerini göstermez. Bu tarz benzetmeler özdeşlik için değil anlaşılacak istenen kavramı aydınlatıcı nitelikte kullanılmalıdır. Bilgisayarlar iki boyutlu çalışan sistemlerdir. Biz ise beynimizin kaç boyutlu olduğunu ve nasıl çalıştığını hâlâ tam olarak bilmiyoruz. Bazı bilim adamları insan beyninin 11 boyutlu olduğunu söylüyorlar. Bugün bu 11 boyutun 4 boyutu bile tam olarak kavranabilmiş değildir.⁶⁷

Tüm çevresel uyaranların vücutta gerek genetik düzeyde gerekse beyinde belirli eşik ve dönüm noktaları vardır. Bu çevresel uyaranlar inşa ve terkipte rol oynarlar. Genetik planın öngördüğü gelişim yönergesine ek olarak, dış dünya rehberliğinde gelişen sinir hücreleri bundan yoksun kaldıkları zaman beyin gelişmesinin ne hâle geldiğini, beynin görme merkezleri araştırılarak anlaşılmasına çalışılmıştır. Kedi ve maymunlarda, yaşantının/deneyimin beyin gelişimi üzerindeki etkisi araştırılmış ve erken dönemde gözlerden birinin örtülmesi veya çıkarılması hâlinde -çıkarılan göz yoluyla alınan girdinin

⁶⁵ Gazi Özdemir, *Din ve Beyin* (İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2009), 132; Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 98.

⁶⁶ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 267.

⁶⁷ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 112.

ortadan kalkmasına bağılı olarak- beyin görme merkezindeki normal hücre sıralanmasının gerçekleşmediğı tespit edilmiştir. Düzenli bir biçimde sütunlar (görme etkinliğı sütunları) oluşturan hücrelerin sırasının bozulduğı, “iyi gözün” (uyum amacıyla) “kötü gözün” işlevlerini üstlendiğı gözlemlenmiştir. Sinir bilimcilerin “kritik dönem” adını verdikleri ve görme merkezinin oluştugu özel bir zaman vardır. Kapanan göz bu kritik dönem geçtikten daha sonra açılıp, göze girdi ulaşsa bile artık çok geçtir. Görme etkinliğı sütunlarında yer tutan hücrelerin düzeni artık geri gelmemektedir. Dolayısıyla beyin esnekliğı kavramının iki temel unsuru “kritik dönem” ve “eyleme bağılı” öğrenmedir. Kritik dönem fikri, bazı yönleriyle bize çevresel girdinin zamanlamasının beyin gelişmesindeki önemini anlatmaktadır.⁶⁸ Her ne kadar bedenin organik sınırları olsa da, beyin ve beden gelişimi uzay zamanda herhangi bir anlam ifade etmeyecektir. Yani çevresel uyaranlar büyüme ve gelişmeye eşlik etmektedir. Bu da beden dışı gerçeklikle olan etkileşimi akla getirmektedir. Bilhassa insan için çevreden gelen mesajları düzenleyebilecek ve yine beden için çevresel bir gerçeklik olarak tarif edilebilecek psikonsal tözsel bir ruhsal gerçekliğimizin olması gerekir. Çevreden gelen uyaranları, irademizle olumlu ya da olumsuz şekillere çevirerek bedenimizde enerji kayıtları oluşturabiliriz. Esasında bu süreçte ruh ve beden bu sinyaller âleminde etkileşmekte ve birbirber olgunlaşmaktadır.

Sinir sisteminin esnekliğıyle ilgili son zamanlarda yapılan keşifler de vardır. Sağırılarda ya da sakat insanlarda beynin kullanılmayan bölgeleri farklı işlevler yüklenir. Söz konusu durum, bu bölgelerin çok amaçlı olduğı fikrini akıllara getirir.⁶⁹ Erken dönemde çok televizyon seyreden çocukta; okumak, bedenini kullanmak ve çevrede yönünü bulmak gibi etken öğrenme biçimlerinin yokluğuna bağılı olarak edilgen bir öğrenme modeli gelişmektedir. Sinema ve televizyondaki şiddet görüntüleriyle aşırı biçimde karşılaşmak, çocukları acı ve ızdıraba duyarsızlaştırıp onlara aldırılmaz olmayı hatta bizzat şiddet davranışı sergilemeyi öğretmektedir. Çoğu ruh hekimi, çocukluktaki ve erişkinlikteki yaşam olaylarının (beslenme, zehirler, kazalar, ebeveyn ilişkisi vb.) beyin gelişimini etkilediğı ve bunların insanı koruyabildiğı gibi ruhsal hastalığa yatkın hâle de getirebileceğı konusunda anlaşma içindedirler.⁷⁰

⁶⁸ Andreassen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 71.

⁶⁹ Matt Ridley, *Gen Çeviktir*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019), 249.

⁷⁰ Andreassen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 73-74.

İnsanın öğrenmeye, olgunlaşmaya ve irade ile yönlendirilmeye açık bir beyin ve genetik yapıya sahip olması, ruhsal gerçekliğinin farkında olarak sorumlu bir birey olması gerektiğine işaret etmektedir. Genlerin kaderimizi belirleyen değişmez yasalar olmadığı artık bilinmektedir. Bedenimiz için beynimiz nasıl bir konum ve işleve sahip ise, hücrelerimiz için de genlerimizin aynısı olduğu söylenebilir.⁷¹

Esneklik kavramının anlamlarından biri de öğrenme ve koşullanma sonucu beyinde yeni bağlantı hatları oluşmakta, hatlar aracılığıyla bir araya gelen yeni bilgi kümeleri ve gerçekleşen yeni çağrışımlar sonucunda düşünce ve tepkimiz değişmektedir. Beyin esnekliği konusundaki çağdaş anlayışımız, koşullanma ve öğrenmenin gerçekleşme şeklini yeterince izah etmektedir. Hem “patolojik anksiyete (uyku bozukluğu)”nin ortaya çıkışını hem psikoterapi ve hem de bilişsel araçlarla patolojik duygu ve düşüncelerin nasıl azaltılıp yok edilebileceğini esneklik olgusu ile bilmekteyiz. 1920 yılında Watson ve Rayner, ünlü “Küçük Albert” olgu araştırmasını sundular. Küçük Albert, deneysel koşullanma sonucunda farelerden korkar hâle gelmişti. Albert, ilk karşılaştığında, fareyi ilginç ve eğlendirici bulmuştu. Ancak tam arkasında Watson ve Rayner’in ani olarak demir parmaklıklara vurarak çıkardığı gürültüyle irkilmiş ve ürkmüştü. Araştırmacılar daha sonra iki uyararı eşlediler: Okşamak üzere fareye yaklaştığı anda Albert’i ürkün gürültüyü çıkardılar.⁷² Albert’in zihni benzer bir deneyimle bunu unutana kadar fareyi artık bir korku nesnesi olarak algılayacaktır.

Beynimiz, süreklilik taşıyan dinamik bir değişim sergiler. Beyin esnekliği, zihinsel işlev ve durumların yaşantıdan etkilenmesi sonucu oluştuğunu vurgular. Psikoterapinin esası, insanlara duygu, düşünce ve davranışlarını değiştirmek üzere yardımda bulunmaktır. Günümüzde uygulanmakta olan çok çeşitli psikoterapi teknikleri (bilişsel, psikodinamik, psikososyal, davranışsal vb.) aracılığıyla bu yardım gerçekleşmektedir. Bu tekniklerin etkili olmasının en önemli sebebi esnek yapıdır. Bunun anlamı bireyin hissedışı, düşüncesi ve davranışının değişmiş olduğudur. Psikoterapi belli bir dönem sadece bir “konuşma” olarak görülüp küçümsenmiş ve karalanmıştır. Oysaki ilacın kullanımı ne kadar biyolojik ise psikoterapinin kullanımı da kendine özgü etki biçimiyle o denli bilimsel ve biyolojiktir.⁷³ Beyin esnekliği kavramı, beyin gelişiminin her birey

⁷¹ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 145.

⁷² John B. Watson and Rosalie Rayner Watson, “Studies in infant psychology”, *The Scientific Monthly* 13/6 (1921), 493-515; Jack M. Gorman, et al., “Neuroanatomical hypothesis of panic disorder, revised”, *American Journal of Psychiatry* 157/4 (2000), 493-505.

⁷³ Eric R. Kandel, “Biology and the Future of Psychoanalysis: A New Intellectual Framework for Psychiatry Revisited”, *American journal of Psychiatry* 156/4 (1999), 505-524.

için ona özgü fiziksel ve ruhsal yaşantılardan etkileneceği kabulüne dayandırılır. Zira fizik ve ruhsal gerçeklik arasında net bir ayrım söz konusu değildir. Psikonsal tözün çevresel uyaranları filtrelemesi, zihinsel bir farkındalık oluşturacak şekilde nöron impuls (ileti) sekmelerini etkilemesi ile dış uyaranlar vücut içinde metafizikten fiziğe, düşünceden biyolojiye ve soyuttan somuta doğru bir dönüşüm izlemektedirler.

Beyindeki tahmini öğrenme alanları gibi genom üzerinde de bazı öğrenmeyle ilişkili ve bu denklemin parçalarından olan genler vardır. Beyindeki örnek gibi burası “öğrenmeye dair gen bölgesidir” demek artık geçerliliğini kaybetmiştir. Zira genlerin bir canlıda aynı genetik dizilime sahip bölgede aynı olma durumu söz konusu olsa bile diğer genlerle ve çevreyle etkileşimleri ve epigenetik ilişkileri çok farklı olabilmektedir. Öğrenme gibi kompleks süreçler ve davranışlar birçok bileşenin etkisiyle meydana gelmektedir. Bu yüzden indirgemecilik yerine geliştirmeci ve bütünlemeci tavır tercih edilmelidir.

Genomdaki esnek yapıyı sağlayan birçok yapısal ve işlevsel faktör vardır. Genlerin transkripsiyonunu (yazılım) sağlayan, gen aktivitesini düzenleyen ve kontrol eden bölgeler ve DNA dizileri bunlara örnek verilebilir.⁷⁴ Postgenomik çağda, genden başka moleküler etkenler ortaya çıkmaya başlamış genin, gelişimi kontrol eden ve düzenleyen “temel molekülün” önemini ve popüleritesini kaybetmesi, santral dogmanın⁷⁵ gen anlayışının geçerliliğini yitirmesiyle sonuçlanmıştır.⁷⁶ Bütüncül sentez’e doğru gidilirken; epigenetik, özel dağılımlılık, gelişimsel süreçte plastite, gelişimsel niş, epigenetik mekanizmalar ve sistemsel biyolojisi gibi “genom dışı” inceleme alanları, genomun yalnızca bir gen kütüphanesi olmadığını, birçok işlevsel unsura ev sahipliği yaptığını, yönetici ve düzenleyici olan büyük tasarımcıdan gelen çevresel sinyallere (emirlere) esnek bir mekanizma ile yanıt verdiğini göstermektedir.⁷⁷

1900’lerin ortasında bilhassa 1953 yaşanan buluşla gen, gerçek bir fiziksel molekül kimliği kazanmıştı. 21. yüzyıla doğru giderken eldeki veriler cidden ağır görev ve işlerin tek ve belirsiz bir yapıya isnat edilmesi yerine yaşam planında görev alan pek çok faktör arasında bölüştürmenin biyolojik olgu ve fenomenlere daha uygun olduğunu

⁷⁴ Promotor ve enhansırlar vb. (Ridley, *Gen Çeviktir*, çev. Mehmet Doğan, 293)

⁷⁵ Tüm organizmaların genlerinin DNA’dan meydana gelmesi, genlerin görevlerinin protein moleküllerini sentezlemek, diğer genleri düzenlemek ve nükleik asitler (DNA ve RNA) proteinlerin yapısını belirlemesi fakat tersi geçerli olmaması durumudur (Monod Jacques, *Rastlantı ve Zorunluluk: Modern Biyolojinin Doğa Felsefesi*, 106)

⁷⁶ Russell D. Gray, “Death of the Gene: Developmental Systems Strike Back”, *Trees of Life: Essays in Philosophy of Biology*, ed. Paul E. Griffiths (Australia: Springer-Science+Business Media, B.Y., 1992), 199.

⁷⁷ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 57.

göstermektedir. DNA’da yazılı bir “genetik program” anlayışı da artık bir model olarak geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır. Çeşitli DNA, RNA ve protein moleküllerinden her birisinin dönüşümlü bir surette hem talimat hem de bilgi olarak işlev gördüğü etkileşimli, “dağılımlı program” kavramının izah gücü daha çok kabul görmektedir.⁷⁸ William Gelbart’a göre kromozomlara nisbetle genler fiziksel birimler değil, geçmişten beri gelen büyük tarihsel databankı taşıyan, ilişkisel ve varsayımsal kavramlardır.⁷⁹

Genomdan yola çıkılarak genin ontolojik düzeyini ve bu kavramın kimyasal-maddesel yapısının arkasında metaforik olarak şifre, sır, yazılım, kontekst, tasarım model veya tarife olarak algılanışı sorgulanabilir.⁸⁰ Gen kavramından vazgeçmeyi veya mevcudu değiştirmeyi netice veren yaklaşımları deşifre edip hakkıyla yorumlanması, ancak gen kavramının içinde iş gördüğü maddi, manevi, toplumsal ve sosyal ilişkilerin derinlemesine incelenmesi ile mümkündür. Geni yapısal, işlevsel, kılavuz, kronolojik, kullanım rehberi gibi birçok itibarla inceleyen tasniflerin arkasında, genin çevre ile etkileşim içindeki değişken süreçlerinden sorumlu yüzü “epigenom” kavramıyla ifade edilebilir.⁸¹ Bu kavram ekvatoryal ve farazi olan ilişkiler yumağından oluşan, somut-soyut ve tözselliği kabul edebilen, süreçsel ve ilişkisel, uzamda ve zamanda olan bir kavramdır.

Mısır bitkisinde yapılan çalışmalarda bulunan “sıçrayan genler” ve bakteri deneyleriyle ortaya çıkarılan “hedefli ve güdümlü mutasyonlar” organizmanın o anki yaşam koşullarına göre genetik varyasyon geliştirebileceğini göstermiştir.⁸² Genlerin yer değiştirmesi ve hedefli mutasyonlar vakıası genomun zannedildiğinden çok daha az sabit olduğunu gösterirken, akışkan epigenom anlayışını teyit etmiştir.

⁷⁸ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 60

⁷⁹ William Gelbart, “Data Bases in Genomic Research”, *Science* 282/5389 (1998), 660.

⁸⁰ John Dupre “Are There Genes?”, *Philosophy, Biology and Life*, ed. Anthony O’Hear (Cambridge, Cambridge University Press, 2005), 194.

⁸¹ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 61.

⁸² Barbara McClintock, “The significance of responses of the genome to challenge” *Science* 226/4676 (1984): 793; Vasily Ogryzko, “On two quantum approaches to adaptive mutations in bacteria”, *arXiv preprint arXiv:0805/4316* (2008); Zhiwei Yang, Zhong Lu and Aoquan Wang, “Adaptive mutations in *Salmonella typhimurium* phenotypic of purR super-repression”, *Mutation Research/Fundamental and Molecular Mechanisms of Mutagenesis* 595/1-2 (2006), 107-116; Paul W. Doetsch “Translesion synthesis by RNA polymerases: occurrence and biological implications for transcriptional mutagenesis”, *Mutation Research/Fundamental and Molecular Mechanisms of Mutagenesis* 510/1-2 (2002), 131-140; John Joe McFadden, and Jim Al-Khalili, “A quantum mechanical model of adaptive mutation”, *Biosystems* 50/3 (1999), 203-211; Patricia L. Foster and John Cairns, “Mechanisms of directed mutation”, *Genetics* 131/4 (1992), 783-789; Barry G. Hall, “Spontaneous point mutations that occur more often when advantageous than when neutral”, *Genetics* 126/1 (1990), 5-16; John Cairns, Julie Overbaugh, and Stephan Miller, “The origin of mutants”, *Nature* 335/6186 (1988), 143.

Esnek beyin ve genom ya da epigenom anlayışının deterministik yaklaşımları reddettiği görülmektedir. Katı deterministik, stabil ve doğrusal işleyişlerin ve genetik kaderciliğin postgenomik çağda geçerliliğini yitirdiğine şahit olmaktayız. Öte yandan insan beyninin ve genomunun bu esnek, akışkan ve çevresel uyaranlara açık olan yapısı, beden ruhsal bir gerçeklikle etkileşime girebileceği fikrine de kapı aralamaktadır. Bu etkileşim insanın maddesi ötesinde onu değerli kılan ruhsal gerçekliğini açıklamayı tutarlı hâle getirmektedir.

1.2.3. Epigenetik Kalıtım Sistemleri

Epigenetik, çevrenin genlerin hareketini etkilemesi ile meydana gelen moleküler mekanizmaları inceleyen bilimsel araştırmaların en dinamik alanlarından biridir.⁸³ DNA'nın yapısında ya da diziliminde herhangi bir değişiklik olmadan DNA'da yazılı olan genetik verinin ortaya çıkmasında meydana gelen değişikliklerdir.⁸⁴

Epigenetiğin çıkış noktası çevresel sinyallerin hücrenin genomuna etki etmesine yol açabilecek mekanizmaları anlamaya çalışmayla başladı. Kimi bilim insanları “epigenetik” teriminin yalnızca kalıtsal olan –yani hücreden hücreye veya organizmadan organizmaya aktarılan- değişimler için kullanılması gerektiğine inanıyordu. Epigenetik kelimesinin anlamı zaman içinde değişti ve bu değişiklik genetik biliminde kafa karışıklığına yol açtı.⁸⁵

Genetik paradigmanın sabit ve tek yönlü DNA'sının üstünde, insan doğasını ve davranışlarını etkileyerek onları değiştirecek güçte “epigenetik işaretler” var olduğunun keşfi, canlıya ve çevresine olan bakış açısını derinden etkilemiştir. Epigenetik, genetiğin sabit ve tek yönlü bir birim özelliğindeki “gen” algısını değiştirerek, çevrenin etkisiyle değişken bir süreç niteliğindeki “epigenom” algısına geçişi inşa etmiş, düzenleyici nitelikleriye epigenomun “plastitesini” ortaya çıkarmıştır. Epigenetik işaretler, değişken DNA'nın nasıl işleyeceği, ifade edileceği ve yeniden düzenleneceği meselesinde önemli roller üstlenmiştir.⁸⁶

Çevresel uyaranlara bağlı olarak bazı savunma hücrelerinin ve antikörlerin genlerindeki DNA dizilerinde kalıcı değişiklikler olmadan hücrel fenotipte farklılaşmalar olabilmektedir. Genetik şifre değişmeksizin “gen ifadesi”

⁸³ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 25.

⁸⁴ Karaçay, *Yaşamın Sırrı DNA*, 327.

⁸⁵ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 404-405.

⁸⁶ Conrad Hall Waddington, *The Strategy of the Genes: A Discussion of Some Aspects of Theoretical Biology* (London: G. Allen and Unwin, London, 1957).

düzenlenebilmekte ve bu düzenleme bir takım epigenetik mekanizmalar (transkripsiyon kompleksi, histon modifikasyonları, DNA metilasyonu vb.) yardımıyla yapılmaktadır.⁸⁷

Genlere dikkatle bakıldığında onların harekete geçiren bir özellikte değil, aksine harekete geçirilen entiteler olduğu görülür. Geni harekete geçiren onun sahip olduğu ve aniden ortaya çıkan bir özellik değil de çevresinden aldığı bir sinyal ve işarettir.”⁸⁸ Tüm çevresel etkenler, enerjiler, kuantum dalgaları, insan için söylersek; psikosal osilasyonlar (salınım) ve insan iradesi bu sürece dâhil olarak gen ifadesi üzerinde etkili olabilecek potansiyeldedirler.

Geleneksel anlayışın aksine, genler kendi faaliyetlerini kontrol etmezler. Bunun yerine, hücre zarındaki etkin proteinler, genlerin okunmasını kontrol eder ve çevresel sinyallere göre hareket ederek eski proteinleri değiştirir ya da yenilerini oluştururlar. Entegral hücre zarı proteinlerinin (IMP) çalışmalarında ortaya çıkan sonuç; hücrenin çalışması temel olarak genetik kodu tarafından değil, çevre ile etkileşimi sonucu şekillenmektedir. Mantıksal olarak, genler bir hücrenin ya da bir organizmanın yaşamını önceden programlayamazlar çünkü hücrenin hayatta kalması kendini sürekli değişen bir çevreye dinamik olarak adapte edebilme yeteneğine bağlıdır.⁸⁹ Değişen çevreye uyum sağlama, genden çevreye doğru değil çevreden gene doğru olmalıdır. Gen, ancak çevre tarafından uyarıldıktan sonra aktif hâle geçerek çevreye doğru mesaj verebilir.

Genler hücre çekirdeklerinde bulunmaktadır. Yapılan deneylerde-genin yönetim etkinliğini tecrübe için- çekirdekleri çıkarılan hücreler için her ne kadar bir takım yan etkiler söz konusu olsa da iki ay kadar hayatta kalabilmişlerdir. Deney hücrenin çekirdeğin beyni olup olmadığını öğrenmek üzere yapılmıştı. Eğer çekirdek çıkarıldıktan sonra hücre hemen ölseydi gözlemler bu inancı desteklemiş olacaktı.⁹⁰ Ancak bu deneyde de genetik paradigmanın ve santral dogmanın tek yönlü mekanizmasının eksikliği gösterilmiş oldu.

Epigenetik etkiyi gösteren çalışmalardan biri de Duke Üniversitesi’nin Moleküler ve Hücresel Biyoloji dergisindeki çalışmanın bulgularına göre zenginleştirilmiş bir çevre, farelerdeki genetik mutasyonları ortadan kaldırılabiliyordu.⁹¹ Deneyde, hastalıklı geni taşıyan annelere yalnız doğal maddelerle üretilen, metil grup bakımından zengin ek

⁸⁷ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikışifoğlu, 296.

⁸⁸ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 54.

⁸⁹ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 90.

⁹⁰ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 69.

⁹¹ Robert A. Waterland and Randy L. Jirtle, “Transposable elements: targets for early nutritional effects on epigenetic gene regulation”, *Molecular and Cellular Biology* 23/15 (2003), 5293-5300.

besinler verdiler. Metil bakımından zengin besinler tercih edilmesinin nedeni yapılan bir takım çalışmalar epigenetik değişimlerde metil kimyasal grubunun etkin olduğunu göstermişti. Metil grup bir genin DNA'sına bağlandığında, düzenleyici kromozomal proteinlerin bağlayıcı özelliklerini değiştirir. Eğer proteinler gene aşırı sıkı şekilde bağlanırsa, protein kılıfı çıkarılamaz ve geni okumak imkânsız hâle gelirdi. DNA'yı değiştirmek ise gen aktivitesini değiştirebilir veya durdurabilir. Bu annelerin yavruları kendileriyle aynı hastalık genine sahip olsa da metil grup içeren ek besinleri alan anneler standart sağlıklı fareler doğurdular. Ek besinleri almayan hasta anneler ise hasta yavrular doğurdular.⁹² Diğer bir araştırmaya göre, bağırsak kanserine yakalanma riskini artıran genlere sahip olan insanlar, aspirin ve olgunlaşmamış muz içeren beslenme programıyla kanserden korunabiliyorlardı. Konan tanı genetik olmasına rağmen, tedavi genetik değildi.⁹³

McGill Üniversitesi'nde epigenetik araştırmalar yapmış olan Michael Meaney, Moshe Szyf ve Ian Weaver 2004'te farelerin doğum sonrasında yavruya karşı fiziksel davranışlarıyla harekete geçebilecek epigenetik değişiklikler incelenmiştir. Anne fareler tarafından sabırlı muamele gören yavruların nisbeten daha cesur ve sakin, terk edilen yavruların ürkek ve saldırgan hâle geldikleri gözlenmiştir. İlgi ve bakım gören ve görmeyen farelerin beyin dokuları incelenmiş, iki grubun hipokampus hücrelerindeki DNA metillenme şekillerinde belirgin farklılıklar tespit edilmiştir. Annenin ilgisi ve bakımı yavrunun gelişmekte olan beynindeki stres almaçlarını biçimlendiren geni etkilemiştir. İyi bakım göre farelerin hipokampuslarının gelişmesi daha az stres hormonu salgılatarak fareleri uysallaştırmış; terk edilen yavruların hipokampuslarının az gelişmesi ise daha fazla stres hormonu salgılanmasına neden olarak fareleri agresif bir hâle getirmiştir.⁹⁴ Annenin ilgisi, bakımı ve davranışı yavrunun beynini biçimlendirmekte, beyin hücrelerindeki genlerin metillenme durumuna göre bebek farelerdeki bilişsel yeteneklerin gelişimi değiştirebilmektedir. Bu tarz deneylerin bizim açışımızdan en önemli noktası, genlerin davranışları etkilemesi ne kadar gerçekse, davranışların da genleri etkilemesinin aynı derecede bir gerçeklik olduğu olgusudur. Ayrıca davranış dediğimiz şey sadece bedensel bir olay değil, soyut ve sembolik bir ilişkinin (manevi)

⁹² Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 75.

⁹³ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 297.

⁹⁴ Ian CG Weaver, et al. "Epigenetic programming by maternal behavior", *nature neuroscience* 7/8 (2004), 847-854.

maddi ve fiziksel bir yapıya dönüşmesidir. Bu dönüşüm tüm canlılarda hayat enerjisinin (tözel gerçekliğin) derecesine göre gerçekleşmekte ve iletilmektedir.

Epigenetik etkiye örnek teşkil edecek durumlardan biri de kanser vakalarıdır. Kanser hastalarının önemli bir çoğunluğunun durumunun kötüye gitmesi bozuk genler yüzünden değil, çevresel etkilerle oluşan değişikliklerden kaynaklanmaktadır.⁹⁵ İnsanda kanser oluşumuna genel olarak bakıldığında kanser olgularının %5'inin mesleksen, %15'inin virüs bağlantılı ve %10'unun genetik geçişli olduğu, geriye kalan %70'inin de diğer çevresel faktörlere bağlı olduğu görülmektedir.⁹⁶

Epigenetik etkiyi gösteren durumlardan bir diğeri de ebeveyn programlamasıdır. Bu programlama önemi ister pozitif ister negatif olsun özelliklerimizin genler tarafından belirlendiği düşüncesini geçersiz kılmaktadır. Genlerimiz şekillendirilebilir, yönlendirilebilir ve çevreden edindiğimiz yeni uyarımlar ve tecrübeler doğrultusunda yeniden biçimlendirilebilirler. Birisinin genleri ne kadar “iyi” olursa olsun, eğer hayatı suiistimal, ihmal ya da yanlış algılarla doluysa genler beklenen potansiyellerine ulaşamazlar.⁹⁷ Dolayısıyla hayatın ve organizmanın parolası “genetik kadercilik” değil, “seçimli kaderciliktir”, hayatımızı etkileyen doğuştan gelen özelliklerimizden ziyade doğduktan sonra seçtiklerimizdir.

Epigenetik sistem içerisinde RNA'ların önemli bir yeri vardır. Zira bu süreçte kodlama yapan, kodlama yapmayan ve regülatör olan birçok türde RNA işlev görmektedir. Örnek olarak mikroRNA'lar ve küçük müdahaleci RNA'lar, epigenetik mekanizmaları (DNA metillenmesi ve histon modifikasyonları vb.) yönlendirmekte, dolayısıyla gen ifadesinin düzenlenmesini sağlamaktadırlar. MikroRNA'lar çoğunlukla genin susturulmasını görev almakta, karmaşık ve düzenleme yapan ağsal örgüye şekil vermektedirler. Küçük müdahaleci RNA'lar ise amaçlanmış olan gen ürünlerinin susturulmasında veya ortadan kaldırılmasında görev almaktadırlar.⁹⁸

⁹⁵ Jim Kling, “Put the blame on methylation: this gene-silencing mechanism, not necessarily mutation, is often found culpable in creating cancerous cells”, *The Scientist* 17/12 (2003), 27-28; Peter A. Jones, “Death and methylation”, *Nature* 409/6817 (2001): 141-143; Nathan Seppa, “Silencing the BRCA1 gene spells trouble”, *Science News* 157/16 (2000), 247; S. B. Baylin, “DNA Methylation: Tying It All Together: Epigenetics, Genetics”, *Cell Cycle and Cancer, Science* 277/5334 (1997), 1948-1949.

⁹⁶ Kasap, *Tıbbi Biyoloji ve Genetik*, 412.

⁹⁷ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 186.

⁹⁸ Kevin V. Morris, “RNA Mediated Transcriptional Gene Silencing”, *RNA Interference*, ed. Patrick J. Paddison and Peter K. Vogt (Berlin: Springer, 2008), 211-224; Kevin V. Morris (ed.), *Non-coding RNAs and epigenetic regulation of gene expression: Drivers of natural selection* (London: Horizon Scientific Press, 2012); Lesley J. Collins, Barbara Schönfeld and Xiaowei Sylvia Chen, “The epigenetics of non-coding RNA”, *Handbook of epigenetics*, ed. Trygve Tollefsbol (Birmingham: Academic Press, 2011), 49-61.

Genetik determenistler ve doğuştancıların bel bağladığı şeylerden biri de ikiz deneyleridir. Onlar bu ikizlik olgularının kendi fikirleri için kanıt olduğunu düşünseler de durum pek de öyle değildir. Epigenetik ilerlemeler sayesinde yeni ölçekte ikiz çalışmaları da yapılmıştır. İspanya’da Ulusal Kanseri Merkezi’ndeki bir grup araştırmacı 2005’te 40 çift tek yumurta ikizinin epigenetik durumlarıyla ilgili dikkat çekici bir rapor yayınlamıştır. Araştırmacılar özdeş ikizlerin genomlarındaki DNA metillenme ve histon asetillenme modeli örüntülerini incelemiş; tek yumurta ikizlerinin genç yaşlarda aşırı derece benzer epigenetik işaret ve örüntüleri varken epigenetik tablonun yaş ilerledikçe ve farklı deneyimler yaşandıkça değiştiği keşfedilmiştir. Farklı yaşam tarzlarına sahip ve zamanları genellikle birlikte geçmemiş yaşlı ikizlere ait genomlarda farklı DNA metillemeleri ve histon asetillenmeleri şablonlarına daha sık rastlanmıştır. Bu çalışmalar yaşanan olayların DNA üstünde kalıcı işaretler bıraktığını ve bu işaretlerin de genlerin nasıl ve ne biçimde ifade edileceğine etki ettiğini kanıtlar niteliktedir.⁹⁹ Bu sonuç aslında tek yumurta ikizlerinin neden “eş ikizler” olmadığını da göstermektedir. Her bireyin yaşamı boyunca elde ettiği deneyimler (epigenetik işaretlemeler) genlerin ifade şekline etki ettiğinden, eş ikizler dâhil dünyadaki tüm bireylerin eşsiz ve benzersiz olduğunu göstermektedir. Özellikle bu benzersizliğin ve dünyada tek oluşun (hem bedensel hem de ruhsal anlamda) insana ait olan bir olgu olduğu söylenebilir. Her şey doğduğu potansiyel üzere bir seyir izlemiş olsaydı bu bireysellik nadir olacaktı. Oysaki yeni doğan bireyler ne atalarına ne de çevresindeki insanlara tam olarak benzemektedirler. Bu durum insanın hem doğuştan gelen potansiyelini hem de çevreyle münasebetini kendi özgür iradesi ile belirlediğini gösterir. İnsanın duygusal ve ruhsal biricikliğinin en önemli sebebi onun özgür irade ile yönlendirilebilen ve bedenle etkileşime giren metafizik gerçekliğidir. Bu gerçeklik insana benliğini, kendiliğini ve insanlığını sağlamaktadır.

Genler, yeni kavramlaştırmadaki geniş bağlantıları nedeniyle gelişimin ürünleri olarak kabul görürken, çevre de gelişim sürecinin kendisiyle özdeşleştirilir. Çevresel ağda sanki bilinçli gibi hareket hâlinde olan genler, seçim potansiyellerini epigenetik kurallarla birlikte devam ettirirler. Öncesinde bir partiyonun kenarına yazılan ilave notlar gibi genetik şifrenin yanlarına düşülen epigenetik işaretlemelerin ana rahmine gelmeden sperm ve yumurta hücrelerinde kaybolduğu ve silindiği sanılırken, epigenetik işaret ve kayıtların büyük kısmının korunduğu ve birçok nesil boyunca kalıtılabildiği ortaya

⁹⁹ Mario F. Fraga., et al., “Epigenetic differences arise during the lifetime of monozygotic twins”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 102/30 (2005), 10604-10609.

çıkılmıştır. Bu durum aslında insanın sadece bireysel olarak sorumlu olmadığını topluma ve evrene karşı da sorumlu olduğunu gösterebilir. Epigenetik paradigma, genetik anlayışa ilave bir şekilde yaşamsal tecrübelerin biyolojik ve psikolojik özellikleri inşa etmek adına birbiriyle bağlantılı olarak nasıl iş gördüğünü anlamaya çalışır. Genetik paradigmanın deterministik anlayışına rağmen genlerin nasıl ve ne şekilde ifade edileceği bireyin kontrolündedir. Epigenetik mekanizmalar kullanılarak gen ifadesinin yeniden düzenlenmesiyle birlikte güncel bir anlatı oluşturmak mümkündür. Genetik, daha çok genlerin yapısıyla ilgilenirken, epigenetik genlerin nasıl ve ne şekilde işlediğiyle ilgilenir. Epigenetik, olgu ve fenomenlerin o canlıya özgün dizilimi, yaşam ve tarihsel tecrübenin özel bir hâlidir. DNA birinci boyutu, RNA ikinci boyutu, proteinler ise üçüncü boyut olan epigenetiği temsil edebilirler. Bu boyutlar da kendi içinde sınıflandırılabilir; örneğin DNA’da iki bilgi katmanı vardır. Birincisi yüzyıllardır sabit ve değişmesi cidden zor olan genetik; ikincisi ise değişime ve dönüşüme açık olan dinamik ve karşılıklı etkileşime imkân veren devamlı yeni betimlemeler yapan epigenetik katmandır. Buna göre insan birinci katmandaki sabit genler sayesinde belli bir seviyede belirleniyor olsa da genetik paradigmanın iddia ettiği gibi insan genlerinin ve geçmişinin esiri değildir. Epigenetik paradigmaya göre genlerin yeniden programlanması sayesinde insan, kişisel yaşamında sorumluluk sahibi oluşun temelini kuran özgürlük durumunu elde eder.¹⁰⁰

Genetik kodun, insanların hem maddi yapılarını hem de manevi davranışlarını doğrudan belirlediği anlayışı, gelişim biyolojisi ve epigenetik mekanizmaların sağladığı, somut-soyut ve maddi-manevi tüm özelliklerin birçok gen ve çevre tarafından etkilendiği, bu nedenle de genetik bilginin yorumunun çok sayıda faktöre bağlı olduğunun keşfiyle geçerliliğini kaybetmiştir.¹⁰¹

İnsan bedeni ve genetiği somut-soyut ya da içsel-dışsal tüm uyaranlarla etkileşime açıktır. İnsanı tanımlama açısından kullanılan “biyopsikososyal” model de bu durumu doğrulamaktadır. Zira genler her ne kadar insan vücudunda somut entiteler olarak görülse de etkileşime girmesi, uyarması ve uyarılması açısından esnek bir yapıya sahiptir. Genomun bütünlüğü açısından düşünürsek değişim odaklı mekanizmalar ve insan bedeninin enerjiden etkilenen akışkan ve sürekli değişen yapısı onun tözsel bir gerçeklikle etkileşime girmesine imkân sağlamaktadır. Epigenetik mekanizmalar

¹⁰⁰ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 310-311.

¹⁰¹ David J. Buller, *Adapting Minds: Evolutionary Psychology and the Persistent Quest for Human Nature* (Cambridge: MIT Press, 2005), 129-131.

genlerin ve daha genelde de genomun çevresel uyaranlardan etkilenmesi ve insanın tözsel gerçekliğinin bu bedensel komponentlerle yakın bir ilişki hâlinde bulunabileceği gerçeğini akla getirmektedir. Akıl, zihin ve bilinç gibi cevherlerin bu etkileşimin sonucu oluşması akıldan uzak değildir. Psikonsal tözün özgün değeri ve özgül bedenle etkileşimi sonucu bu cevherler çeşitli potansiyellerde açığa çıkmaktadır.

İnsan bir açıdan madde ve mananın, somut ve soyutun dönüşüm mekanizması gibi çalışmaktadır. İnsandaki psikonsal töz, varlıkla etkileşime girmesi, içsel ve dışsal enerji aktarımlarına aracılık etmesi açısından önemlidir. İnsan özelinde iradeli ve bilinçli yönelimlerle tözsel gerçekliğin harekete geçebileceği, bedene olumlu ya da olumsuz yüklemeler yapabileceği düşünülmelidir. Ayrıca insanın bedeni ile iç içe ve bütünleşik olan tözsel gerçekliğin varlığı bedensel sonuçları doğurması açısından da daha tutarlıdır. Özellikle de bu tözsel gerçekliği bedenle eş zamanlı çalışmasını sağlayan esnek kabul sistemlerinin mikro düzeyde genlerde ve makro düzeyde de en belirgin olarak beyinde var olması ruhsal gerçekliğimizin psikonsal tözsel bir yapı olarak düşünülebileceği ihtimalini desteklemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

RUH HAKKINDAKİ TANIMLAR, TEORİLER VE MODERN BİLİMİN RUH ALGISI

2.1. Ruh ve İlişkili Kavramlar

2.1.1. İnsan

İnsan kavramının tanımı ve açıklaması ruhsal gerçekliğimizin ne derece bu tanımda yer aldığının görülmesi açısından önemlidir. İnsan kavramını açıklama adına yapılacak tanımlar insanın tüm cüzlerinin anlaşılması ve anlaşılan o cüzlerin oluşturduğu terkiplerin ve o terkiplere terettüp eden somut-soyut ve maddi-manevi tüm bileşenlerin anlaşılması ile ancak mümkün olabilir. Bu ise insanın hakikatinin tamamıyla bilinemeyeceğini ve dolayısıyla birkaç cümle veya paragrafla hatta birkaç kitapla dahi insanı tam anlamıyla tanımlamanın mümkün olmadığını gösterir. Bir şeyin vücudunu duyumsamak ve mahiyetini bilmek aynı şeyler değildir. Dolayısıyla vücudunu bildiğimiz birçok canlının hatta cansızın mahiyetini bilemeyebiliyoruz. İnsanın maddi (bedensel) yapısını bile tam olarak açıklayamamışken manasının tam olarak bilinmesinin zorluğu açıktır. İnsanı tanımlamanın ve anlamamanın zorluğuna rağmen yine de tarih boyu insana dair yapılan tanımlar belli noktalarda kesişmiştir. Bu tanımlardaki ortak nokta ise insanı diğer organizmalardan ayıran; bilinçli, idrakli ve akıllı oluşu gibi özellikleridir.

İnsan kelimesi felsefede hayvanlar âleminin bir üyesi olup hayvanı aşan, beyni özel biçimde gelişmiş, dünyaya ve evrene açık, konuşan ve yaratıcı düşünen sorumlu bir varlık olarak tarif edilmiştir.¹⁰² Mantık ilminde insanın tarifi, “hayvan-ı nâtık” olarak yapılmıştır.¹⁰³ Bazı mantıkçılar buradaki nâtık kelimesini “akıl ve idrak sahibi” manasında anlamışlardır. Yani insan, akıl ve idrak sahibi bir mahluktur.

İnsan kavramının, klasik ve modern zamanlarda geçirdiği birçok teolojik ve biyolojik evrimlerin açık izlerini görebileceğimiz kavramlar “ruh”, “akıl”, “bilinç”, “dil”, “duygular”, “özgür irade” ve “birey oluş” gibi kavramlarıdır. İnsanı insan kılan bu kavramların bileşkesidir. Biyosferdeki canlı türleri dünyasında insanın en önemli alametifarikası akıldır; insan da “akıllı canlı”dır. İnsanın özünü ve hakikatini oluşturan ve onu diğer canlılardan ayıran “konuşan-düşünen” canlı olmasıdır. İnsan bu ayırıcı ve

¹⁰² Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkilâp Yayınları, 1998), 105.

¹⁰³ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1986), 82; Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı* (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1969), 13.

kendine has özelliği ile erdemlilik ve yetkinleşme gibi imkânları elde eder.¹⁰⁴ Bununla beraber insan diğer canlılarda olmayan terakki etmek, kişisel gelişim sağlamak, teknolojik ilerleme elde etmek ve ahlaki olgunlaşma gibi durumlara sahip olur.

İnsana ve tabiattaki diğer canlılara bakıldığında arada birçok açıdan ciddi nicel ve nitel farklar gözlenmektedir. İnsana verilen yüksek potansiyeller, onun bu evrendeki görevinin diğer canlılardan farklı olduğunu gözler önüne seriyor. İnsanın biyolojik açıdan hayvanlar âlemine dâhil edildiği bilinmektedir.¹⁰⁵ Evrimsel biyoloji tüm canlılara ekosistem içinde bir rol biçmektedir. İnsana bu açıdan bakıldığında doğaya ve ekosisteme biyolojik anlamda neredeyse hiçbir katkısı olmadığı bilakis zararı bilinen ve gözlemlenen bir durumdur. Buradan hareketle insanın ontolojik olarak farklı olduğu ve başka bir amaç için var olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

İnsanın mahiyetinin neliği sorusu, sadece dini, felsefi ya da biyolojik bir sorun değildir. İnsanlığın ortak sorusudur. Klasik ve modern dönemlerde “insan kavramı” veya “insanın doğası” adına farklı tanımlar yapılmışsa da her dönemde belli insan anlayışları öne çıkmıştır. İnsanın kendisine insan denilmesini sağlayan, onu bir robottan, yapay zekâdan ayıran ve bir algoritmaya indirgenemeyeceği kabulüne esas olan tür bazındaki ayırıcı vasıflarının bilinmesi önemlidir.¹⁰⁶ İnsanın onursal ve ontolojik üstünlüğü onun akleden ve düşünen bir varlık olmasındandır ki onu mükellef kul olarak tanrısal âlemle irtibat kuracak bir soyut zekâ seviyesine ulaştırmış ve devasa niteliksel bir sıçrama yaşatmıştır.

İnsan madde ve suretten oluşan bir cisimsel görünüme sahip olduğu gibi, eşyanın hakikatlerini idrak eden bir manevi varlığa da sahiptir. Varlığın bilgisine ulaşmaya vasıta olan benliğimizin hâlini ve durumunu idrak etmeden evrenin hakikatine vâkıf olmak mümkün olmayacaktır. Çünkü bizler, kendimizi anladığımız nisbette evrene anlam yüklemekteyiz.¹⁰⁷

Modern bilimin hâkim paradigması insanı anlama ve anlamlandırma konusunda yetersiz kalması, onun açıklama ve izah tarzının belli bir alanla sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Konu insan olunca, fizikokimyasal temele dayanan açıklamalar ve salt biyolojik görüşler yeterli olmamaktadır. İnsana ait ulvi değerleri biyolojik organizma

¹⁰⁴ Aristotles, *Nicomachean Ethics*, Bartlett, çev. Robert C. Barlett and Susan D. Collins (Chicago & London: The University of Chicago Press, 2011), 1103a24-26.

¹⁰⁵ Roy Albert Crowson, *Classification and Biology* (New York: Routledge, 2006), 27-37.

¹⁰⁶ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 225.

¹⁰⁷ Yusuf Kemal, *Gâyetü'l-Beyân Fi Hakikati'l-İnsân Yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh*, sad. Remzi Demir-Ali Utku (Konya: Çizgi Kitapevi, 2014), 49.

fonksiyonlarına indirgemek ve bu organizmayı tamamen fiziksel ve kimyasal etki-tepki ilkesine göre yorumlamaya çalışmak tutarlı değildir. Bilim adamları, nesnellik konusu üzerine yoğunlaşmasına rağmen, insanla ilgili ayırdedici olan özellikleri görmezden gelebiliyorlar. Bilimsel anlayışta bir tavır olarak görülen insana dair araştırmaları bir-iki bilim dalıyla sınırlamak kelami ya da felsefi açıdan kabul edilmemektedir. İnsanın sahip olduğu evrensel değerler, onu anlamak için evrensel ve bütüncül bir bakış açısı gerektiriyor. Nitekim bugün tıbbın birçok alanını ilgilendiren ve özellikle de psikoloji alanının konusu olan ruh-beden yahut zihin-beyin etkileşiminin çift taraflı olduğunu gösteren “psikosomatik”¹⁰⁸ veya “genosprituallity”¹⁰⁹ gibi bilimsel çalışma alanları insanın daha kapsamlı anlaşılma çabasının başlangıcı olarak düşünülebilir.¹¹⁰

İnsan kavramı bütüncül bir yaklaşımla değerlendirildiğinde canlı organizma olarak görülen bu yapıya bedensel ve ruhsal toplam bağlamında can denmesi bu kavramın da nefisle eş değer olarak kullanılması insanı bir birey olarak tanımlama açısından makul görünmektedir. Kur’an’da insana yönelik hitapların daha çok insanın maddi ve manevi yani tümsel insani yönüne referanslarda bulunmaktadır. Ancak bazı âyetler insanın bedensel yönüne daha çok vurgu yaparken¹¹¹ diğer bir kısım âyetler ise ruhsal yöne dikkatleri çekmektedir.¹¹² Bu ayrım bizi yanıltmamalı insanın sadece beden ya da sadece ruhtan oluştuğu şeklinde düşündürmemelidir.

İnsan evrenin bilinen en sofistike “biyopsikososyal” bir varlığıdır; bu nedenle onun tam olarak açıklanması ve tanımlanması için farklı yaklaşımlar insanın farklı yönlerini ve varlıksal değerini daha iyi idrak ve ifade etmede birbirinin tamamlayıcısı olmalıdır.¹¹³ Birçok farklı alanda yapılan çalışmalar zaten doğrudan ya da dolaylı olarak insanın anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. İnsanın anlaşılması ve ona dair sağlıklı yorum yapılabilmesi için bileşenleri olan maddi ve manevi; soyut ve somut yönlerinin ve ona bağlanan tüm alt unsurların birçok ilmi disiplin tarafından araştırılması gerekmektedir. Din bilginlerinin ve bilim insanlarının ortaya koyduğu birçok çalışma bu iki yöne dair veriler sunsa da daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır. Kur’an, insanları kâinat

¹⁰⁸ Duygusal faktörlerden kaynaklanan, fizyolojik görünümle ile karakterize değişimlerdir. (B. E. Menkü ve B. Coşar, Psikosomatik Bozukluklar, Türkiye Klinikleri, B. Coşar (ed.), Ankara, 2021).

¹⁰⁹ Ruhsal, manevi ve dini olguların beden ve genlerle olan ilişkisinin incelenmesidir. (Charlton, Bruce G. “Genosprituallity: genetic engineering for spiritual and religious enhancement”, *Medical Hypotheses* 71/6, 2008, 825-828).

¹¹⁰ Bruce G. Charlton, “Genosprituallity: genetic engineering for spiritual and religious enhancement”, *Medical Hypotheses* 71/6 (2008): 825-828; Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 69.

¹¹¹ en-Nûr 24/61; en-Nahl 16/111; el-Müddessir 74/38; er-Rahmân 55/14.

¹¹² el-Fecr 89/27; el-En’âm 6/93; en-Nâziât 79/40; el-Meâric 70/19.

¹¹³ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 318.

âyetlerini ve eşyayı tefekküre davet ettiği için insana ait elde ettiğimiz tüm gözlemler ve veriler büyük insan âyetinin anlaşılması hususuna katkı sağlayacaktır. İnsana dair, yaratıcının verdiği epistolomolojik bilgi şablonları ve kâinattaki ontolojik deliller birleştirilerek hem daha objektif hem de daha doğru sonuçlara ulaşmak mümkün olabilecektir.

2.1.2. Nefs

Çoğulu “enfüs ve nüfus” şeklinde olan nefis kelimesi, sözlükte “bir şeyin bütünü, kendisi, bedeni, zatı, hakikati veya cevheri” anlamına gelmektedir.¹¹⁴ En eski Arapça sözlüklerde nefis kavramının aynı zamanda insanın manevi yönünü ifade etmek için kullanılan ruh terimiyle müteradif bir kelime olduğu belirtilmektedir. Halil b. Ahmed (öl. 175/790) sonrasında gelen sözlük yazarları ise bu kelimenin anlamlarını Arap dilinden örnekler vererek daha geniş bir şekilde tespit etmeye çalışmışlardır. Mesela İbn Manzur, (öl. 711/1311) kendisine kadar olan dil bilimcilerin nefis kelimesine verdiği anlamları “bir şeyin kendisi, özü, ruh, kan, şuur, akıl, kardeş, azamet, insan, beden, zat, kibir, izzet, himmet, nazar değmesi” olarak belirtmektedir.¹¹⁵ İbn Manzur’a göre nefis kelimesi daha çok iki anlamda, ruh ve bir şeyin cümlesi ve bütünü anlamında kullanılmaktadır.¹¹⁶

Nefs kelimesi, ruhun bedenle olan alakasından dolayı ortaya çıkmış olan biyolojik, fizyolojik ve psikolojik bütün aktivitelerin tümünü kapsayan, “ben”liği de içine alan bir kavramdır.¹¹⁷ Bu anlamda insan kavramının müteradifi olarak kullanılabilecek, düşünülebilecek, kendisi ve aynısı manasında bir kelimedir. İnsanın bedensel yapısı ve ruhsal yönü toplamda insanın kendisini yani nefisini ve benliğini oluşturmaktadır.

Arap sözlük yazarları nefis kelimesini ruh olarak açıklamakta ve buna örnek olarak da “harecet nefsuhi” ruhu çıktı (veya canı çıktı) kullanımını ve bu manayı ifade eden bazı şiirleri örnek vermektedirler.¹¹⁸ Çoğu âlime göre nefis ve ruh aynı şeylerdir. Bazılarına göre ise birbirinden farklıdır. Bir kısım kelimciler kalp, akıl ve ruh kavramlarını nefis

¹¹⁴ İsmail b. Hammâd Cevheri, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Kahire: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1984), 7/974; Ebû't-Tâhir Meeddüddîn el-Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Mektebu't-tahkiki't-turâsi fî müesseseti'r-risâle (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 2005), 577.

¹¹⁵ Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr el-Ferahidi, *Kitâbul Ayn Müratteben ala Hurufil Mucem*, thk. Abdülhamid Hindavi (Beyrut: Darül kütübil İlmiyye, 2003), 4/249-250.

¹¹⁶ Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbillah-Haşim Muhammed Şazeli (Kâhire: Darül-meârif, ts.), 48/4501.

¹¹⁷ Cengiz Alaca, “Ebu'l-Berekât El-Bağdâdî Düşüncesinde Ruh Tasavvuru”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/42 (2019), 160.

¹¹⁸ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk., Mecmuatü mine'l-Muhakkin (Dâru'l-Hidâye), 16/559; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye* (Kahire: Dâru'l-'İlm ve's-Sikâfe, Kahire, ts.), 103.

ile muadil kabul etmişlerdir.¹¹⁹ Kur'an'da nefis kelimesi, çoğunlukla “zat” manasına kullanılırken¹²⁰ bazı âyetlerde ise ruh¹²¹ ve can¹²² manasında kullanılmıştır.

Nefs (ruh), bedene giren, işleyen ve kendisinden bilgi, şuur ve irade ile farklı türden eylem ve fonksiyonların bedende ve bedenle ortaya çıktığı bir güçtür. Zatıyla etkin olan bu benlik gücü tabiatta müşahade ettiğimiz fiziki güç ve hareketlerden daha özel olup kendisiyle birlikte bedenın türe özgü yetkinliğı sağlanır.¹²³

2.1.3. Ölüm

Canlı varlıkların hayatlarının sona ermesine “ölüm” adı verilir. Ölüm kelimesi sözlüklerde: “Hayatın zıddı, bitmek-tükenmek, hissiz kalmak, deruni uyku, bir şeyden kuvvetin gitmesi, geçmek, aşmak, sönmek, hayvani kuvvetin yok olması ve ruhun bedenden kurtuluşu” gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁴

Ölüm yani arapça karşılığı “mevt” olan bu sözcüğün hayatın türüne göre aldığı anlamlar farklı farklıdır. İnsanda, hayvanlarda ve bitkilerde ölümün karşılığı hayatın sönmesi ve büyüme kuvvetinin durmasıdır. Yani bir nevi durağanlık söz konusudur. Yine insan için algı ve idrak gücünün ortadan kalkması, akleden kuvvenin iptal olup cehaletin ortaya çıkması, keder, tasa ve uyku anlamında “hafif ölüm” olarak kullanımı vardır. Gerçek ölüm ise “ağır ölüm” olarak isimlendirilmiştir.¹²⁵

Ölüm insan ve canlıların mukadder olan hayat sürelerinin sona ermesidir. Başka bir ifade ile canlıya canlılık fonksiyonu veren niteliğın kaybolması veya bedenden ayrılmasıdır. Can (ruh) bedenden ayrıldıktan sonra ölüm meydana gelmekte, ölümle birlikte birer birer vücuttaki organların fonksiyonları sona ermektedir. Organizmaya hayat ve canlılık veren özellik kalmadığı için vücut bir et ve kemik yığını hâline gelmektedir. Ölümün ardından cesedin bozulduğunun ve toprağa dönüştüğünün görülmesi, sürekli yaşama arzusunun ise fıtrı bir duygu olması nedeniyle ölenlerin akıbeti, insanlığı bir hayli meşgul etmiştir.¹²⁶ Ölümü bu şekilde müşahade eden insanın

¹¹⁹ Erkan Yar, Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 36.

¹²⁰ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrııcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), en-Nür 24/61; en-Nahl 16/111; el-Müddessir 74/38.

¹²¹ el-Fecr 89/27; el-En'âm 6/93; en-Nâziât 79/40.

¹²² ez-Zümer 39/42.

¹²³ Ebü'l-Berekât el-Bağdâdi, *el-Kitabu'l-Muteber fi'l-hikme* (Haydarabad: Dairetü'l-Maarif el-Osmaniyye, 1358/1939) 2/299-300; Alaca, “*Ebu'l-Berekât El-Bağdâdi Düşüncesinde Ruh Tasavvuru*”, 161.

¹²⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü Sadr, ts.), 15/90-91; Ömer Nasuhi Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 124.

¹²⁵ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l Kalem, Daru's-Şam, 1412/1992), 781.

¹²⁶ Süleyman Toprak, *Ölümünden Sonraki Hayat* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1991), 127-128.

fitratında ölümsüzlük arzusu olduğu, sanki bilinç olarak ölmeyeceği ve ruhen baki kalacağı hissi vardır. Öyle ki bu his Mısır ülkesinin piramitlerle doldurulmasına neden olmuştur. İslam düşüncesindeki diriliş ve sonsuz ahiret hayatı inancı ölüm olgusundan sonra başlamaktadır.¹²⁷

Ölüm kavramı, tabiatı insan dışındaki canlılarda bilinç düzeyinde olmasa da his olarak vardır. Aksi takdirde, canlıların yaşama savaşı ve savunma mekanizmalarının nedenini açıklamak bir hayli güç olurdu. Bu evrensel kanun, Kur'an'daki: “*Her nefis ölümü tadacaktır*”¹²⁸ âyetiyle ilan edilmiştir. Ölüm duygusunun, nebati ve hayvani ruhta içgüdüsel bir bilgi olarak var olduğu ileri sürülür. Ancak, bilinç düzeyleri yetersiz olduğundan böyle bir bilgi onlarda yokmuş gibi davranırlar. İnsan ise tam bilince sahip bir varlık olması hasebiyle, ölümle karşılaşsın ya da karşılaşmasın bu bilgi onda her zaman mevcuttur.¹²⁹ İnsana bu farkındalık, imtihana tabi iradeli ve sorumlu olduğu için verilmiştir. Ona verilen bilinç ve ruhsal gerçeklik onu diğer canlılardan farklı kılmaktadır. Hayvanlar ise bu düzeyde bir bilinç ve iradede yoksundurlar. İnsanın bilinci ve ruhsal yönü dışında genetik yapısına da bakıldığında genetik yazılımının ölüme programlanmış olduğu anlaşılabilmektedir. Şu ana kadar tanımlanmış bir ölüm geni olmasa da zaman kavramı ile ilgili olduğu bilinen bir gen, insanın ölüm gibi bir gerçekle yüzleşeceğinin farkına varmasını sağlıyor olabilir. İnsanın sonsuzluğa inanma eğilimi de ölüme bakışını etkilemektedir.¹³⁰ İnsan canlılar âlemi içinde dünyaya ölmek için doğduğunu bilebilen tek canlıdır. Ayrıca insan diğer canlılardan farklı olan gelişmiş soyut yetilere, akla, ruhsal donanıma ve kendi bilgisine sahiptir. Ölüme de diğer canlılardan farklı baktığı ve bakması gerektiği şüphesizdir.

Ölüm hayatın kesilmesi, bir başka ifadeyle, hayatı yaratanın onu yaratmaktan kaçınması demektir.¹³¹ Nefislerin ölümü, ait oldukları bedenlerden ayrılıp çıkmaları olarak tarif edilir. Ruhun ölmesinden de kastedilen bu ise ruh da ölümü tadacaktır. Eğer ruhun ölmesi ile çözülme ve yokluğa gitmek kastediliyorsa bu tarz bir ölüm genelde ruh için pek kabul görmemiştir.¹³²

¹²⁷ Ahmet Ceylan, *İslâm'da Ölümden Sonra Diriliş İnancı* (Ankara: Kitap Neşriyat Yayıncılık, 2007), 201.

¹²⁸ Âl-i İmrân 3/185.

¹²⁹ Ignace Lepp, *Death and Its Mysteries*, çev. Bernard Murcland (Newyork: The Macmilan Company, 1968), 160; İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlâna* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993), 81-82.

¹³⁰ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 207.

¹³¹ Ruhattin Yazoğlu, *Gazâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2002), 118.

¹³² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 51; A. Vahit İmamoğlu, “Ruh Beden İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1995), 351-354; Gürbüz Deniz, “İnsanî Ruh Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2018), 27; Fuzûlî, *Matla'ul-İ'tikâd*

Rüyada insanların bir yerlere gitmesi ve birçok şey görmesi, ruhun uykusu sırasında bedenden kısmen ayrılarak bunları yaptığının düşünülmesine neden olmuştur.¹³³ Uykusu hâlinde var olan bu geri dönüşlü ilişkinin ölümle birlikte sona ereceği veya uykudaki ruh-beden ilişkisinin uyanık hâle nisbeti gibi farklı bir boyutta devam edeceği söylenebilir.

2.1.4. Bilinç

Bilinç, nâlık nefsin varlığını ve niteliklerini onaylayan manevi duyusu veya iç bakış olarak tanımlanabilir. Bilincin tasdiklerinden doğan kesinlik mutlaklıdır. Bilmek ve bildiğini bilmek birbirinden farklıdır. Eğer bilince ilişkin bilgiler kesinlik taşımasaydı düşünen üst bilincimiz sürekli olarak kuruntu, vehim ve kararsızlıklar içinde kalırdı. Bilincin yanılması normal bir birey için söz konusu değildir. Fikirlerimizi, düşüncelerimizi, duygularımızı ve kararlarımızı doğruca onaylar ve biz de aslında bilincimizin tasdik ettiğini düşünür, duyar, ister ve biliriz. Bilinç ile tasdik olunan benliğimize dair özellikler muhtelif olup, ait olduğu ruhsal yetilerin tabiatına göre duyular, anlamlar ve irade hareketler olarak sınıflandırılabilir. Bilincin tanıklığı ile nâlık nefsimizin bir irade yetisi olduğunu bildikten sonra, hareket şeklimizi, irade ve özgürlük derecemizi de idrak edebiliriz.¹³⁴ Genelde teolojik olarak ruhsal bir yeti bağlamında ifade edilen bilinç kavramı her ne kadar tam olarak açıklanması zor bir kavram olsa da farklı disiplinlerce farklı şekillerde tanımlanmaya çalışılmıştır.

Tıbbi tanımlamaya göre bilinç, bireyin uyaranlara karşı beş duyusu ile farkındalık sağlaması; müteyakkız olması ve davranışlarını bu kapsamda kontrol edebilmesidir. Uykusu bir tür bilinçsel boyut değişimidir. Alkol ve uyuşturucu kullanımı sonucu ise bilincin ortaya çıkmasını sağlayan bedensel komponentler zarar gördüğünden bilinç bozukluğu durumu gerçekleşir. Hipnoz, meditasyon ve mistik deneyimler de kişideki bilinç durumunun boyutunu değiştirebilmektedir.¹³⁵

Felsefi anlamda bilinç ise genel olarak insanın varoluş gayesinin farkında olması demektir. İnsanda farkındalığın, duygunun, algının ve bilginin merkezi olarak kabul edilen bir yetidir. Öznenin kendi üzerine dönüp, kendisini kendi düşüncesiyle kavraması, kendine bir nesne olarak dışarıdan bakması durumdur. Bir öznenin bir bütün olarak fark ettiği, ayırdına vardığı, idrak ettiği fiziki ve psişik verilerin bütünü bilincin alanını

fî Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-Ma'ad, nşr. Muhammed b. Tuncu, çev. Esat Coşan-Kemâl Işık (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962), 72.

¹³³ Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 79.

¹³⁴ Kemal, *İlm-i Ahvâl-i Rûh*, 56.

¹³⁵ Tarhan, *İnanç Psikolojisi Ruh*, 145.

tanımlar.¹³⁶ Bilinç bir bakıma kendisi görünmediği hâlde her şeyi bizim için görünür kılan şeydir.¹³⁷

Teolojik anlamda ise bilinç bireyin “kulluk şuuruna” varması olarak tanımlanabilir. Birey, bu bilinçlilik hâli ile vahyin ve aklın rehberliğinde mebd ve meâdı anlamlandırır. Dünyadaki davranışlarını, duygularını ve isteklerini ona göre düzenler. Ayrıca dini bilinç, insanların manevi olarak doygun olma hâlidir. Bu bilinçte doğaüstü varlıklar söz konusu olduğu için metafiziksel bir yönü de vardır.¹³⁸

Bilinci, sadece fiziksel ve organik olarak düşündüğümüzde böyle bir şey nasıl olabilmış ve kafatasının içindeki protein, yağ ve su karışımından bilinç nasıl meydana gelmiş ve ortaya çıkmıştır. Bu konuda çok az şey bilinmektedir. Özellikle tikelden tümele, cüziden külliyeye hareketle beden ve biyolojik bileşenler anlaşılmaya çalışıldığında bilince dair insan türüne özel bir şeyler bulmak oldukça güçtür. Sadece bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Hâlbuki bilinç durumu, insanın varoluşunun temel gerçeğidir. İnsanı insan kılan bir tözdür. Zira bilinç olmaksızın varoluşumuzun bütün öteki özellikleri -dil, düşünce, sevgi vb.- imkânsız hâle gelmektedir.¹³⁹

Bilimsel ilerlemeler bilincin anlaşılmasına katkı sağlama bağlamında bir takım çalışmalar yapmış olsalar da tam ve ortak bir açıklama getirilememiştir. Bu nedenle tatmin etmeyen tanımlar ve kabuller ortaya çıkmıştır. Bilinç kavramı her ne kadar fiziksel bir bileşende ortaya çıksa da metafizik-tözselsel bir üst etkileşim boyutuna sahip olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bilinç beynin sınırları içinde daracık bir fiziksel alanda metafiziksel gizemini korumaya hâlâ devam etmektedir.

2.1.5. Zihin

Zihin beynimizle beraber olan, beynimizle ilişkilendirilen yahut beyinde tezahür eden bir kavram olarak tanımlanabilir. Onu; “Beynimizin, ana rahminde canlandığımız ve sesleri algılamaya başladığımız andan şu zamana kadar, her türlü duyu ve duygularla elde ettiğimiz tüm bilgileri işleme ve yorumlama kabiliyeti” şeklinde de tarif edilebiliriz. Bir duruş, kavrayış ve tavır oluşturma yetisidir. Beyin, duyular aracılığı ile alınan ve algılanan verileri karşılaştırır ve bundan sonuçlar çıkarır. Ama bu sonuçlarla ne yapacağına karar veremez. İşte o sonuçla ne yapılacağına karar veren mekanizma

¹³⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 145.

¹³⁷ John Rogers Searle, *Bilinç ve Dil*, çev. Muhittin Macit-Cüneyt Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 17.

¹³⁸ Sibnath Sarma, *Religious Philosophy of Rudolf Otto* (Delhi: Ajanta Publications, 1996), 69-71.

¹³⁹ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 72.

zihindir. Örneğin yeşil ışıktaki durmak ya da geçmek gerektiğini beyin bilemez. Beyin sadece o direktte yanan ışığı bize aktarır. Yani sarı, yeşil veya kırmızı ışıktan hangisinin yanmakta olduğunu, bize söyleyen beynimizdir. Ama yeşil ışık yandığında geçmemiz gerektiğine karar veren zihinimizdir.¹⁴⁰ Trafik kuralları beyin tarafından algılansa da uygulayıcısı zihindir. Beyin mesajları aldığı hâlde kurallara uymak ya da uymamak zihin tarafından gerçekleştirilen bir mekanizmadır. Zihni, beynin bize işaret eden en yakın bölümü şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.¹⁴¹

Zihin ve beyin arasındaki fark, kullandığımız gündelik dilde örtük olarak mevcuttur. Beyinle bedensel bir organ, zihinle ise soyut bir kavram kastedilir. Temas edilebilir ve gözlemlenebilir olmadığı için zihnin genellikle daha az gerçekliğe sahip olduğu kabul edilmiştir. Öte yandan, sırf bedensel olduğu için beyin, bazen daha az ilgi çekici ve daha az önemli görülebilmıştır. Ancak beynin ulaşılabilir olması onun tamamıyla anlaşıldığı anlamına gelmez. Bugün bile beyne dair bildiklerimiz bilmediklerimize göre çok daha azdır. Zihin gibi soyut ve ulaşılmaz olanlar her zaman daha çok merak edilmiştir. Beyni anlamak zihni anlamlandırmak açısından çok önemlidir. Yaşayan insan için biri olmadan diğeri var olamaz. Zihin dediğimiz şey beyinde moleküler, hücresel ve anatomik düzeyde ortaya çıkan eylemlilik hâlidir.¹⁴² Bu eylemlilik durumu zihinle beynin özdeş olduğu anlamına da gelmez.¹⁴³ Aralarındaki ilişki özdeşlik değil komşuluk (etkileşim) ilişkisidir. Zihnin, metafizik bir yönü olduğu kabulünden hareket edilirse psikonsal töz ile beynin (bedenin) etkileşimi sonucu meydana gelen bir cevher olduğu söylenebilir. Zihin, bu anlamda ruhun beyinle etkileşimi sonucu oluşan tözsel (hologramik) bir arayüze benzetilebilir.

Zihnimizde yaşadığımız hâller, beynimizde nörofizyolojik olarak ortaya çıkar. Yani zihni hâller ile beyin arasında çok yüksek derecede bir korelasyon vardır. Ama teknolojik cihazlar kullanarak kafatasımızın içine bakıldığında zihnin hâlleri gözlemlenememektedir.¹⁴⁴ Bu bağlamda zihin felsefecisi William Lycan ilginç bir

¹⁴⁰ Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 208.

¹⁴¹ Dave Vliegthart, “Can Neurotheology Explain Religion”, *Archive for the Psychology of Religion* 33/2 (2011), 138.

¹⁴² Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 45.

¹⁴³ Zihin ile beynin özdeşlik ilişkisi içinde olduğunu savunan düşünürlerde vardır. Bu düşüncelerini “Zihin-Beyin Özdeşliği Teorisi” başlığı altında savunurlar. (Abdulhan Ünlüsoy, “Modern Biliş Teorileri Açısından Nöroteolojik Yaklaşımın İmkânı: Avantaj ve Dezavantajları”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 2/2, 2021, 551)

¹⁴⁴ Erdinç Sayan, “Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış”, *Kaygı, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 19 (2012), 39; Zihin ile beynin özdeş olduğunu iddia etmenin sonuçları ve sorunların doğurduğu geniş bilgi için bk. (Sayan, “Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış”, 37-53).

düşünce deneyinde; bir insanın moleköl boyutlarında küçültölerek canlı bir insanın beynine girmesi sağlanıyor. Bu insan beyinde dolaşıyor, her yere girip çıkabiliyor ve beynin sahibinin zihin hâllerini hiçbir şekilde göremiyor. Lycan’a göre kırmızıyı, ekşiyi, tatlıyı, sevgiyi, şefkati ve nefreti vb. görmek mümkün değildir. Ona göre beyinde gözlemleyebildiğimiz sadece bir takım fizikokimyasal olaylar ve nörofizyolojik proseslerdir. O kişinin zihin olayları gözlemlenemez.¹⁴⁵

İnsanın genel anlamda iki zihne sahip olduğı söylenmektedir. Bu zihinlerden birisiyle düşünölürken diğeriyle hissedilir. Birbirinden farklı bu iki idrak şekli, zihni yaşantımızın seyri içinde sürekli etkileşim hâlinindedir. Akılcı zihin, genellikle farkında olabildiğimiz bir idrak şeklidir ve bilincimize daha yakın, düşünme, değerlendirme ve daha çok tedbir odaklıdır. Bunun yanı sıra ani ve güçlü, bazen de irrasyonel olan bir idrak sistemi daha vardır; bu da duygusal zihnimizdir. Bu duygusallık ve akılcılık şeklindeki zihinsel durumların halk arasındaki karşılığı kalp ile kafadır. Bir şeyin doğru olduğunu kalben bilmek, akılcı zihinle düşünmekten farklı bir inanç biçimidir; bir şekilde daha derinden emin olabilmektir. Bir birey için ideal olan bu iki zihnin dengeli kullanılmasıdır. Zihnin akılcı-duygusal dengesinin belirli bir oranı vardır; hisler yoğunlaştıkça duygusal zihin devreye girer ve akılcı zihin etkisini zayıflatır. Hayatımızın tehlikede olduğı durumlarda duygu ve sezgilerimizdeki refleksel ani tepkilerimiz bize rehberlik etmektedirler.¹⁴⁶

2.1.6. Zekâ

Zekâ kavramı, farklı şekillerde tanımlanabilmesine rağmen, mahiyetinin izah edilebilirliği zordur. Bu zorluk, zekânın diğeri tölzel bileşkelerde olduğı gibi ruh ile beynin etkileşimi sonucu ortaya çıkma potansiyeline işaret etmektedir. Bu tarz etkileşimlerde soyut unsurlar idrak alanımızın dışında kaldığı için etkileşimi somut sonuçlar üzerinden değerlendirebiliyoruz. Dolayısıyla bu konuda yorum yapanlar daha çok zekânın sonuçlarını matematiksel korelasyonlar üzerinden beyin, genetik ve irade ilişkisi bağlamında değerlendirmişlerdir. Zekâ üzerine fikir yürüten ve değerlendirme yapanların neredeyse tamamı, zekânın geliştirilebilecek bir mahiyete sahip olduğı ve biyolojik temellerinin bulunduğı noktalarında hemfikirdirler.

¹⁴⁵ William Lycan, “Form, Function and Feel”, *The Journal of Philosophy*, 78 (1981), 38.

¹⁴⁶ Daniel Goleman, *Duygusal Zekâ*, çev. B. Seçkin Yüksel (İstanbul: Varlık Yayınları, 1996), 23.

Zekâ için “Kavramlar ve algılar aracılığı ile soyut ya da somut nesneler arasındaki bağlantıyı idrak etme, muhakeme etme ve bu zihinsel faaliyetleri dinamik ve uyumlu şekilde bir amaca tevcih edip kullanabilme kabiliyeti” diye ortak bir tanım yapılabilir. Zekâ, olaylar arasındaki bağlantıyı anlama, sentez yoluyla sonuçlar çıkarma, öğrenilenler arasında bağlantılar kurma ve bilgileri anlamlı şekilde örgütleme yeteneğidir. Zekâ ruhun, beden ile birlikteliğinden kaynaklanan en mühim cevherlerden biridir. Fakat daha çok bedene yakın bir özelliktedir. İnsanın genetik yapısıyla da yakından ilgilidir. Bu nedenle denilebilir ki, insanlar sayısınca zekâ çeşidi vardır. Zekâ genetik yapıya, iradenin kullanıma ve alınan eğitime bağlı olarak gelişen ya da gerileyen bir mahiyettir.¹⁴⁷

Zekâ ile akıl birbirinden farklı kavramlardır. Zekâ düzeyi (IQ) yüksek olan bazı insanlar akıl dışı işler yapabildikleri gibi, işlerinde ve kişisel yaşamlarında oldukça kötü kararlar da verebilmektedirler.¹⁴⁸ Akademik zekânın, duygusal hayatla pek ilgisi yoktur. İçimizdeki bazı zeki insanlar engel olmadıkları tutkuları, söz geçiremedikleri dürtüleri yüzünden nefislerinin esiri olabilmektedirler. Yüksek IQ’lu kişiler özel yaşamlarını hayret edilebilecek şekilde kötü idare edebilmektedirler. Bu görüşü destekleyen ünlü nörolog ve beyin cerrahı Dr. Wilder Penfield: “Aklın kaynağının beyin değil, kalp olduğunu, beynin zekâ ile irtibatının bulunduğunu söylemiştir.”¹⁴⁹ Bu yorum Kur’an’daki insanın mesul tutulan yönü “düşünen ve idrak eden kalp”¹⁵⁰ bilgisiyle de uyuşmaktadır. Öyleyse kelami anlamda, işlevsel olarak akıl ve zekâ farklıdır. Zekâ daha fiziksel ve şerre kullanımı imtihan gereği gayet tabi olan, akıl ise daha az fiziksel ve daha çok metafiziksel bir boyuta sahip, kulluk bilinciyle ilişkili olan bir yeti olarak yorumlanabilir. Bu yüzden akılda ruhsal bir bilinçten kaynaklanan temyiz kabiliyeti vardır. Mütemeyyiz aklın şerre kullanımı pek mümkün değildir. Akıl zekâ ikilisinin birlikte yaptığı ortaklıklardan kemal derecede erdemler zuhur edebilir. Bundan dolayı İslam düşünürleri akıl meselesini konuşurken aklın doğru ve sıhhatli karar vermesini etkileyen bir takım arızalar ve nedenler üzerinde durmuşlardır.¹⁵¹

Zekânın ortaya çıkmasında, irade potansiyeline sahip metafiziksel bir töz olan ruhsal gerçekliğin bedendeki maddesel komponentlerle ilişkisi ve etkileşimi önem arz etmektedir. Zekânın doğru, istikametli ve hayra kullanımı akli oluşu ifade etmektedir. Bu

¹⁴⁷ Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 271.

¹⁴⁸ Piere Oleron, *Zekâ*, çev. Ela Güngören (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 50.

¹⁴⁹ Wilder Penfield, *Mystery of the mind: A critical study of consciousness and the human brain*, (New Jersey: Princeton University Press, 2015), 7-9.

¹⁵⁰ el-Hac 22/46.

¹⁵¹ Ramazan Altıntaş, *İşlevsel Akıl* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 174.

etkileşimden hasıl olan fiiller ise insanın mesuliyet ve emaneti muhafaza misyonunu ilgilendirmektedir.¹⁵² Bu bağlamda insanlarda imtihanın gereği olan aklın eşit ama zekânın farklı olduğu söylenebilir.¹⁵³

2.1.7. Akıl

Arapça'da "akıl" kelimesi "akale" filinin mastarıdır. Çoğulu ukûldür.¹⁵⁴ Cehl, humk, zuhul, sefeh ve cünûn¹⁵⁵ kelimelerinin zıddı olan akıl, mastar olarak Arapça'da belli başlı şu manalara gelmektedir: "Alıkoymak, engellemek, bağlamak, kayıt altına almak, akılda üstün gelmek, yüksek yere çıkıp sığınmak, akılda üstün gelmek için yarışmak, sığınmak, kale; ilim elde etmeyi sağlayan güç, güzeli çirkinden, hakkı batıldan ayıran yeti, hafıza, zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye mültesik olan cevher, Allah'ın insanın bedenine ilişik olarak yarattığı ruhani cevher, insanın kendisiyle diğer canlılardan ayrıldığı özellik, zekâ, nefis-i nâtika, hakkı ve batılı bilen kalbdeki nur, kendisiyle eşyanın hakikatleri bilinen ve anlaşılan şey, ruh, idrak kabiliyeti ve fikirdir. Ayrıca Arapça'da "kendisiyle bir şeyin bağlanmış olduğu "ip/bağ" anlamına gelen el-ikâl kelimesi de "akl" kökünden türemiştir. Bu nedenle Allah'la bağ kurmak anlamına da gelen akıl, sahibini hak yoldan sapmaktan, kötülüklerden ve tehlikeye götürecek şeylerden engelleyici bir işleve sahiptir. Temelde; akıl, zihin ve nefsin aynı hakikat olduğu da söylenmiştir. Bu bir tek hakikate, idrak edici olması yönüyle akıl, bedene etkisi sebebiyle nefis ve idrake kabiliyetli olması itibarıyla zihin denilmiştir.¹⁵⁶

Kur'an'a göre akıllı kimse demek, gerçek anlamda aklını istimal ederek Allah'a bağlanan, O'nunla bağ kuran kimsedir.¹⁵⁷ Burada ifade edilen akıl "manevi bir akıl" olup,

¹⁵² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri, Rey Yayıncılık, 1994), 1/30.

¹⁵³ Abdülmuhsin el-Hüseynî, el-Ma'rife 'inde'l-Hakîm et-Tirmizî (Kahire: Dârü'l-kâtibi'l-Arabî li't-tibâa ve'n-neşr, ts.), 141-142.

¹⁵⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, 7/1769; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994) 11/459.

¹⁵⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cemheretü'l-Lüga*, thk. Remzi Münir (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/939; Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüga*, thk. Şehâbeddîn Ebû Amr (Beyrut: y.y., 1994), 672; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye* (Kum, 1974), 66; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali eş-Şîrî (Beyrut, 1994), 15/504.

¹⁵⁶ İbn Fâris, *Mekâyis*, 672-673; Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1769-1772; el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 65; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 511-512; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Abdurrahîm Mahmûd, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979), 430-431; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/458-465; Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rifât*, nşr. Abdurrahman Umeyre (Beyrut, 1987), 197-198; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut, 1994), 1336-1337; Eyyûb b. Musa Ebu'l-Bekâ el-Küfevî, *el-Külliyât*, nşr. Adnân Derviş-Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1992), 5/617-620; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 15/504- 515.

¹⁵⁷ Yûnus 10/100; el-Haşr 59/14.

deneysel olguları, zihnin, sistematik ve mantıklı bir şekilde değerlendirdiği “natüralist ve rasyonel” olan akıl değildir.¹⁵⁸

Akıl, kalb ile eş anlamlı olarak da kabul edilmiştir. İdrakin ruhi algılama organı olan kalb de akıl ile aynı kabul edilmiştir. Aklın gerçek fitratı akleden nefsin onunla bilip onunla hakkı batıldan temyiz ettiği bir ruhi cevher olmasıdır.¹⁵⁹ Bir diğer tarifile akıl, madeni kalb ve ruhta, ışığı dimağda bulunan ve duyu organları ile elde edilemeyen şeyleri idrak eden manevi bir nurdur.¹⁶⁰ İnsan, yaratılışına yerleştirilmiş bu yeti ile metafizik olayları algılayabilir. Çünkü akıl, eşyanın güzellik ve çirkinlik, mükemmellik ve eksiklikleriyle ilgili sıfatlarını kavrayacak bir nitelikte yaratılmıştır. İnsan manevi olan bu güç ile gerekli olan nazari bilgileri elde eder. İşte bilgiyi elde eden bu güç, İslam’da insanı teklife muhatap kılan akıl yetisidir. Bu yeti kullanılmadığı zaman akıl perdelenir ve işlevsiz hâle gelir.¹⁶¹ Kur’an bunu şu şekilde ifade eder: “*Onlar, sağır, dilsiz ve kördürler. Zira akıllarını kullanmazlar.*”¹⁶²

Akıl, kalpten bağımsız değildir. Akıl kelimesi, salt, maddi organımız olan beyin anlamında olmadığı ama beyinden de bağımsız olmadığı bütün tanımlamalarda ifade edilmiştir. Sözü edilen akıl daha çok kalb ile bağlantılı; zekâ ise, beyinle ilişkilidir.¹⁶³ Müslüman mütefekkirler akli; duyu organlarının ve beynin faaliyetlerinden ortaya çıkan, maddi bir sonuç olarak benimseyen ve her şeyin doğanın tesiriyle olduğunu iddia eden naturalist, maddeden gayrı varlık ve güç tanımayan materyalist, bütün fikirlerin birer duyumsamadan ibaret olduğunu ileri süren sensualist filozofların aksine, onu insanda doğuştan itibaren var olan “ruhi bir güç” olarak tanımlamışlardır.¹⁶⁴

Felsefi bir ifade ile akıl, varlığın hakikatini derk eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir edebilen bir tözdür; maddesel yapıları mücerret kılarak kavram hâline sokan ve bu kavramlar arasında bağlantı kurarak önermeler sunan, kıyas yapabilen bir

¹⁵⁸ S. Nakip Attas, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, çev. Mahmut Erol Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 61.

¹⁵⁹ Attas, *İslami Düşünüşün Problemleri*, 201.

¹⁶⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Yenda Yayıncılık, 1999), 1/460.

¹⁶¹ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, 15/504.

¹⁶² el-Bakara 2/271.

¹⁶³ E. F. Schumacher, *Aklı Karışıklar için Kılavuz*, çev. Mustafa Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990) 94.

¹⁶⁴ Abdurrahman el-Keyyâlî, *el-‘Akl beyne’n-nazariyyeteyn el-mâddiyye ve’r-rûhiyye* (Dimaşk: Mecelletü Mecma’i’l-Lügati’l-‘Arabiyye, 1969), 266-286.

yetidir.¹⁶⁵ Akıl bedihi hakikatleri, soyut nesneleri, tümelleri, zleri doğrudan ve vasıtasız bir şekilde sezme ve insana özgü bilme melekesidir.¹⁶⁶

Akıl bir nevi gerçeği bulma yetisine sahiptir. Ama aklın, meseleleri idrakta kullandığı birçok vasıta vardır. Bunlar, kalp, idrak, hafıza, his, hayal, nefis, duyular, öfke ve şehvettir. Bunların her birisinin kendine özgü bir yapısı, etkilenme ve bu etkiyi tepki olarak sunma biçimi vardır. Kâinatın özünden yayılan kuantsal sinyalleri, bu hasselerden her biri başka bir biçimde algılar ve yansıtır. Onlardan gelen yansımaları ve algıları ise akıl değerlendirerek bir sonuca varır.¹⁶⁷

Akıl, formu olmayan bir özüdür, icraatları bakımından bedeni vasıtalarla bağımlı olmayan, bedeni doğrudan kontrol etmese de etkileyen; cisim, araz, şekil ve insani nefisten başka bir şeydir. Akıl, temyiz için ruhun koruması altında olan hassas bir terazi ve nur âleminde gelmiş keskin bir idraktir.¹⁶⁸

Ehl-i sünnet kelimcilerinden bazıları ve mutasavvıfların ise çoğu aklın yerinin kalb olduğunu savunurlar.¹⁶⁹ Aklın yerinin kalb olduğunu dile getirenler, Kur'an'da geçen "kalb" kavramından yola çıkmışlardır.¹⁷⁰ Eş'arî mütekellim Râzî, Allah'ı bilmenin akliliği hususunda, iman ile akıl arasında ilişki kurarak şöyle bir çıkarımda bulunur: "İmanın yeri kalptir. İman, ise akklı yerinde kullanmanın bir sonucudur. O hâlde aklın yeri de kalptir."¹⁷¹

Kelam âlimleri aklın insanlar açısından eşitliği konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Mu'tezili bilginler "akıl, yaratılıştan eşittir" derken, teklife muhatap kılınan apriori akklı, Ehl-i sünnet ise "akıllar farklıdır" derken, deney ve tecrübeye dayalı kesben kazanılmış akklı kastetmişlerdir.¹⁷² Mu'tezile âlimleri kullanılmamış ve sınanmamış doğuştan verilen saf akklı kastetmişlerdir. Ehl-i sünnet ise posterioru yani iradenin şerre ya da hayra kullanımından sonraki durumu göz önüne almışlarıdır. Bu iki olgunun aynı olması mümkün değildir. Bu durum teklifin tabiatına zıt olurdu. Dolayısıyla insanlarda

¹⁶⁵ S. Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/238; *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (Tarifat)*, Seyyid şerif Crcanı, ev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1999), 154.

¹⁶⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 28.

¹⁶⁷ Mehmet Ali Bulut, *Gizemli Sorular* (Ankara: Hayat Yayınları, 2019), 178.

¹⁶⁸ Tehânevi, *Dictionary of Technical Terms* (Calcutta, 1860-1862), 1027-1029; A.S. Tritton, "İnsan, Nefs, Ruh, Akıl", ev. Tuğba nal, *Kelâm Araştırmaları* 13/1 (2015), 559.

¹⁶⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *şerefu'l-Akl ve Mâhiyetuhu* (Beyrut, 1986), 567; Ebu'l-Bekâ, *Kllyât*, 619.

¹⁷⁰ el-Mâide 5/41; el- A'râf 7/179; en-Nahl 16/106; el-Hac 22/46; Kâf 50/37.

¹⁷¹ Fahreddin er-Râzî, *en-Nefs ve'r-Rh ve şerhu Kuvahumâ*, thk: Muhammed Sagîr Hasen el-Ma'smî (İslamâbâd: Matbuatu Mâhedî'l-Ebhâsî'l-İslamiyye, 1968), 55-56.

¹⁷² Nreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, nşr. Bekir Topaloğlu (Dimaşk: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1399/1979), 20.

akıl eşitken zihin ve zekâ farklı olabilmektedir.¹⁷³ Vicdan ise aklın temyiz kuvvetidir. Nasıl ki akıl-zekâ münasebetinde zekâ daha çok beyinle irtibatlandırılıyorsa vicdan da daha çok ruhla irtibatlandırılabilir. Bu bağlamda vicdanın daha metafiziksel bir töz olduğu söylenebilir. Ruh, aklın, akıl da vicdanın tanzim ve tedbiriyle hareket eder. Şu hâlde akla dayanan durumların düzeltilmesi ve aklın kötü düşüncelerden korunması vicdanın korumasıyla olur. Akıl, düşünce ve tasarruflarında vicdana karşı sorumludur. Vicdanı işlevsel kılmayan bir akıl, nefsani arzulara mağlub olabilir. Ruhun kemâlât arşına çıkması için, akıl ve vicdanın birlikteliği şarttır. Vicdan insanın ruh ve kalbinden ilahi âleme karşı açılan penceredir.¹⁷⁴

Akıl, cinsi ve özü içeren tabiat bakımından maddeye ortak; varlığının nitelikleri bakımından ise ondan farklıdır. Böylece soyut akıl, maddi olarak olmasa bile, mahiyeti bakımından tabiatla bileşik ve müşterektir.¹⁷⁵ Akıl ve zekâ alanında çalışmalar yapan bazı bilim adamları meseleye sinir bilim açısından yaklaşarak, zekânın yerinin beyin olduğunu iddia ederler. Bazı bilim adamları ise, aklın beyinle irtibatını zihinsel faaliyetlerle açıklama yoluna giderler.¹⁷⁶ Zira zihinsel etkinliklerin kaybolması beynin yokluğu ya da beynin herhangi bir şekilde hasar görmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu tür nörolojik sonuçlardan hareket edenler ve akı, sadece zihni düzeye indirgeyenler, onun bedendeki yerini de beyin olarak tanımlama yanılgısına düşmüşlerdir.¹⁷⁷ Oysa tüm bu olgular sadece beyin aynasında görünen bir yansıma olarak da düşünülebilir. Bir olgunun gerçek nedeni olan kaynağı ve o kaynakla etkileşime giren olay yüzeyi aynı şey değildir.

Nörolojik anlamda zekânın beyinle ilişkisi konusunda hiç kimsenin bir tereddütü yoktur. Ama akı, sadece beyne ve zihinsel fonksiyonlara indirgemek doğru bir çözüm değildir. Mütakellim düşünürler arasında her ne kadar akla insan vücudunda alan açma hususunda farklı anlayışlar varsa da hepsi bir noktada müttefiktir. “Aklın yeri beyindir” diyenler, akıl ışığını kalpte gösterir; “aklın yeri kalptir” diyenler, akıl ışığını beyinde gösterir, demektedirler.¹⁷⁸ İndirgemeci anlayışa nazaran bu bütünlemeci tavır daha tutarlıdır. Böylelikle insana yönelik manevi birçok bileşen muhafaza edilmekte ve ontolojik değerini sürdürmektedir. Bu görüş Kur’an’ın akıl anlayışı ile de uyumludur:

¹⁷³ René Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan (İstanbul: MEB Basımevi, 1967), 4, 30, 48.

¹⁷⁴ Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, 129; Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 178.

¹⁷⁵ Fahreddin er-Râzî, *Kitabu'n-Nefs ve'r-Rûh ve Şerhu Kuvvâhumâ*, çev. Hüsnü Aydeniz (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 95.

¹⁷⁶ Oleron, *Zekâ*, 60.

¹⁷⁷ Altıntaş, *İşlevsel Akıl*, 188.

¹⁷⁸ Altıntaş, *İşlevsel Akıl*, 189; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/460.

*“Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, orada olanları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun. Ama yalnız gözler kör olmaz, fakat göğüslerde olan kalbler de kör olur.”*¹⁷⁹ İslam’da akıl-kalb dikotomisi yoktur ve aklın merkezi kalbdır; ne akıl kalpten bağımsız ve ne de kalp akıldan bağımsızdır. Akıl ve kalp arasında tümel ve etkileşimsel bir örüntü vardır.¹⁸⁰

Akıl yetisini genel olarak fizik ile metafizik arasındaki iletişimi ve gerilimi sağlayan tözsel bir ilke olarak yorumlayabiliriz. Bu ilke ruhsal gerçeklikle güçlü ilişki içindedir. Ruhsal gerçekliğin bedenle olan etkileşiminin sonucu olarak oluşmuş olabileceği akla gelen bu yeti tözsel cevherler arasında, maddeye indirgenmesi cidden en güç olanıdır.

2.1.8. Ruh

2.1.8.1. Sözlük ve Terim Anlamı

Türkçe’de ruh kelimesi bedendeki etkin ilke, canlılık, tin, öz, en önemli bölge, esans ve koku anlamlarında kullanılır.¹⁸¹ Ayrıca ruh kelimesi bedende var olan hayatın özü, hayat ilkesi, can ve manevi benlik gibi manalara da gelmektedir.¹⁸² Bununla birlikte Türkçeleşmiş olan bu kelime, Arapça nefis ve ruh kelimelerinin ifade ettiği manaları içerir bir tarzda da kullanılmaktadır. İnsan davranışlarını inceleyen psikoloji ilmini ifade için Arapçada “ilmü’n-nefs” kavramı kullanılırken, Türkçede “ruh bilim” kavramı kullanılır. Türkçedeki, “ruh hastalıkları” tabirindeki ruh da İngilizce “mind, psycho”nın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Arap diline ait sözlüklerde, orta harfî dikkate alınmaksızın (ra-ha) harflerinin içerisinde bulunan kelimeler ruh maddesi altında zikredilir.¹⁸³ Ayrıca, Arap sözlük yazarları ruh kelimesinin, insanın kendisiyle yaşadığı hayat ve hareket meydana gelen şey ya da faydalı olan şeyleri almak ve zararlı olan şeyleri de uzaklaştırmak için isim olarak kullanıldığını kaydederekler.¹⁸⁴

Ruh arapça sözlüklerde, “ kokusunu duymak, mutlu olmak, gece yürüyüşü yapmak ve şiddetli rüzgâr esmek” gibi anlamlara gelen r-v-h kökünden isim olup, aslında hem mecaz olarak güç, kuvvet, koku hem de insanın canlılığını temin eden “nefesi” ifade

¹⁷⁹ el-Hac 26/46.

¹⁸⁰ Cürcanî, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (Tarifat)*, çev. Arif Erkan, 154; Ebu’l-Bekâ, *Külliyât*, 618.

¹⁸¹ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Ruh” (Erişim 2 Şubat 2023).

¹⁸² *Büyük Larousse* (İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986), “Ruh”, 16/9951.

¹⁸³ Muhammed b. Ahmed Ezherî el-Herevî, *Tehzibu’l-Lüğa*, thk. Muhammed Avd Merab (Beyrut: Daru İhyai-Türasi’l-Arabî, 2001), 5/139-146.

¹⁸⁴ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, 12/575.

etmekle birlikte, terim olarak genellikle, “insanın manevi varlığı” anlamındaki kullanımı yayılmıştır.¹⁸⁵ Öte yandan genellikle her iki kelimenin çoğul şeklinin “ervâh” olduğu kabul edilmekle birlikte, kaynaklarda “soluk, nefes” anlamına gelen ruh kelimesinin çoğulunun ervâh, “rüzgâr, esinti, koku” anlamına gelen rîh mastarının çoğulunun ise riyâh olduğu şeklinde açıklamalara da yer verilmektedir. Kur’an’da yirmiden fazla yerde geçen ve farklı anlamlara gelen ruh kelimesi, çoğul hâli ile sadece hadislerde yer almaktadır. Hadislerde özellikle cinler, melekler ve ölmüş kişilerin ruhu anlamında “ervah” kelimesi kullanılmıştır.¹⁸⁶ Ruh, nefis için isim olarak kullanılmıştır.¹⁸⁷ Calverley’in tespitine göre, Emevi devri şiirinde ruh kelimesi ilk önce insan ruhunu ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁸⁸

Arapçada ruh müzekker bir kelime olup “nefh” manasına da gelmektedir. Birçok âlime göre; ruh ile nefis aynı şeydir.¹⁸⁹ Bir farkla ki ruh, sadece müzekker olarak kullanılabilirken; nefis hem müzekker hem de müennes olarak kullanılabilir. Bununla birlikte Kur’an’da ifade edilen ruh, nefsin hayatını kendisiyle devam ettirdiği bir şeydir.¹⁹⁰ İnsan nefisine hayatiyet veren manasıyla ruh, beden gibi ancak bedenden ayrı bir şekilde mahluk olduğu kabul edilmektedir.¹⁹¹

“Ruh” ve “ravh” asıl itibariyle aynı şeydirler. Ruh daha çok hayata sebebiyet veren şey anlamında kullanılırken; ravh ise insana hayatta kalmasını sağlayan can nefesi teneffüs anlamında kullanılmaktadır.¹⁹² İki anlam açısından da mana hayata vesile olan şey anlamına gelmektedir.

Arapça’daki ruh kavramı, Farsça’da “revân”, Yunanca’da “pyche”, Latince’de “anima”, Fransızca’da “âme”, Almanca’da “seele”, İngilizce’de “soul” olarak ifade edilmektedir.¹⁹³ Ruh kavramı, çeşitli dillerde, başka mefhumlarla ifade edilse de, hemen hemen tümündeki ortak tarif, “Bedeni bir cihaz olarak kullanan hayat, akıl ve düşüncenin

¹⁸⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî, *Garîbü'l-Kur'an fî tefsîri garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Edib-Abdülvahid Cemrani (Darü'l-Kütüb, 1995), 1/242; Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-Garîbeyn fî'l-Kur'an ve'l-hadîs*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi-Mustafa el-Baz (Suudi Arabistan: Mektebetü hezar, 1999), 3/786; 6/1833.

¹⁸⁶ Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, “ruh”, 4/1531; 6/2227; el-Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-muhîd* “ruh”, 220-222; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, “ruh”, 806; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1996) 4/172; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 2/198; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/455,463,471; 3/242; 10/400; 12/574; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmuatü mine'l-Muhakkîn (Darü'l-Hidâye, ts.), 6/410-414; 8/256, 571; 25/430.

¹⁸⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 369.

¹⁸⁸ E.E. Calverley, “Nefis”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1964), 9/179.

¹⁸⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamus*, “ruh”, 6/ 407, 412.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “ruh”, 2/93, 463; 8/349.

¹⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “ruh”, 2/463;4/178.

¹⁹² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “ruh”, 369.

¹⁹³ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi-Kavramlar ve Akımlar* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 5/ 346-347.

varlık nedeni ve ilkesi, ölüm anında bedenden ayrılan bir cevher, bedenle bağımlı olmayan ölümsüz bir varlık şeklindedir.”¹⁹⁴

Hayat ilkesi anlamındaki “ruh”, Kur’an’da hakkında detaylı bilginin olmadığı, sadece altı âyette varlığından kısa söz edilmiş, metafizik bir varlıktır.¹⁹⁵ Ayrıca ruhun tam anlamıyla anlaşılabilmesi ve ancak sonuçları üzerinden yorumların yapılabilmesi onun metafizik ve emir âleminde gelen bir hayat ilkesi ve tözsel bir varlık olduğuna işaret etmektedir.

İslam öncesi dönemde de ruh kelimesi birçok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Manevi varlık anlamı, bunlardan birisidir.¹⁹⁶ Eski Ahit’te bu anlamda kullanıldığı yerlerde “rûah” olarak geçen bu kelimedden asıl kastedilen mananın Tanrı’nın ruhundan bir esintidir. Bu, bütün canlılara hayat veren bir prensiptir.¹⁹⁷ Nitekim insan da Elohim’in kendi nefesini (ruh) ona üflemesi sonucu hayat bulmuştur.¹⁹⁸ Bu nedenle nefes alma, insan hayatının bir göstergesi, ruh ise manevi hayatın his ve akılla ilgili yönlerinin karşılığı olarak ifade edilmiştir.¹⁹⁹

Yahudi din bilginlerinin insanı meydana getiren unsurların ne olduğu hususunda anlayamayarak iki gruba ayırdıkları söylenebilir. İnsanın beden, ruh ve nefis gibi üç unsurdan meydana geldiğini savunanlar, nefsin bir hayat prensibi olduğunu ve ölümle birlikte tıpkı beden gibi varlığını kaybedeceği fikrini benimsemişlerdir. Ruh ise insanın akli yönünü, zekâ, şuur, irade ve zihinsel varlığını meydana getirmektedir. Nitekim Tanrı insan bedenini yerin tozundan yarattıktan sonra akıllı ruhu ona yerleştirmiştir.²⁰⁰ Ölümsüz olarak kabul edilen bu ruh tekrar Tanrı’ya dönecektir.²⁰¹ İkinci gruba göre ise insanın sadece beden ve nefis gibi iki unsurdan meydana geldiği savunulmaktadır.²⁰² Bunlara göre de nefis; ilahi, akıllı, şuurlu ve insan ölümünden sonra mevcudiyetini tek başına sürdürebilen bir varlıktır.²⁰³ Yahudilik inancında ruh ölümsüzdür ve Allah dilediğinde

¹⁹⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 386.

¹⁹⁵ bk. el-İsrâ 17/85; el-Enbiyâ 21/91; el-Tahrîm 66/12; es-Secde 32/9; el-Hicr 15/29; Sâd 38/72.

¹⁹⁶ Robert Koch, “Spirit”, *Bauer Encyclopedia of Biblical Theology*, ed. Johannes B. Bauer (London, 1970), 869-889; Jeam Duplacy, *Mu’cemu’l-Lâhuti’l-Kitâbî* (Beyrut: Daru’l-Meşrik, 1986), “ruh”, 384-385; R. Birch Hoyle, “Spirit (holy)” *Spirit of God (Hebrew)* (Edinburgh: Encyclopedia Of Religion And Ethics, 1979), 11/784.

¹⁹⁷ Aimo Murtonen, “The Living Soul. A Study of the meaning of the word nêfêš in the Old Testament Hebrew Language”, *Studia Orientalia Electronica* 23 (1958), 14-15.

¹⁹⁸ Walter Eichrodt, *Old Testament Theology*, trans. J.A. Baker (London: The Westminster Press, 1961), 2/47.

¹⁹⁹ Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, 107.

²⁰⁰ A. Cohen, *Everyman’s Talmud* (Newyork: Schocken Books, 1975), 77; Isaac Broyds, “Soul”, *Jewish Encyclopedia* (London: Funk and Wagnals Company, 1905), 11/471-475; R. J. Werblowsky and Geoffrey Wigoder, “Soul”, *The Encyclopedia of the Jewish Religion* (London, Holt Rinehart and Winston, 1965), 364-365.

²⁰¹ Yar.2:7.

²⁰² Vai.12:7.

²⁰³ Yar.7:15; Vai.3:21.

onu bedene tekrar döndürecektir. Hristiyanlıkta da ruhun ölümsüzlüğü inancı esastır. Yahudilerin bu husustaki inancı filozof İbn Meymûn'a, Hristiyanlarınkı ise Pavlus'a dayandırılır.²⁰⁴

İncillerde pneuma kelimesinin insan ruhu (spirit) manasına kök anlamından çok fazla yerde geçtiği görülmektedir. Bunların ruhu nefes, üfleme (breath), hayat soluğu veya Tanrı'dan geldiği ve ona döneceği söylenen hayat prensibi, duygu veya hissin merkezi, düşünce merkezi, istek ve arzu, şuur veya ruh hâli son olarak insanın şahsiyeti kendisi anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.²⁰⁵

Cahiliye Arapları ise ölen kimse için “ruhu çıktı” ifadesini kullanarak ruhun ayrı ve soyut bir varlık olduğunu tasavvur edip bedenden ayrılmasıyla ölüm hâdisesinin meydana geldiğini kabul ediyorlardı.²⁰⁶

Kadim dini geleneklerde ruh, nefes ruhu, beden ruhu ve gölge ruhu diye üç kısımdır. Bunlardan gölge ruhu ölümsüzdür. Çin dinlerinde ise ruh, pozitif ve negatif olarak bilinir ve bunlar doğumda bir araya gelir ölümle ayrılırlar. Hint dinlerinde de insan, beden ve ruhtan oluşur. Ruh sadece insanın değil bütün varlıkların aslını, özünü oluşturan bir cevherdir. Maddi beden olarak bilinen unsur ölümle birlikte dağılıp yok olduğu hâlde ruh varlığını devam ettirir.²⁰⁷

2.1.8.2. Kur'an'da Ruh Kavramı

Semavi dinlerin ve kadim dini geleneklerin hepsi ruhun varlığı noktasında neredeyse ittifak etmişlerdir. Ruhun hakikat ve mahiyeti, vazife ve gayesi ile ilişkili esaslar ve incelikler, geniş ve derin anlamda izahlar İslam düşüncesinde yer almıştır. Genel anlamda tarih boyunca insanlarda ruhu inkâr etme temayülü görülmemekle beraber farklı görüş ve isimlendirmeler gözlenmiştir. İslam düşüncesinin en önemli kaynağı olan Kur'an'da ruh kavramının hangi anlam ve bağlamda kullanıldığı ruh meselesinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Kur'an'ın temel amaçlardan birisi de insanların maddi ve manevi olgunlaşmasını sağlayarak onlarda kulluk bilinci oluşturmaktır. Kur'an'ın irşattaki hedefi tüm insanların gözetilmesidir. İnsanların çoğunun ehli tahkik olmadığı nazara alınırsa nazari konuların ve mucerradatın herkesin istifade edeceği temel bir kitapta icmalen zikri daha makul

²⁰⁴ Ahmet Güç, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/198-199.

²⁰⁵ Koch, “Spirit”, *Bauer encyclopedia of biblical theology*, 877; James Hastings, “Holy Spirit”, *Dictionary of the bible* (Edinburg, Scribners, 1963), 391-392.

²⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/260; 7/453.

²⁰⁷ Güç, “Ruh”, 35/197-199.

olacaktır. Ruhun varlığı ve mahiyetini anlamak ise çok dakik konular arasında yer aldığından Kur'an'da geniş açıklamalar ve izahlar bu nedenle yapılmamış olabilir.

Ruh kelimesi Kur'an-ı Kerim'de farklı anlam ve bağlamlarda kullanılmıştır. Ruh; rahmet, vahiy ve kuvvet²⁰⁸, Cebrail adlı vahiy meleği²⁰⁹, vahiy/Kur'an²¹⁰, Cebrail dışında meleklerin büyüklerinden olan bir melek²¹¹ canlılık ve hayat vermek²¹² soluk veya nefesi üfleme²¹³ manalarında kullanılmıştır.

Kur'an'daki ruh kelimesinin terkip şeklinde olan kullanımlarına bakarsak; "Rûhulkudûs" terkihiyle dört yerde geçmektedir.²¹⁴ Yine güvenilir anlamındaki "el-emîn" kelimesiyle birlikte güvenilir ruh "er-Rûhulemîn"²¹⁵ er-ruh şeklinde ve melekler manasına gelen "melaîke" kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. Üç yerde bu şekilde geçen ruhun, meleklerle birlikte göğe yükselmesi²¹⁶ ayakta durması²¹⁷ veya aşağı inmesi²¹⁸ gibi birtakım hareketleri söz konusudur. Ruh kelimesi "emir, iş, oluş" anlamına gelen "emr" sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Bu durumda ruhun, Allah'ın emrinden olduğunu göstermek amacıyla, ya doğrudan Rab²¹⁹ kelimesiyle veya zamirlerle "emrimizden, emrinden" şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Bu şekilde toplam dört defa geçmekle birlikte Allah bütün bu âyetlerde ruhun açıkça kendisinin emrinden olduğunu belirtmiştir.²²⁰ Ruh, "üfleme" anlamına gelen "n-f-h" fiili ile beraber de kullanılmaktadır. Bu şekilde üçü Hz. Âdem²²¹, diğer ikisi de Hz. İsa'nın yaratılışı²²² ile ilgili olmak üzere toplam beş yerde bulunmasına rağmen, ruh kelimesinin farklı âyetlerde sadece birbirine benzeyen üç olay anlatılırken kullanılması dikkat çekicidir.

Birincisi, Hz. Âdem'in yaratılışı ki âyetlerde bize bildirildiğine göre önce Hz. Âdem'in maddi yapısı inşa edilmiştir. Sonrasında bedeni tesviye edilmiş (düzenlenmiş) ve göz, kulak, deri, el, kol, ayak vb. gibi tüm vücut ve azası yaratılmış ve ondan sonra da

²⁰⁸ el-Mücadele 58/22; âyette geçen ruh kelimesinin Kur'an olarak anlaşıldığına dair bk. Ebi Muhammed Abdulhak İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, thk., Abdüselâm Abdü's-Şafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, 1992), 3/378; 5/282.

²⁰⁹ el-Bakara 2/87, en-Nahl 16/102, Meryem 19/17, eş-Şuarâ 26/193, el-Kadr 97/4.

²¹⁰ en-Nahl 16/12, el-Mü'min 40/15 ve eş-Şûrâ 42/52.

²¹¹ en-Nisâ 4/171; el-İsrâ 17/85, en-Nebe 78/38 ve el-Kadr 97/4.

²¹² el-Bakara 2/253, el-Hicr 15/29, el-İsrâ 17/85, es-Secde 32/9 ve Sâd 38/72.

²¹³ et-Tahrîm 66/12.

²¹⁴ el-Bakara 2/87, 253; el-Mâide 5/110; en-Nahl 16/102.

²¹⁵ eş-Şuarâ 26/ 193

²¹⁶ el-Meâric 70/4

²¹⁷ en-Nebe 78/38

²¹⁸ el-Kadr 97/4

²¹⁹ el-İsrâ 17/85.

²²⁰ en-Nahl 16/2; İsrâ 17/85; el-Mü'min 40/15; eş-Şûrâ 42/52.

²²¹ el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72.

²²² el-Enbiya 21/91; et-Tahrîm 66/12.

tüm bu azaları çalıştıracak “ruh üfleme” işlemi yapılmıştır.²²³ İkincisi, Hz. İsa’nın yaratılışı meselesidir. Burada da Hz. Meryem’e doğrudan “ruh üfleme” yapılarak Hz. İsa babasız olarak yaratılmıştır.²²⁴ Üçüncüsü, Hz. İsa’nın kuş mucizesi ile ilgilidir. Hz. İsa çamurdan bir kuş heykeli yapar (dikkat edilirse insanın da temel maddesi çamurdur), ona izn-i İlahi ile üflediği zaman o heykel kuş olup uçar.²²⁵ Ruh kavramının bu şekilde kullanıldığı yerlerde de “ruhumdan, ruhumuzdan veya ruhundan” denilerek, ruhun Allah’a izafe edildiği görülmektedir. Bu izafe ruhun değerini ve şerefini belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıca bu âyetler Allah’ın yarattığı her şeye, muhtaç olduğu bilgiyi ilham etmesi ve onları fonksiyonlarına uygun biçimde programlamış olması şeklinde de yorumlanabilir.²²⁶ Âyetlerdeki izafet vurgusundan, insana yüklenen bu programın emir âleminde bilinçli bir töz ve ruhsal gerçeklik olduğu sonucu çıkarılabilir.

Son dönem müfessirlerinden biri olan Muhammed Hamdi Yazır, Hicr süresi 29. âyetinde geçen nefh tabirinin bir temsil olduğunu, yani “Maddenin istidadını kemale erdirip bâtınına ilahi bir emr olan ruhtan feyz verilmesi şeklinde tefsir etmiştir.²²⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ise “nefh”in hakiki manada kullanılmadığını ve teşbih olduğunu söylemektedir. Bu kelime ruhların bedenlere girmesi ve yayılmasını tasvir etmek için sevk edilmiştir. Zira rüzgâr bir şeye üflendiğinde ona sirayet eder ve içine yayılır. Cenâb-ı Hak, üfleme ile ruhun bedene girişini yani hayat bulmayı kinaye yoluyla ifade etmiştir.²²⁸ Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), “nefh” kavramında zahirî bir işkâl olduğunu bu tabirin canlandırmak ve hayat vermek şeklinde yorumlanması gerektiğini söyler. Âyetlerdeki ifadenin teşbih için kullanıldığını ve süratle hayat vermek, ruhun beden boşluğa yayılan hava gibi yayıldığını ifade etmek için kullanıldığını söyler.²²⁹ Yine Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 656/1258) “nefh” den maksat ruh vasıtasıyla canlandırmak ve hayat vermek olduğunu söyler.²³⁰ Seyyid Kutub ise bu “nefha” nin kühünü bilemeyeceğimizi Allah’ın bununla insanı yeryüzünün halifesi olacak bir

²²³ el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72.

²²⁴ el-Enbiyâ 21/91; et-Tahrîm 66/12.

²²⁵ Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 6/110.

²²⁶ es-Secde 32/9.

²²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/234.

²²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, Tefsirul-Mâtürîdî, thk. Meedi Basellum (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 10/99; 10/174.

²²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19/139; 22/183.

²³⁰ Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'an*, 1/281.

kıvama getirdiğini söylemiştir. Bu üfleme ona göre, insanın basit ve alelade olan organik yapısına, üstün ve yüce insanlık şerefini veren bir ilahi ruh bahşetmesidir.²³¹

Son olarak biri İsa²³² diğeri de birtakım iyi davranışlarından dolayı Allah'ın övdüğü kimselerle ilgili²³³ olmak üzere iki yerde, “ondan bir ruh” anlamında “ruhun minhu” şeklinde geçtiği görülmektedir. “Onları katından bir ruh ile desteklemiştir” diye çevrilen kısmı: “Onları katından bir lütuf ile Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sözlerinden kaynaklanan ilahi bir lütuf, ı ışık ve başarı ile Kur'an ve Hz. Cebrâil ile desteklemiştir” şeklinde de anlaşılmıştır.²³⁴

Kur'an'daki bir kısım âyetlerde doğrudan ruh kavramı geçmese bile ruhsal bir gerçekliğe ve tözsel bir hakikate işaretlerde bulunan birçok âyet vardır. Örneğin meleklerin elini, insandan (canını) bir şey almak için uzatması ve bildiğimiz anlamda olmasa bile maddi (uzamda ve zamanda yer kaplayan) bir şeyi vücuttan alması durumu söz konusudur.²³⁵ Yine bir kısım âyetlerde benzer bağlamda geceleyin alınan, tutulan ve sonra iade edilen ruhsal bir gerçeklikten bahsetmektedir.²³⁶

Pek çok âyette, insan ruhunun, ölümden sonra da başıboş bırakılmadığı, ölümle birlikte muhasebesinin başladığı beyan edilmektedir. Mesela, kâfirler hakkında beyan olunan; “*Melekler, inkâr edenlerin yüzlerine ve sırtlarına vurarak, “Tadın bakalım yakıcı azabı!” diyerek canlarını alırken görmeliydin!”*”²³⁷ buyurulmaktadır. Elmalılı Hamdi bu âyetin tefsiri bağlamında kâfir bir ruhun kabzolunurken onun hakikatte neler çektiğini ve kâfir ruhun hem dünyadan hem de ahiretten umudunu keserek feci bir acı ve karanlıklar içinde kalması durumunun âyette böyle tasvir edildiğini söylemiştir.²³⁸ “*O zalimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de ellerini uzatmış, onlara ‘Haydi, canlarınızı kurtarın!’ Allah’a karşı gerçek olmayanı söylemenizden ve O’nun âyetlerine karşı kibirlilik taslamanızdan ötürü bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız!”*” derken onların hâlini bir görsen!”²³⁹ Mâtürîdî ise bu iki âyetin beyanı sadedinde kâfirlerin canlarının melekler tarafından acı bir şekilde alınacağını ifade

²³¹ Seyyid Kutub, *Fizilâl-il-Kur'an*, trc. Bekir Karlığa, M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979) 12/404.

²³² en-Nisâ 4/171.

²³³ el-Mücâdele 58/22.

²³⁴ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, 5/282.

²³⁵ el-En'âm 6/93-94.

²³⁶ ez-Zümer 39/42; el-En'âm 6/60-61.

²³⁷ el-Enfâl 8/50.

²³⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/287.

²³⁹ el-En'âm 6/93

eder.²⁴⁰ Başka bir âyette ise mü'minler hakkında şöyle buyurulmaktadır: “Onlar, meleklerin, ‘Selâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!’ diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir.”²⁴¹ Matürîdî bu âyetin tefsirini, meleklerin dünyada iyilerin ruhlarını teslim alırken onların mutluluk içinde olacağı şeklinde yorumlamıştır.²⁴² Bu bağlamdaki âyetlerin yekûnunu değerlendiren İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) ise bu âyetleri insanda bir ruhsal gerçekliğin var olduğu hatta bunun maddi olduğu iddiasını ondan fazla delile konu ederek zikretmiştir.²⁴³

Bahsi geçen âyetlerden insanda bedenden başka bir varlığın ve hayat ilkesinin olduğu anlaşılmaktadır. Zira insanın ölümü sadece “fizyolojik ölümden” ibaret olsaydı ve insan için bedenden başka bir töz (can, ruh, nefis vb.) bulunmasaydı meleklerin ölmüş ya da ölmekte olan bir bedenden bir şey almaya gelmeleri manasız olurdu. Meleklerin bu gelişi fizyolojik ölüme rağmen bedende var olan ruhsal bir gerçeklik içindir.

Ruh kelimesi Kur'an-ı Kerim'de birçok âyette geçmektedir. Yazır, âyetlerde geçen ruh kelimelerine sibak ve siyakına uygun olarak birçok anlam verilebileceğini söylemiştir. Ancak ruha özgü terim anlamında ruhun, katı ve hareketsiz olan maddeye zıt bir varlık olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁴ Nefis kelimesine literal anlamda kendi, şahıs, öz, insan, kişi gibi anlamlar yüklemiş, nefsi bir şeyin kendisi veya “ben” denilen zat ve hakikati, kendi varlığını kendisi devam ettiren²⁴⁵ ve “iç benlik” olarak açıklamıştır.²⁴⁶ Yazır'a göre nefis, ruh ve kalp manasına da gelir.²⁴⁷ Bunun yanında nefis, ruhla bedenden oluşan zat veya bedeni idare eden ruh anlamında da kullanılmıştır.²⁴⁸ Bazen hissetme, bazen soyut ayırma gücü, bazen de idrak ile irade başlangıcı ve ilkesi olarak kendisiyle başkasını hissederek ayırt eden veya birleştiren ruha da nefis denilmiştir.²⁴⁹

Şems süresinin yedinci ve sekizinci âyetleri Allah'ın insan bedenini düzenlediği gibi nefisini de düzenlediğini yani ona iyiyi ya da kötüyü tercih edebilecek potansiyelde bedenine uygun bir tözsel hakikat ve ruhsal bir program ihsan ve ilham ettiği şeklinde de

²⁴⁰ Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne, Tefsirul-Mâtürîdî*, thk. Mecdi Basellum (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 4/174-175; 5/238.

²⁴¹ en-Nahl 16/32.

²⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 6/499.

²⁴³ el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 257-258.

²⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/340.

²⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/201; 9/65.

²⁴⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/339; 4/518.

²⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/201; 5/171.

²⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/92.

²⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/61.

anlaşılabilmektedir. Düşünme, hayal ve bilinç gibi birçok kuvvenin, bu ihsan ve ilhamın neticesi olarak var olduğu söylenebilir.²⁵⁰

Yine şehitlerle ilgi olan şu âyetler: *“Allah yolunda öldürülmüş olanlar için ölümler demeyiniz. Bilakis onlar diridirler, fakat siz iyice anlayamazsınız”*²⁵¹ ve *“Bilakis onlar Rableri katında diri olup rızıklandırılmaktadırlar”*²⁵² âyetleri insan bedeninin (cesedin) dağılıp bozulmasına rağmen cesedin dışında ölmeyen bir mahiyet ve hakikatin varlığını göstermektedir. Bedenin ölümüyle devam eden bu ruhsal gerçekliği şuur ve aklımızla tam olarak idrak edemesekte farklı bir hayat boyutunda rızıklandırılması mümkündür. Öyleyse tek bir ruhun ölüm sonrası bekası anlaşılrsa bu durum ruh nevinin tümünün bekasını mümkün kılar. Zira zati bir hassa, bir tek fertte görünse; bütün fertlerde o özelliğin var olabileceğini gösterir. Nitekim devamındaki âyetlerde: *“Arkalarından gelecek ve henüz onlara katılmamış arkadaşları için, onlara hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir diye kendi ve onların durumlarını müjdelemek istediklerinden”* bahsedilir.²⁵³ Onların durumları ve dilekleri bu yaşantının dirilişten önce olan bir berzah hayatında gerçekleştiğini göstermektedir.

*“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir.”*²⁵⁴ Bu âyette de rabbimiz, ruhun var olduğunu, onun mahiyet ve keyfiyetini bize perdelediğini ve insanlara bu hususta az bilgi verdiğini beyan etmektedir. Bu nedenle insanın bildiği de bilişi de azdır. Hak’tan bazı şeyler bilinebilir, ancak bu biliş gerçeği bütün derinliğiyle değil de bazı yönleri ile bilmek şeklinde olabilir. Ruh hakkında da bildiğimiz ve bilebileceklerimizin bu kapsamda olduğu söylenebilir.²⁵⁵

Râzî, mezkûr âyeti tefsir ederken, ruhun isbatı için on yedi delil saymaktadır. Bunlardan, bazıları şöyledir: Bir insanın kullandığı eşyalar ile kendisi arasında mahiyet bakımından farklılıklar vardır. Mesela, “benim kalemim” dendiğinde, elbette, “ben” başka, “kalem” başkadır. Aynen bu misal gibi, her insan “başım”, “ayağım”, “gözüm” diyerek bu azaları nefsinde nisbet etmektedir. İşte, beden azalarının nisbet edildiği bu hakikat ruhtur. Malumdur ki, nisbet olunan başka, nisbet edilen başkadır. Hiçbir cismin

²⁵⁰ *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Şems 91/7-10; Muhammed Senâullah Panipetî, *Tefsiru’l-Mazhari*, thk. Gulam Neb, et-Tevsi (Pakistan: Mektebetü Rüşdiye, 1992), 10/270; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 10/541-542; Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an haka’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fî vücûhi’t-te’vîl* (Beyrut: Daru’l-kitabi’l-‘Arabi, 1407/1987), 4/759; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 31/176-177.

²⁵¹ el-Bakara 2/154.

²⁵² Âl-i İmrân 3/169

²⁵³ Âl-i İmrân 170-171.

²⁵⁴ el-İsrâ 17/85

²⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/352.

tabiatında irade yoktur. Oysa insanda nihayetsiz iradi hareketler vardır. Bu iradi hareketler, onun cisminde isnat edilemeyeceğine göre, demek ki, onda iradeye sebep olan bir ruhun varlığı söz konusudur. Yine Râzî, insanda, bedeninin dışında bir hakikatın bulunduğuna, şu âyeti de delil gösterir: “*Ey Rabbine mûti olan nefis-i mutmainne! Sen dön O Rabbine*”²⁵⁶ âyetteki “sen dön” hitabının, ölmüş cesede değil, bu hitabın başka bir mahiyet olan ruha olduğunu söyler. Râzî, ruhun soyut bir cevher olduğu ve onun bedenle beraber yaratıldığı fikrini kabul eder. Ona göre, ancak bedenle olan birlikteliği bittikten sonra ruh varlığını devam ettirmektedir. Bedenin ölümüyle ruhun da yok olması kabul edilirse, bu durumda bedeninin zayıflığını gerektiren durumların nefsin ve fikrin olgunluğunun sebebi olmaması gerekirdi.²⁵⁷

Genel olarak müfessirler ruhu tam olarak tarif edilemeyen, kalıba girmeyen bir renge boyanmayan varlığına bir şekil ve biçim tayin edilemeyen ama hayatın onsuz düşünülmemeyeceği ilahi bir nimet ve hayat ilkesi olarak tanımlamışlardır. Ama bu tanımlama çabası insana verilen bilginin az olmasına rağmen, bu bilginin insani sınırı tayin edilemediği için insani ölçüler içinde devam edecektir.

2.1.8.3. Hadislerde Ruh

Hiz. Peygamber hayatı boyunca İslamı tüm insanlara tebliğ etmeye çalışmış ve Müslümanlara İslam dinini talim etmiş, gelen sorulara cevaplar vermiştir. Dolayısıyla hayatın her alanına dair olan ideal örneklik misyonu bağlamında ve âyetlerin tefsiri hususunda birçok söz sevk etmiştir. Bu sözlerde bazen direkt ve bazen de dolaylı olarak ruh konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda hadislerde verilen bilgiler ruh meselesinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Hiz. Peygamber; “*Arkadaşlarına, ölen bir kimsenin gözünün açık kalmasını izah ederken ölüm anında gözünün kendi ruhunu takip ettiğini söylemiştir.*”²⁵⁸ Başka bir hadiste ise, “*Ölen bir kimsenin mezara götürülmesi esnasında ruhun cesedine geri gönderildiği söylenmiştir.*”²⁵⁹ Hiz. Peygamber’in, “*Ölmüş olan kimselerin ruhlarının, sağ insanların seslerini duyduğunu ancak cevap veremediği rivayet edilmiştir.*”²⁶⁰ Uykudan

²⁵⁶ el-Fecr 89/27-28.

²⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/394-397.

²⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (İstanbul, y.y., 1992), “Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 42; “Tefsîru'l-Kur’ân”, 45.

²⁵⁹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye, ts.), “Da’âvât”, 45.

²⁶⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki, (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Cenne” 76; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedi Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984), 1/129.

uyan bir kimsenin bazı dualar yapmasını tavsiye ederken ise bunlar arasında “*Bedenime afiyet veren ve ruhumu bana iade eden Allah’a hamd olsun*” şeklinde bir ifade yer almaktadır.²⁶¹ Yine O, “*Ey Allahım, eğer ruhumu tutarsan ona rahmet et. Yok, eğer onu salarsan salih kullarını koruduğun gibi onu da muhafaza et*” diye dua etmiştir.²⁶²

Hiz. Peygamber bir hadisinde, melekler tarafından alınan daha sonra vücuda iade edilen ruhun sorgulanacağından, bu imtihanın neticesi olumsuz olduğunda cehennemden ona kapı açılıp, köşe verileceğinden dolayısıyla kabirde ateş ve başka azap türlerine maruz kalınacağından bahsetmektedir.²⁶³ “*Ölen bir insanın ruhu iki melek tarafından karşılanarak göklere doğru yükseltilir. Eğer dünyada iken iyi bir kimse ise güzel kokular yayar. Bu nedenle göktekiler, onun iyi birisi olduğunu anlayarak ‘Yeryüzünden iyi bir ruh geldi’ derler. Dünyada iken kâfir olan bir kimsenin ruhu ise, kötü bir koku yayar ve göktekiler ‘Yeryüzünden kötü bir ruh geldi’ derler.*”²⁶⁴

Yine ilk insanın yaratılış şekli anlatısında, bedensel olarak şekillendirildikten sonra canlandırılması dile getirilirken, “nefh-i ruh” ifadesinin geçtiği ve ona ruhundan üflediğini bildiren birçok hadis bulunmaktadır.²⁶⁵ Hiz. Peygamber bir hadisinde, her insana anne karnında iken ruh üflemek için bir melek gönderildiğini söylemektedir.²⁶⁶ Hatta bu aşamaya “*Onu bambaşka bir yaratık olarak yarattık*”²⁶⁷ âyeti ve benzer âyetler de işaret etmektedir.²⁶⁸

Hiz. Peygamber’in kabirleri ziyaret ettiğinde orada meskûn olanlara selam verdiği ve onlar için istiğfar ettiği nakledilmiştir.²⁶⁹ Bu ve benzeri rivayetler ve hitaplar ölü yada sürekli yenilenen bir beden için söz konusu olamayacağına göre insanda devam eden ruhsal gerçeklik bağlamında sevk edilmişlerdir. İbn Kayyım’ın iddiasına göre, ölünün ziyaretçilerini tanıması tevatüren sabit ve selef âlimleri de bu konuda müttefiktirler.²⁷⁰

²⁶¹ Buhârî, “Meğâzi”, 44; Müslim, “Cenne”, 53; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen* (Beyrut: Dârü’l-fîkr, 1930), “Cenâiz”, 21.

²⁶² Tirmizî, “Da’âvât”, 20.

²⁶³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsneid* (Kahire, y.y., 1313/1895), 4/287-288, 295; Nesâî, “Zühed”, 31, “Cenaiz”, 114; Buhârî, “Cenaiz”, 86, 89.

²⁶⁴ Buhârî, Sahîh, “Mevâkîtu’s-salât”, 9; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Darü’l-kible li’s-Sekafeti’l-İslamiyye, 1998), “Salât”, 2; Ebû Abdullah el-Ashabî el-Himyerî el-Malik b. Enes, *el-Muvatta* (Kahire, y.y., 1339), “Vukûtu’s-salât”, 1.

²⁶⁵ Buhârî, “Rikâk”, 61, “Tefsîrû’l-Kur’ân”, 45, “Tevhid”, 77; Tirmizî, “Kader”, 29, “Sıfatü’l-kıyâmet”, 34, “Tefsîrû’l-Kur’ân”, 44; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 34; Müslim, “Kader”, 47, “Tefsîrû’l-Kur’ân”, 45.

²⁶⁶ Müslim, “Kader”, 47; Tirmizî, “Kader”, 29; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 34.

²⁶⁷ el-Mü’minûn 23/14.

²⁶⁸ Âl-i İmrân 3/6; es-Secde 32/7-9.

²⁶⁹ Müslim, “Cenaiz”, 102-104.

²⁷⁰ el-Cevziyye, *Kitâbu’r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 10.

Yine İbn Kayyım, “*Kitâbu’r-Ruh*” adlı eserinde ruhun varlığına ve anladığımız manada olmasa da maddi olduğuna dair birçok hadis zikrederek yüz iki delil sıralamıştır.²⁷¹

Diriliş gününe kadar kabirde azap ya da mükâfat görmekle ilgili rivayetlerden, cesetler dağılıp bozulsun bile azap ya da nimetin devam edeceği anlaşılmaktadır. Nitekim Allah yolunda öldürülenlerin Rableri katında diri olup rızıklandırılacağı âyeti bu duruma işaret etmektedir.²⁷² Bu bağlamda şehitlerin ruhlarının kuşların cennet bahçelerinde gezip, istifade ettikleri gibi bir takım nimetlere mazhar olduğu ve olacağı rivayet edilmiştir.²⁷³ Yine Hz. Peygamberden: “*Mü’minin ruhunun, cennet ağaçları arasında Allah yeniden bedenine girdirene kadar uçacağı rivayet edilmiştir.*”²⁷⁴

Hadisler, ruh-beden ilişkisi açısından incelendiğinde ruhun, bedenden ayrı bir cevhere sahip, bağımsız ve ölümle canlılığı sona ermeyen maddi (cevher) bir varlık olarak tanımlandığı açıkça görülmektedir. Ancak hadisler bağlamında insanın manevi yönü ve ruhsal hakikatine bakıldığında, onun mahiyetine, yaşam şartlarına ve bedenle münasebetine dair farklı yorumlar yapmak mümkündür.

2.2. İslam Düşüncesinde Ruh Anlayışları

İslam âlimlerinin ruh yorumları genel olarak iki temel başlık altında incelenmiştir. Buna göre, ruh ya manevi bir cevher veya cisim olarak kabul görmüştür.²⁷⁵ İslam dünyasında yayılan bu iki temel görüşte de ruh, insanda sorumlu olan varlık olarak kabul edildiği için insan kavramının tanımlanmasında çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Selef âlimlerinin ruhu bedenden ayrı, canlı, kendi başına eylem yapabilen, ilahi bir özelliğe sahip, bedene girip çıkabilen bir varlık olarak kabul ettikleri söylenebilir. Buna göre ruh insan bedenine sonradan üflenerek, onu canlandıran, uyku hâlinde geçici olarak bedenden ayrılan ancak ölümle tamamen onu terk eden bir varlıktır.²⁷⁶

Grek filozoflarının eserleri Arapça’ya tercüme edildikten sonra birçok önemli ve tartışmalı konu gibi ruhun mahiyeti hususu da İslam bilginlerinin zihinlerini meşgul etmeye başlamış ve bu tarihten itibaren selefin benimsediği metot revize edilerek diğer

²⁷¹ el-Cevziyye, *Kitâbu’r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 258-277.

²⁷² Âl-i İmrân 3/169.

²⁷³ Müslim, “Cennet”, 53, “İmare”, 121; Nesâî, “Cenâiz”, 21; Tirmizî, “Fedâilü’l-cihâd”, 22.

²⁷⁴ İmam Malik, “Cenaiz”, 49; Nesâî, “Cenaiz”, 117; Bu konudaki rivayetleri değerlendirip yapılan açıklamaları ele alan İbrahim Canan rivayetlerdeki benzeyişi uçmaya muktedir olma yönünden bir benzeyiş olduğunu, yaratılış yönüyle olmadığını zira insanın maddi şeklinin mahlukatın şekilleri arasında en üstünü olduğunu söylemiştir. (İbrahim Canan, *Kütüb-ü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1993, 14/153)

²⁷⁵ Muhammed b. A’lâ b. Ali Hâmid el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâf-ü istilâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1996), 1/877-878.

²⁷⁶ Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, 184.

birçok dini konu gibi ruh meselesi de akli ve felsefi açıdan araştırma konusu hâline gelmiştir.²⁷⁷

Ehl-i sünnet'ten Ebü'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî (öl. 502/1108) ile Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî (öl. 505/1111), Mutezile'den Muammer b. Abbâd (ö. 215/830), Şîa'dan Şeyh Müfîd (öl. 413/1022), Kerrâmiye'den bir topluluk ile sufilerden bir topluluğa göre ruh cisim ya da cisimsel değil soyut bir varlıktır. Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (öl. 430/1039) ve Ebû Mansûr Mâtürîdî'ninde bu görüşte oldukları nakledilmektedir. Ayrıca Fahreddin er-Râzî'nin tercih ettiği görüşün de bu olduğu söylenmektedir. Ruhun cisimsel bir entite olması açısından ruh, gül suyunun güle sirayet etmesi gibi bedene yayılan ve işleyen latif bir cisimdir. Ancak çözülmekten ve değişmekten korunmuştur. Bu görüş İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085) ve kadim dönem kelimcilerinden bir topluluk ile İbrâhîm en-Nazzâm (öl. 231/845) tarafından da benimsenmiştir. Tercih edilen görüşe göre Mâtürîdî'nin de bu görüşte olduğu kabul edilmektedir. Eş'arî ve Mu'tezili kelimcilerde tercih edilen görüş ise ruhun hissedilir özel bir heykel olduğudur.²⁷⁸

Ruhu latif cisim olarak kabul eden kelimcilerde, latif olma bakımından, insan ruhu, melekler ve cinler ortaktır. Bunların hepsi latif cisimlerdir. İnsan ruhu latif cisim, melekler nurani latif cisim ve cinler ateşsel latif cisimdir. Râzî, "Kelimcilerin melekleri, cinleri ve şeytanları farklı formlarda şekillenmeye gücü olan latif cisimler olarak tanımladıklarını belirtmektedir."²⁷⁹

Ebü'l-Hasen Eş'arî (öl. 324/935-36), Mu'tezile kelimcisi Cafer b. Harb'in (öl. 236/850-51) ruhun cevher veya cisim olduğunun bilenemeyeceği ve nefsin ise arazlardan bir araz olduğu şeklindeki görüşlerini nakleder.²⁸⁰ Ruhu cevher değil de araz olarak kabul eden Mu'tezile'den Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50), Ehl-i sünnet'ten Eş'arî ve onu takip eden kelimciler, ruhun ölümle birlikte yaşamsal varlığının devam etmediğini ileri sürseler de onlara göre diriliş ancak insanın ruh ve beden olarak ahirette yaratılması ile mümkün olabilecektir. Diğer bir deyişle insan, araz olan ruhun bedene iadesiyle ahirette hayat sahibi ve diri duruma geçmektedir.²⁸¹ Ruhu, bedene yayılmış latif cisim

²⁷⁷ M. Şemsettin Günaltay, *Felsefe-i Ülä: İsbât-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 221-223.

²⁷⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 155.

²⁷⁹ Fahreddin er-Râzî, *Kitabu'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay (Kahire: Mektebetu Dari't-Türas, 1991), 325.

²⁸⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 2/28, 30.

²⁸¹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. el-Eş'arî, *Kitabu'l-Luma fi Redd'i Ala Ehli'z-Zey'i ve'l-Bid'a* (Kahire: Matbaat'u Mısır, 1955), 21-22.

olarak kabul edenlere göre ruh, ölümle birlikte sadece bedeni terk etmektedir.²⁸² Ruhun soyut cevher olması konusunda filozoflarla aynı görüşü paylaşan kelamcılar, ahirette diriliş konusunda onlardan ayrılırlar. Diriliş konusunda onları filozoflardan ayıran neden, insanın ahiretteki varoluşunu anlatan âyetlerin, insandan bedensel bir varlık olarak bahsetmeleridir. Bu görüşü kabul eden kelamcılara göre, ahiretteki diriliş ruh ve beden birlikteliğiyle olacaktır.²⁸³

Mu'tezile bilginlerinden, Ebû Bekr el-Esamm (öl. 200/816), Allâf, Dırâr b. Amr (öl. 200/815), Ebû Ali el-Cübbâi (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâi (öl. 321/933) gibi isimler insanı bu görünen bedenden ibaret sayarak ruha ayrı (bağımsız) bir varlık anlamı vermemişlerdir.²⁸⁴ Bir kısım Mu'tezili kelamcıların savunduğu heykel-i mahsus görüşü, insanın şu görünen bedenden başka bağımlı ya da bağımsız bir ruhsal gerçekliğe sahip olmadığı şeklinde yorumlanırsa bir takım problemler ortaya çıkar. Bu yorum benimsendiğinde insan, manevi yön açısından hiçbir ayrıcalığa sahip olmamış olacaktır. Eğer insanın hayvandan farklı olarak emir ve nehyi algılayacağı manevi yönü (ruhsal gerçekliği) ve iradesi söz konusu değilse; anlayan, kavrayan ve sorumlu olan insani taraf ve organ ne olacaktır? Meseleye bugünün bilimsel verileri açısından bakıldığında, insanı hayvandan ayıran bir organ ya da herhangi bir şey olmadığına göre insanın ilahi iradeye ve teklife bakan yönü ya olmamış ya da muğlak kalmış olacaktır. Vücudu her daim değişen ve sonunda bütünüyle çürüyecek olan insan nasıl bir şeyle mükerrer, mümtaz, mükellef ve bireysel sürekliliğe (benlik) sahip olup, dünyada hukuk ve ahirette ise Allah katında sorumlu olarak hesaba çekilecektir.

Nazzâm ise ruhu anlamının zorluğundan söz etmesine rağmen, bu konudaki görüşlerini açıklamaktan da çekinmemiş ve insanın özünün gerçekte ruh olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁵ O, bu konuda Allâf'a karşı çıkarak, ruhu duyu organlarıyla algılanan, bedene girmiş latif bir madde cinsinden cisim olarak kabul etmiştir.²⁸⁶ Bu yaklaşımıyla O, insan için beden ve ruh ayrımı yaparak düalist bir tavır sergilemiş ve insanın özünün ruh

²⁸² Fahreddin er-Râzî, *el-Erba'in fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, 1986), 2/60.

²⁸³ Râzî, *el-Erba'in fi usûli'd-dîn*, 2/55; Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 5/89.

²⁸⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Kahire: Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1962-1965), 11/310-311; el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, 329, 331, 335; İbn Hazm el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Mısır, 1899), 5/41-47.

²⁸⁵ Nazzâm'a göre dünyada anlaşılması en zor olan şey ruhtur. (Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *Kitâbü'l-Hayevân*, Beyrut, 1969, 7/61; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Albert Nasrî Nadir, Beyrut, 1992, 94)

²⁸⁶ Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, 93.

olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca ruhu, hayatla ilişkilendirerek ona nefis demenin de mümkün olabileceğini ifade etmiştir.²⁸⁷ Onu bedenden bağımsız olarak hayat ve irade yetenekleri bulunan basit bir cevher olarak tanımlamıştır.²⁸⁸ Nazzâm, bu görüşleriyle ciddi bir şekilde insanı bedenden ibaret sayan maddeci görüşe karşı çıkmıştır.

Nazzâm her ikisi de cisim olmakla birlikte ruhla beden arasında bir mahiyet farklılığı görerek canlılığın bedene değil, latif bir cisim olarak tanımladığı ruha ait bir özellik olduğu fikrini benimsemiştir. Dolayısıyla Allâf'ın ruhun devamını bedenin canlılığına bağlamış olmasının aksine bedenın ölümünden sonra ruhun kendi başına yaşamını sürdürebileceğini iddia etmiştir.²⁸⁹

Nazzâm'ın insan fiillerinin tamamını ruhun yaptırdığı, güç ve kuvvetin ona ait olduğu bu nedenle algılama ve idrakin ruh tarafından meydana getirildiği, organların ise hissederken ruhun birer cihazı olduğu görüşünü savunduğu belirtilmiştir.²⁹⁰ Böylece Mu'tezile bilginleri tarafından, özü itibariyle irade sahibi ve fiilden önce yapabilme gücüne sahip bir ruh ve dolayısıyla insan anlayışının neden benimsendiği ortaya çıkıyor.²⁹¹ Bu durum insanın fiillerinden önce istitâat sahibi olması ve onun ruhla bağlantısı gibi bir konuyu gündeme getirir ki bu ayrı bir araştırma konusu olabilecek kadar kapsamlı bir konudur. Nazzâm'ın fiilden önce istitâatın var olduğunu ruha bağlaması ilk bakışta makul görünse de bu fikrin tartışmaya ve tenkide açık olduğu da söylenmelidir. Nazzâm bizim temel savımız olan psikonsal töz iddiamızdaki gibi bir cisimsel ruh görüşünü benimsemesine rağmen onu muhtemelen bizatihi yüksek bir enerji formu olarak kabul edip kudreti onun zatına nispet etmiştir. Ancak modern fizik bize evrende bizatihi olan bir enerji formu göstermemektedir. Dolayısıyla Allah'ın yaratması veyahut her an yaratıyor olması tüm evren için geçerli olan ihtimallerdir. Zira tüm kâinat, tözsel enerjiler ya da maddi cisimler hepsi O'nun nur tecellisinin kayyumi osilasyonlarıdır.²⁹² Bu anlamda kuantum evreni açısından bakılınca her an her şey yaratılmaktadır.

²⁸⁷ Günaltay, *Felsefe-i Ülä*, 225-230.

²⁸⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/310; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 331; Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, 94; Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire, Dâru'l-Ma'rife, ts.), 38.

²⁸⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/310; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 331-334; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 38, 55; Bağdâdî, *el-Milel*, 93.

²⁹⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 331, 339-400.

²⁹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 38; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 229.

²⁹² Evrende dört temel kuvvet vardır; çekim kuvveti, elektromanyetizma, zayıf etkileşim ve güçlü etkileşim. Bu kuvvetler her an bir kudret altında meydana gelmektedir. Evren bu dört kuvvetin tecellisinden hâli değildir. İnsanda evrendeki tüm maddeler gibi atom ve atomaltı partüküllerden oluştuğu için bu noktada evrene tecelli eden insana da tecelli etmektedir. Buna yüce yaratıcının evreni ayakta tutan kayyumi dalga tecellileri

Mâtürîdî ruhla alakalı yapılan çalışmalar ve gözlemler sonucu elde edilen verilerin ifade edilmesinde bir sakınca görmediğini, bilakis dinin bu konuda araştırmalar yapılmasının “Onlarla en güzel şekilde mücadele ediniz”²⁹³ âyetiyle teşvik edildiğini belirtmiştir. Mâtürîdî, bedenlere hayat veren şeyin ruh olarak isimlendirildiğini nakleder.²⁹⁴ Allah ona göre, insan bedenlerinde idrak edici nefisler ve bedenlerin kendileriyle hayata kavuştuğu ruhlar yaratmıştır.²⁹⁵ Mâtürîdî ruhun maddesinden ziyade fonksiyonu ve bedenle olan ilişkisi üzerine yoğunlaşmıştır.²⁹⁶ O, insanı sadece görünen bedenden ibaret saymaz, bedenın görünmeyen ruhsal gerçekliğini de yadsıamaz ve onu bedene indirgemez. İnsanın; ruh sahibi, nefis sahibi, canlı, ölümlü, idrak eden, akıllı, konuşan ve düşünen bir varlık olduğunu söyler.²⁹⁷ Mâtürîdî’ye göre insan, hayat veren ruhuyla ve bunun sonucu olarak idrak eden, düşünen, akleden nefsiyle ve bütün bu özelliklerin görünen boyutu olan ölümlü bedeniyle bir bütün olarak insandır.²⁹⁸ Allah bir hayat ilkesi olarak insana cevher-ruh işletim programını yüklemiştir. Yüklenen bu program vasıtasıyla insan ruh-beden bütünlüğünde hayat sahibi bir organizmaya sahip olmuştur.²⁹⁹

Ebû Muhammed Hazm el-Kurtubî’ye (ö. 456/1064) göre insan, ruh ve bedenden müteşekkildir. Ancak mahiyeti itibarıyla birbirinden farklı olan bu iki varlığın ayrı ayrı insan olarak isimlendirilmesi mümkün değildir. İbn Hazm, insanı duylarla algılanan bir canlı varlık olarak tanımlayanların, Kur’an’daki bedenın yaratılmasıyla ilgili âyetlere, ruhçu görüşün ise, onun bazı manevi yönlerini anlatan âyetlere dayandığını belirterek, bunların her ikisinin de doğru olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle o kendi teorisinde bu iki unsuru da insan tanımı içinde beraber değerlendirmiştir.³⁰⁰

İbn Hazm uyku esnasında bedenın ölü gibi olduğunu ve duylu organlarını bedenın kullanamadığını ileri sürerek, rüyada insanın hissetme, görme ve işitme gibi duylularının

denilebilir. (J. S. R. Chisholm and R. S. Farwell, “Unified spin gauge theories of the four fundamental forces”, *Clifford Algebras and their Applications in Mathematical Physics*, 363–370; Reiner Georg Ziefle, “Unification of the four fundamental forces of nature by a binary quantum model”, *Physics Essays*, 29/1 Mart 2016, 81-106)

²⁹³ en-Nahl 16/125.

²⁹⁴ Musa Koçar, “Mâtürîdî’nin Kur’an’da Yer Alan Ruh Kavramına Yükllediği Anlamlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2006), 60; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 3/54, 117.

²⁹⁵ Osman Nuri Demir, “İmam Mâtürîdî’de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine İnceleme”, *Kader* 17/1 (2019), 241; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, 4/104; 7/329.

²⁹⁶ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları, 2005), 31.

²⁹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 68, 89.

²⁹⁸ Demir, “İmam Mâtürîdî’de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine İnceleme”, 251.

²⁹⁹ Ceylan, *İslâm’da Ölümden Sonra Diriliş İnancı*, 398.

³⁰⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 5/66, 191.

devam etmesini ruhun bedenden ayrı bir varlık olduğuna delil olarak sayar. Nitekim ona göre uyku hâlinde bedenin bir faaliyet gerçekleştirememesi bunu doğrulamaktadır. Ölüme yakın dönemlerde insan bedeni zayıfladığı hâlde düşünme ile ilgili yönünün bozulmadan varlığını sürdürmesi, ona göre ruhun bedenden farklı olarak akıl, idrak ve şuur sahibi olduğunu göstermektedir.³⁰¹

Cüveynî'ye göre ruh duyularla algılanabilen cisimlere ilişik latif cisimlerden oluşmaktadır. Ruhun cisimlerle olan birlikteliği devam ettiği sürece canlılığın da devam edeceği, ayrılmasıyla da ölümün gerçekleşeceğini belirtir. Zira ona göre hayat cevherlere canlılık kazandıran bir arazdır.³⁰² Cüveynî, yokluktan varlığa çıkarılması mümkün olan her şeyin iadesinin caiz ve bunun cevher ya da araz olmasında fark olmadığını belirtir.³⁰³ Ona göre, ruhlar bedenleri ağ gibi saran latif cisimlerdir. Ruhun kuşatması devam ettiği müddetçe Allah hayat sahibi bedenlerde âdetini sürdürür.³⁰⁴

Gazzâlî çoğunlukla nefis ve ruh kelimelerini özdeş olarak kullanmıştır.³⁰⁵ O, ruhu şöyle tanımlar: “Ruh, suyun kaba girmesi gibi bedene giren bir cisim değildir. Siyah rengin cisimde, ilmin de âlimde bulunması gibi kalbe ve zihne giren bir araz da değildir. Yani ruh ancak bir cevherdir.”³⁰⁶

Gazzâlî, ruhun boşlukta yer tutmasının imkânsız olduğuna işaret ederek, bir cevher olduğunu açıklamaya çalışır. O, bu cevherin işinin anma, koruma, düşünme, iyiyi kötünden ayırma ve manevi görüş olduğunu belirtir. O, nakli delil olarak, dinin bütün hitaplarını ve ölümü takip den cezaları göstererek, ruhun manevi bir cevher olduğunu iddia etmiştir. Gazzâlî; akli deliller ile de ruhun cisim ve araz olmadığını açıklamaya çalışır. Ona göre akıl, iki bakımdan ruhun cevher olduğunu gösterir: Birincisi, insanın varlığı sadece cisimden ibaret değildir. Onun insan olabilmesi için birtakım özelliklere ihtiyacı vardır. Bunlar: “İradesiyle hareket etme, ruhunu ve ruhuyla hissetme ve makulleri kavrama yeteneğidir.” Gazzâlî'ye göre, bu özellikler bir araya gelince insanın özünü oluşturur. İnsanın özünün ise araz olmadığını belirten Gazzâlî, arazın değişikliğe uğrayacağını, özün ise değişmeyeceğini söyler. İkincisi, sağlıklı ve bütün tehlikelerden

³⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 5/202-204.

³⁰² İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti 'i'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*, nşr. Es'ad Temîm, (Beyrut, y.y., 1985), 377; Cüveynî, *el-'Akîdetü'n-Nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Beyrut, y.y., 1946), 99, 116.

³⁰³ Cüveynî, *İrşad*, 313.

³⁰⁴ Cüveynî, *İrşad*, 377.

³⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Kahire: y.y., 1853), 3/4.

³⁰⁶ Gazzâlî, *el-Madnûnü's-sağîr-Mecmû'atü resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 4/169.

uzak olan bir insan düşünülduğünde, böyle bir insan, âdeta bir an için bedeninin varlığından haberdar olamıyorsa da buna karşılık özünün varlığının şuurunu hiçbir zaman kaybetmeyecektir. Gazzâlî, bu iddiası üzerinde ileri sürdüğü fikirlerden sonra şuna ulaşır; akıllı ve düşünceli kişi, maddeden bağımsız manevi bir cevherinin olduğuna inanır ki, bu da ruhtur.³⁰⁷

Gazzâlî'ye göre emir kelimesinin sözlükte, iki farklı anlamı vardır biri “hal, durum, iş, olay, konum”dur. İkinci anlamı ise “nehy”in zıddı olarak bir işin yapılmasını istemektir.³⁰⁸ “Emir” kelimesinin bu sözlük anlamlarından yola çıkarak bazı düşünürler, “*Ruh Rabbimin emrindendir*”³⁰⁹ âyetindeki “emr”in, “iş” anlamına geldiğini söylemektedirler. O hâlde, âyetteki “Ruh rabbimin emrindendir” ifadesi, “Ruh rabbimin bileceği iştendir” anlamındadır. Hatta “*İyi biliniz ki, halk ve emr O’na aittir*”³¹⁰ âyeti de bu bağlamda yorumlanabilir. Zira burada kullanılan “halk” kavramı “takdir” anlamındadır. Bu durumda insan ruhu da “emir âlemin”den olup madde değildir. Bir başka ifade ile o, ölçü ve miktar gibi şeylerden uzak olan bir cevherdir.³¹¹ Tabi ruhun emir âleminden olması orada halk olunup yine emr kelimesinin “iş, oluş, hareket ve eylem” gibi anlamlarını da nazara alarak insanda aktif bir surette işleyen bir hayat ilkesi ve kanunu ilahi olduğu şeklinde yorumlanabilir.³¹² Ruh bize göre, “emr âleminde” yaratılıp bu dünyaya gönderilen ve bedenlerde iş görüp, işleyen ve işleten “tözel psikonsal bir cevher” mahiyetindedir.

Gazzâlî, ruh kavramının iki anlamlı olduğunu savunmuştur. Birinci anlamı, latif bir varlık; ikinci anlamı ise insanın algılayan ve bilen yönüdür.³¹³ Gazzâlî, ruh kavramına yüklediği ilk anlamla, genellikle bedenden ayrı olarak görülen bir cevherden bahsederken, ikincisi ile modern anlamdaki “bilîş (cognition)” kavramına işaret etmiştir. Gazzâlî, insana dair davranış bilimi açısından başarılı tahliller yapmış, ruh hastalıklarının psikolojik ve sosyal sebeplerini göz önünde tutarak tedavi yöntemlerini açıklamıştır. İnsanın tanımı açısından bütüncül bir yaklaşım sergilemiştir.³¹⁴

Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî (öl. 547/1152) ruhu bedenden mücerret bir cevher olarak kabul eder. İnsanın hakikatini ise ruh-beden bütünlüğü üzerine inşa eder ve ahirette

³⁰⁷ Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds fî Medârici Ma'rifetin'n-Nefs* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1981), 23-24.

³⁰⁸ el-A'râf 7/77; ez-Zâriyât 51/44.

³⁰⁹ İsrâ 17/85.

³¹⁰ A'râf 7/54.

³¹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/112.

³¹² Yazoğlu, *Gazzâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, 50-52; Gazzâlî, *el-Madnûnû's-sağîr*, 174.

³¹³ Gazzâlî, *İhyâu' Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1987), 3/9.

³¹⁴ Mustafa Çağrırcı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/504.

bedenlerin de ruhlarla beraber diriltileceği ve haşrolunacağı görüşünü benimser. Ebü'l-Berekât'a göre bizatihi şuur ve irade gücü olarak beliren ruh "ben"den bağımsız olarak değerlendirilemez. Ona göre ruh bedenle birlikte yaratılmış olup, fonksiyonlarını bedende gerçekleştirirken yetkinleşme sürecini yaşar.³¹⁵

İnsan, ortaya koyduğu her eylemde ben bilincini taşır ve onun bu hâli herhangi bir amilin sonucu değildir.³¹⁶ Algımızın ve bilgimizin ilk temellerini teşkil eden benlik bilincidir. Berekât'a göre idrak edilme "vücut"a (varlığa/varoluşa) dâhil olmayıp idrak edenden dolayı "mevcut" bir şeyde ortaya çıkar; yani algılanır olmak vücudun zati bir şartı değildir. Buna göre varlık algılanmadan da var olabilir. Fakat insan bir mevcudun varlığını ancak onu kavrayarak idrak edebileceğinden, vücut idrakin zati şartıdır, idrak etmek için varlık gereklidir. Yani Berekât "vücut" ile "mevcut" kavramlarını farklı anlamlarda kullanmış, zihnin bütün dış tecrübelerden önce açık seçik kavradığı mutlak varlığı vücut, duyularla idrak edilen harici varlığı da mevcut olarak tanımlamıştır.³¹⁷ Bu bağlamda ruhsal gerçekliğimizi de vücut varlığı sınıfında değerlendirebiliriz. Zihin onu (benliği) açık seçik kavradığı hâlde, şimdilik duyularla idrak edebileceğimiz mevcut varlık sınıfında değildir.

Râzî ruh hakkında konuşmadan önce, ruhun bilenemeyeceği, ruh hakkında konuşmanın veya ruhun hakikati üzerine düşünmenin caiz olmayacağı şeklindeki yorumları kabul etmediğini ifade eder. Böyle söyleyenlere karşı şunları söyler: "Ruh Yüce Allah'tan daha azim ve daha büyük değildir. Allah'ın bilgisi mümkün olunca, ruhun bilgisine ulaşmaya ne engel kalır. Allah'ın sıfatları, ahiret hayatı ve benzeri soyut ve sem'i konuları bilhassa Vâcibül-Vücüd'un sıfatlarını anlamaya yönelebilen bir akıl elbette ruhun sıfatlarını ve varlığını da düşünebilir ve onun hakkında konuşabilir."³¹⁸ Kişinin kendi (benliği) hakkında düşünmesi ve konuşması gayet normaldir.

Râzî'ye göre ruhta çözülme ve parçalanma olmaz. Beden ruhla birleşmeye elverişli olduğu müddetçe onunla birleşir, ona hayat verir. Vücuttaki organik denge bozulduğu zaman bu ilişki bozulur ve hayat kesilir, yani ruh bedenden ayrılır.³¹⁹ Râzî'de ruh, insanı insan yapan cevherdir. İnsana şahsiyet kazandıran ona ferdiliğini sağlayan ruhtur. Ona göre ruhun zatını mükemmelleştirmesi için bir bedene ihtiyaç vardır. Ama bu

³¹⁵ el-Bağdâdî, *el-Muteber*, 2/444.

³¹⁶ el-Bağdâdî, *el-Muteber*, 3/62-63.

³¹⁷ Alaca, "Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî Düşüncesinde Ruh Tasavvuru", 163.

³¹⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 154.

³¹⁹ İbrahim Coşkun, "Fahreddin er-Râzî'ye Göre Nefs(ruh)'in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu", *Dicle İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2005), 5.

ihtiyaç sebep-sonuç arasındaki ilişki gibi bir ihtiyaç değildir. Bu ilişki ikisi arasında var olan ilahi bir çekim gücü sayesinde olmaktadır. Bunun sonucu olarak birbirini etkilemektedirler.³²⁰

Râzî, ruhlar ve nefisler âlemi için hem etkide bulunan hem de etkilenen bir yapıda olduğunu söyler. Zorunlu varlık tek olduğuna göre, O'nun dışındakilerin zatlari nedeniyle mümkün oldukları aşikârdır. Zatiyla mümkün olan ise, kendisinin dışındaki bir var ediciye ihtiyaç duyar ve kendisi dışındaki bir şeyden gelen etkiye açık olur. Dolayısıyla ruhların, kendileri dışından gelen bir etkiye açık oldukları söylenebilir. Kâinat içinde mutlak ve hakiki müessir elbette zât-ı ilâhî'dir. Allah'ın yaratma ve iradesiyle tüm etkileşimler ve ruhun bedene etkisi mümkün olmaktadır. Bazı ruhların maddi âleme etkide bulundukları, bu âlemi düzenledikleri ve tasarrufta bulundukları da söylenebilir. Nitekim Allah meleklerin sıfatları konusunda “*Bir işi taksim edenlere yemin olsun*”³²¹ ve “*İşini çekip çevirenlere yemin olsun*”³²² demektedir. Meleklerin âleme etkisi olduğu gibi ruhların da bedenlere etkisi vardır.³²³

Râzî, bir cismin, duyularla algılanan cisimlik özelliğinin, yani hacim ve uzam açısından ölçülerinin statik olmaması, yoğunluk ve katılıktan uzak olup, ince ve şeffaf olması durumunda, normal cisimlere kıyasla çok daha üstün bir etkinlik ve canlılığa sahip olduğunu kabul eder. O hâlde, ruh cisminin, beden cismine oranla hem atomaltı parçacık sayısının çok çok az, hem de bu parçacıkların aynı veya benzer mahiyette olması gerekir. Çünkü ruhani varlıklar bir anda var oluyor veya bir anda yok oluyorlar. Atomaltı parçacıklarda da aynı durum geçerlidir. O hâlde, atomaltı parçacıklar açısından ele alındığında ruh da bu anlamda basittir. Yani, homojen yapıdadır. Fakat soyut anlamında basit değildir. Çünkü birleşik cisim deyince, aynı tabiatlardaki “cisimler”in bir araya gelmesiyle oluşan “mürekkebi” bir yapı anlaşılır. Fakat Râzî düşüncesinde basit cismin cüzlerinin (atomaltı parçacıkların), mahiyet açısından eşit olmaları zorunlu değildir. Her bir atomaltı parçacığın mahiyeti, diğerinin mahiyetinden farklı olabilir. Bu durumda bir atomaltı parçacık için geçerli olan hükmün veya özelliğinin diğeri içinde geçerli olması gerekmez.³²⁴ Râzî'nin atomaltı parçacığı şeklindeki ruhsal madde yorumu, bizim psikonsal maddesel töz iddiamızla birçok noktada örtüşmektedir.

³²⁰ Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabi, 1987), 5/57, 91, 129.

³²¹ ez-Zâriyât 51/4.

³²² en-Nâziât 79/5.

³²³ Fahrüddin er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh*, çev. Hüsnü Aydeniz, 34.

³²⁴ Kaplan, “*Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlâk*”, 183.

Ebü'l-Hasen Seyfüddîn el-Âmidî (öl. 631/1233) ruhun latif bir cisim olduğu iddiasını benimseyerek, bu düşüncenin İslam kelimasında devam etmesini sağlamıştır. Onun bu görüşünü ahiretle ilgili olarak yaptığı açıklamalarda dile getirdiği dikkat çekmektedir. Canlılık kaynağını ruh olarak kabul etmekle birlikte, kabir azabının sadece ruha değil, ruh-beden ikilisine verileceğini söylemesinden onun insan tanımlamasında bütünlüğü savunduğu sonucu çıkarılabilir.³²⁵

Ebü'l-Muîn en-Neseî (öl. 508/1115) ruhla ilgili görüşlerini daha çok kabir hayatı ile ilişkilendirerek dile getirir. Öldükten sonra Allah'ın insana ruhunu göndereceğini ve bu ruhun cesede sadece canlılık özelliği verebileceğini iddia etmiştir. Zira ona göre hayatın varlığı kudret aracılığı ile meydana gelmeden ihtiyari fiilin varlığı ile bilinir. Buna göre kudretsiz bir hayatın varlığı mümkün olmakla birlikte hayatsız bir kudret düşünmek imkânsızdır. Dolayısıyla Allah'ın ölüye kudretsiz bir şekilde canlılık vermesini mümkün görür.³²⁶ Ona göre, kabirde yatan cesedin hareketsiz olması onun hayattan tamamen mahrum olduğunu göstermez.³²⁷ Ruhun bedenle farklı boyutlarda ilişkisi mümkündür. Kabir hayatındaki hareketsiz beden durumu; uykudaki, anesteziye ve baygınlık hâllerindeki gibi kudretsiz bir canlılığın mümkünlüğü gibi düşünülebilir.

İbn Kayyim'a göre ruh mahiyet itibarıyla bedene muhalif gül suyunun gülde, zeytinyağının zeytinde ve ateşin kömürde sâri olduğu gibi duyumsanan bedene sâri olan nurani, ulvi, diri ve hareketli bir cisimdir. Vücuttaki organlar latif cisimden ona gelen etkiyi kabul için elverişli olduğu sürece latif cisim bu organlara şebekeleşmiş olarak kalır, his ve iradi hareket olarak onlarda ifade bulur. Bu organlar bozulur ve bu etkileri kabul edemez hâle gelirse ruh bedeni terk eder.³²⁸

Adudüddîn el-Îcî (öl. 756/1355)'ye göre, ruh bedene nüfuz ederek hayatın başlangıcından sonuna kadar bozulma ve değişmesi mümkün olmadan baki kalan latif bir cisimdir. Bu nedenle herkes kendi benliğinin ve şahsiyetinin beka hissini fark eder.³²⁹ Bazı kelim âlimlerinin ruhun hem cisim olması hem de değişmemesi noktasındaki görüşleri hiçbir şekilde etki-tepkiye ve etkileşime açık olmadığı anlamında değil de ruhun

³²⁵ Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Âmidî, *el-Mübîn fî me'ânî elfâzi'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*, thk. Hasan Mahmûd eş-Şâfi (Kahire, y.y., 1983), 108-109; Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fî 'ilmi'l-kelem*, thk. Hasan Mahmûd Abdüllatif eş-Şâfi (Kahire, y.y., 1971), 304.

³²⁶ Ebü'l-Muîn Meymûn en-Neseî, *Tebîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, nşr. Claude Sâlâme (Beyrut, y.y., 1993), 2/764; en-Neseî, *Temhîd*, nşr. Abdülhay Kâbil (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1987), 353.

³²⁷ el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 60.

³²⁸ el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 257.

³²⁹ Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-kelem* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.), 259, 459.

mahiyet olarak değişmediğini ifade etmek içindir. Bu durum insanın değiştiği, iyi ya da kötü olabildiği hâlde mahiyetinin değişmemesi durumu gibidir.

Burhânüddîn el-Bikâî (öl. 885/1480)'ye göre ruhlar bedenlerde olduğu sürece Allah bunlarda hayatı yaratmaya devam eder. Ruh ve cesed birbirine muhtaç olup haşır, sevap ve ceza birlikte olacaktır.³³⁰ Ona göre ruh ve bedenler, birbiriyle etkileşir ve benzeşirler.³³¹ Ruh için çalışmamızda kullandığımız hologramik psikonsal töz tanımımız ve enerji alt paydasında bedensel etkileşimlerin bir simülasyon görüntüsü gibi beden psikonsal tözsel enerjisinde kendini göstermesi anlamında Bikâî'nin etkileşme ve benzeşme görüşünü makul buluyoruz.

İbn Kemal (öl. 940/1534) ruhun mahiyetine dair açık bir nass bulunmadığından dolayı, onun tanımıyla ilgili olarak öne sürülen görüşlerin hepsinin zayıf delillere dayandığını iddia etmiştir. Bu nedenle ona göre söz konusu tanımların hiçbirisi kesinlik ifade etmeyen içtihadı dayalı görüşlerdir.³³² İbn Kemal'in, Ehl-i sünnet bilginlerinin görüşlerini naklettiği, zaman zaman farklı görüşler zikrederek bunlar arasında karşılaştırmalar yaptığı ve nihayetinde kendi tercihinin yaptığı görülmektedir. Bu mesele açısından bakıldığında ruhun latif bir cisim olduğunu kabul eden bilginlerin görüşlerini benimsediği görülmektedir.³³³ İbn Kemal, bir takım bilginlerin, insanın bedenine yayılmış bir şekilde bulunan ve yaşam boyunca değişikliğe uğramayan bu cismin bedeni oluşturan cisimlerden farklı olduğu ve söz konusu cismin bizatihi canlı, idrak sahibi ve nurani bir niteliğe sahip bulunduğu yönündeki görüşlerini nakleder. Bu anlayışa göre "ene" olarak isimlendirilen ve insanın bâtını yönünü oluşturan latif ve nurani cisim bütün bedene yayılınca, beden bu ruhun etkisiyle nurlanır ve hareket kazanır. Zayıflamak, şişmanlamak ve ihtiyarlamak gibi bedende meydana gelen (hücrel) değişimlere rağmen ruhta mahiyet anlamında herhangi bir değişiklik söz konusu olmaz.³³⁴

İslam filozoflarından bazılarının ruh hakkındaki fikirlerine bakarsak; Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî (öl. 252/866)'nin ruh görüşü eklektiktir. Kindî'ye göre ruh, değeri yüksek olan basit ve yetkin bir özdür. Işık nasıl güneşten çıkarsa, onun cevheri de

³³⁰ Burhânüddîn el-Bikâî, *Sırru'r-rûh*, nşr. Mahmud Muhammed Nassâr (Mısır: Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, 1990), 48-50.

³³¹ Bikâî, *Sırru'r-rûh*, 193.

³³² İbn Kemal, *Hakikatü'r-rûh ve'n-nefs* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 135), 26b.

³³³ Musa Koçar, "İbn Kemal'in Risâle Fî Beyânî'n-Nefs Ve'r-Rûh Ve'l-Beden Adlı Eseri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2003), 2-3.

³³⁴ Koçar, "İbn Kemal'in Risâle Fî Beyânî'n-Nefs Ve'r-Rûh Ve'l-Beden Adlı Eseri", 4.

Allah'tan gelir. Ruh bedeni atılımın atı yönettiği gibi sevk eder. Fakat ruh, zihin gücü ile onu idare eder. Ruh bedeni terkettikten sonra ayrı bir cevher olarak kalır.³³⁵

Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî (öl. 339/950)'nin ruh görüşü, Kindî'ye göre daha sistematiktir.³³⁶ Farabi, ruh ile nefis kavramlarının birbirinden farklı olduğu görüşündedir. Ona göre ruh, nefsten daha latif olan hayvani bir niteliktedir. Hayat ve hareket onun lazımıdır. Onun kaynağı ilhami akıl, yeri de kalptir. Fârâbî'ye göre nefis, nazik ve idrak eden bir kuvvettir. Çünkü Allah onu üst akıldan ilk ayrılan yüce kısımdan yaratmıştır. Buna göre, Fârâbî, ruh ile nefis kavramlarını birbirinden ayırmış olsa da işleyiş ve fonksiyonları açısından bunların iç içe olduğunu ifade etmiştir.³³⁷ Fârâbî, ruhun form ve bedenin ilk yetkinliği olduğu şeklinde Aristotelesçi görüşü kabul etmekle birlikte, ölümden sonraki varoluşun temellendirilmesi bağlamında daha çok Platon'a yaklaşmıştır. Fârâbî, ölümden sonra bedenden ayrılan ruhu cismani olmayan bir varlık olarak kabul eder.³³⁸ Fârâbî, ruhun beden ile birleşiminden önce varlığını, ezeliliğini savunan Platon'un görüşünü redderek, ruhun bedenle birlikte var olduğunu kabul eder.³³⁹

Fârâbî'ye göre, ruhun olgunlaşması akıl aracılığıyla olurken, beden de ruh ile olgunlaşmakta ve kemale ermektedir.³⁴⁰ Ruh, bedene bağımlı olmayan manevi bir tözdür. Bu nedenle ruh, bedenin ölümüne rağmen varlığını sürdürebilir. Akıl, en gelişmiş ruhsal fonksiyondur.³⁴¹ Beden için sağlık ve hastalık olguları söz konusu olduğu gibi ruh için de aynı durumlar söz konusu olabilir. Ruhun sağlıklı olması durumunda birey, faydalı ve güzel eylemlerde bulunurken, ruhun hastalanması hâlinde zararlı ve çirkin davranışlarda bulunur.³⁴²

Tözsel ruhun olumsuz etkilenmesi (hastalanması) tıbbi anlamdaki ruhsal hastalıklardan ve davranış bozukluklarından farklı olarak değerlendirilse de birbirinden tamamen bağımsız değillerdir. Kişinin kendi iradesiyle, kötü tercihleriyle ve ruh programını yanlış işletmesiyle oluşan negatif enerji bedene etki edebilir. Bu enerji ruh programının çalışma sistemini bozar, dolayısıyla tözsel ruh etki altında kalır. Tıbbi

³³⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 131-132; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-i İslâmiyye Tarihi-el-Kindî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338), 61.

³³⁶ Yazzoğlu, *Gazâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, 24.

³³⁷ Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, "Kitâbu Makâlâtî'r-Refî'a fî Usûli İlmi't-Tabî", nşr. Necati Lugal-Aydın Sayılı, *Belleten*, 15/57 (Ocak 1951), 103.

³³⁸ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 38.

³³⁹ Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *Uyunu'l-Mesâil*, Islamic Philosophy, ed. Fuat Sezgin (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1999), 12/64.

³⁴⁰ Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 182.

³⁴¹ Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/156.

³⁴² Fârâbî, *Siyaset Felsefesine Dair Görüşler/Fusûlü'l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 27.

anlamdaki ruhsal hastalıkların önemli sebeplerinden biri de bu tözsel ruh potansiyelinin yanlış kullanılmasıdır. Tözsel ruhu yazılım gibi düşünürsek; sürekli tehlikeli ve riskli internet sitelerinin ziyaret edildiği bir bilgisayarın programları zarar göreceği gibi donanımı da zarar görebilir. Bunun gibi tözsel ruh programı da bedeni olumlu ya da olumsuz etkileyebilir. Zaten ruhun hiçbir şekilde etkilenme ya da etkileme gibi bir durumu söz konusu olmasaydı sorumlu olmaz ve varlığının gerekliliği tartışma konusu olurdu. Ayrıca böyle bir durumda insan ruhsuz veya ruhtan bağımsız fena bulan ve dağılan bir bedene indirgeneceği için sorumluluk ve sorguya mahal olamazdı. Sorumluluk, benlik ve irade, ruhsal gerçeklikten kaynaklanıyorsa etkilenme ya da etkilemenin sonucu olarak ceza ve mükâfat ona taalluk etmelidir.

İbn Sînâ (öl. 428/1037), ruh meselesini değerlendirirken bazen “ruh” kelimesine yer veriyorsa da daha ziyade “nefis” kelimesini tercih etmiş³⁴³ ve çoğunlukla da nefis ile ruhu aynı anlamda kullanmıştır.³⁴⁴ Ruh-beden ilişkisi konusunda ona göre, ruhun kaynağı beden değildir ve bedenden önce ruh yoktur. Ruhun varlığı bedenle beraber meydana gelir. Öte yandan ruhu, cismani olmayan bir suret olarak niteler. O, ruhu, tabii cismin insan ismine layık tahakkuku olarak niteler ve bedendeki her türlü hareketin asıl nedeni ve etkin ilkesi olarak görür. O, beden öldükten sonra olgunlaşan ruhun, ölümsüz ve baki olduğunu kabul eder.³⁴⁵

İbn Sînâ, çalışmalarında deney ve gözlem yöntemini kullanmıştır. İnsanın ruhsal durumu ile ilgili bilgi vermiş, ruh sağlığı ve hastalıkları üzerinde durmuştur. Tıbbi bilgi ve becerisini psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde kullanmıştır.³⁴⁶ İbn Sînâ, bir kısım ruhsal durumların davranışlar ve beden üzerinde tesiri olduğuna dair açıklamalar da yapmıştır. Ona göre bedendeki bir rahatsızlık, iradenin doğru yönlendirilmesine bağlı olarak tedavi edilebilir veya aşırı korku ve endişe gibi psikolojik durumlar, bedensel bozukluklara neden olabilir.³⁴⁷ Psikolojinin somatik etkilerine dair bu görüş, modern psikiyatriye zemin hazırlamıştır. İbn Sînâ’ya göre insandaki tüm biyolojik, psikolojik ve fizyolojik olgular ruhun fonksiyonelliğinin sonucu olarak gerçekleşmektedir. O, ruhun bedenle beraber yaratıldığını söyleyerek Platon’dan, ruhun ölümlü olmadığını ve

³⁴³ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Risâle fi'l-Hudûd-Tis'a Resâil* (Kostantiniyye: y.y., 1881), 56.

³⁴⁴ H. Ömer Özden, “İbn Sînâ Metafiziği ile Descartes Metafiziğinin Karşılaştırılması”, (*Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, 1991), 75.

³⁴⁵ Özden, “İbn Sînâ Metafiziği ile Descartes Metafiziğinin Karşılaştırılması”, 75, 82, 83.

³⁴⁶ Hayatî Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2022), 34.

³⁴⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 35.

bedenden bağımsız bir töz olduğunu iddia ederek de Aristo'dan ayrılmaktadır.³⁴⁸ İbn Sînâ ayrıca ruhun, kendini bilen, bedenden ayrı bir cevher olduğunu söylemiştir. Ruhun kendi kendisini bilmesine kanıt olarak ileri sürdüğü “uçan insan” örneği ilgi çekici ve etkileyici bir metafordur. Ona göre uzay boşluğunda ve bedeni bütünüyle dış uyaranlardan uzak kalmış olan bir kişi-kendi bedeni de bunun içinde-bu evrene dair veriye muttali olmayan yani duyular yoluyla oluşmuş algılama tipi var olmayan bir insan kendi varlığını bilebilir. Böylece kendine ve kendine ait bilgiyi bilici olan bir ruh bu şartlarda bedenden başka bir cevher ve beden onun elbisesi gibidir.³⁴⁹ İbn Sînâ'ya göre tüm bilinç durumları ruhsal yapıda meydana gelir ve ayrıca tüm bilinç durumları değiştiği hâlde ruhsal yapı aynı kalır, tarzındaki çıkarımlara dayanarak ruhsal gerçekliğin varlığını savunur.³⁵⁰

İbn Rüşd (öl. 595/1198), nefsin (ruhun) “bireylerin çoğalmalarına sebep olan arazlardan soyutlanmış olsa da yine de kişinin tabiatından ayrı olmadığı” görüşünü savunur.³⁵¹ İbn Rüşd'de nefis anlayışı beden fizyolojisi ile yakın ilişki içindedir. Organik varlıklar, yapı şekil ve işlevleri farklı organların bir araya gelmesinden oluştuğuna göre birçok organın belli bir düzen içerisinde varlığını sürdürmesini sağlayan güç olmalıdır ki o da nefistir.³⁵² Yani, İbn Rüşd'e göre nefis, bedenin birliğini ve bütünlüğünü sağlayan ilkedir.³⁵³ O, bedende var olan bir tözdür.³⁵⁴ Bizim hayat ilkesi olarak ifade ettiğimiz bedenle etkileşimli psikonsal-töz iddiamız İbn Rüşd'de karşılığını nefis olarak bulmaktadır. İbn Rüşd nefsin psikonsal olan, bildiğimiz anlamda maddeyle benzeşmeyen soyut yapısından ve ayrıca felsefeden ciddi etkilenmesinden dolayı ruhu bedenden soyutlanmış olarak değerlendirirken, tıbbi olan ilgisi, psikoloji ve fizyoloji gibi alanlarla meşguliyetinden dolayı ruhun bedenle ciddi anlamda etkileşim içinde olduğunu da göz ardı etmemiştir.

Mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemi bazı kelam âlimleri ve islam filozoflarının ruhla ilgili görüşlerine yer verdikten sonra, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin altın çağının başlangıcı olan 19. yüzyıl ve sonrasında mevcut gelişmelerin İslam bilginlerinin insana ve ruha bakışını ne ölçüde etkilediğini ve bunların neler olduğunu bilmek önemlidir. Şüphesiz ki değişen şartlar, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler bazı meselelerin

³⁴⁸ Ali Durusoy, “İbn Sînâ Felsefesi (Felsefe)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/325.

³⁴⁹ Durusoy, “İbn Sînâ Felsefesi (Felsefe)”, 326.

³⁵⁰ Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, 211.

³⁵¹ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt* (Mısır: y.y., 1885), 137.

³⁵² H. Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/262.

³⁵³ İbn Rüşd, *Telhîsü Kitabi'n-Nefs*, çev. Atilla Arkan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 10.

³⁵⁴ İbn Rüşd, *Telhîsü Kitabi'n-Nefs*, çev. Atilla Arkan, 47.

anlaşılmasına ve o mesele hakkındaki yorumlara olumlu ya da olumsuz etki yapabilmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre insan mahluk olan bir beden ile bir ruhtan meydana gelmiştir. Ancak insanın hakikati "ben" diye tabir edilen ve mahiyet itibariyle aynı kalan latife-i rabbaniye denilen ruhtur. Daima değişim ve dönüşüme maruz kalan beden ise ruhun bir âleti, idrak, irade ve hisler gibi ruhsal yetilerin tecelli ve tezahür yeridir. Ruhun, emir âleminde olan ulvi bir cevherin mahiyetini, tam olarak anlamak insanlık için pek mümkün değildir. Ona göre ruhun varlığı ancak eserleriyle ve tecellileriyle bilinebilir. Ruhun varlığı; bekaya yönelik potansiyeli, ilmi, ahlaki ve fitri birçok burhanla sabittir. Ruhun varlığını ortaya koyan birtakım sonuçlar ve tecelliler ona göre açık bir surette ruha delil olmaktadır.³⁵⁵

Bilmen'e göre ruh; hayat sahibi, hareketli, nurani ve bedenden başka olan bir latif cisimdir. Bozulma ve değişimden, ayrılma ve parçalanmaktan korunmuştur. Gül suyunun güle sirayet etmesi gibi bedene yayılır ve onun bedene nüfuz etmesiyle hayat ve ayrılmasıyla da ölüm meydana gelir. İnsan ruhu hem kendini hem de rabbini bilir; beden aracılığıyla da mahsusatı anlar. Bilmen, ruhun bedene olan taallukunu bir elektrik hadisesiyle şöyle anlatmaya çalışır: "Sürekli tramvay arabalarını görüyoruz. Bunlar mahsus bir kuvvetin itmesine maruz kalmaksızın hareket ediyor, bazen de sebebi görünmeksizin aniden hareket kesiliyor. Şüphesiz bu hadise göze görünmeyen elektrik kuvvetinin devamı ve kesilmesi ile ilgilidir. Göremediğimiz- ve mahiyetini bilemediğimiz- bir elektrik kuvveti o koskoca cisimleri süratle hareket ettiriyor, bu kuvvetin kesilmesi de onları durduruyor." İşte Ona göre, bunun gibi ruhun taalluku da bedeni harekete geçiriyor, o taallukun kesilmesi ise bedeni hareketsiz kılıyor. Ancak insan ruhunun farkı onun ilahi tecelliden ve feyz-i sübhâniden hasıl olan manevi bir nur oluşudur.³⁵⁶

Abdülhakim Arvâsî âlimlerin çoğunun ruhun cisim olması hususunu tercih ettiklerini aktarır. Bu kanaatin Kur'an ve hadislerdeki ruha yönelik hitaplardan (ruhun hareket etmesi, gönderilmesi, tutulması, rızıklandırılması, girmesi, çıkması vb.) çıkarıldığını söyler.³⁵⁷ Ona göre, aklın nazari bilgiyi elde etmesi için cüz'iyatı hissetmesi zaruriyattandır. Bundan dolayı hissin olmayışı, âyette ruh hakkındaki bilginin yokluğu ve

³⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1972), 342.

³⁵⁶ Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 349.

³⁵⁷ Seyyid Abdülhâkim Arvasî, *Ruh Risalesi* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2016), 19.

azlığı ile eşit sayılmıştır.³⁵⁸ Bu durum ruhun, kendisiyle telebbüs eylediği arızaların ayıklanması ile ancak bilinmesi mümkün olacak şeylerden olduğuna delildir. Bir şeyin mahiyeti ancak o şeyle kıyaslanacak unsurların ve o mikyasa nazaran o şeyi başkalarından ayıran özelliklerinin tespiti ile mümkün olur. Bu yöntem ise duyular yoluyla hissettiğimiz mahsusatta ve akıl ile idrak olunan makûlâtta geçerli olabilir. Ruh ise akledilirler ve hissedilirler cinsinden değildir. Zira ruh madde ve beden gibi bir asıldan doğup gelmemiştir. O bizzat emr-i ilahidendir. Beden bu emir âleminde gelen ruhla hayat ve irade sahibi olur.³⁵⁹ Ruh ve beden karşılıklı olarak birbirinden istifade ederler. Ruh beden sayesinde madde âlemine uygun fiiller işler. Ruh ve beden uzun süre birbirlerini etkileyerek sıkı, ayrılmaz bir ilişki içine girerler. Ayrıldıktan sonra her birinde etkileşim sonucu oluşan tabiat ve irfan yok olmadan kalır.³⁶⁰

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre canlılık, fiziksel ve kimyasal kanunlara indirgenemeyen bir mahiyettir. Fiziksel ve kimyasal kanunlarla inorganik cisimler canlılığın zorunlu şartlarıdır. Fakat tam şartı değildirler. Canlılıkta öyle bir şey vardır ki, onu oluşturan yapıyı, hareketleri ve bu maddenin yenilenmesini idare eden maddeye bâtinî olarak bağlıdır. Bu da canlının biçimi ve var olmasını sağlayan ruh kanunudur. Canlının varlığı için zorunlu şart, öyle bir şarttır ki, o olmaksızın şartlanan var olmaz. Fakat zorunlu şart şartlananı var etmez. Tam şart ise şartlananın varlığı için gerekli olan şarttan sonra şartlananın var olması için yeterli olur. Mesela bir müzisyenin eserini icra etmesi, müzik aletlerinin tam veya eksik olmamasına bağlıdır. Eserin icra edilmesi ancak müzik aletleri ile olur. Müzik aletleri olmadan eseri icra etmek mümkün olmaz. Fakat müzik aletleri müziği var kılmaz. İcranın varlığı için muhakkak bir icracının bulunması gerekir. İşte müzik aletleri zorunlu şart, müzisyen tam şarttır. Bunun gibi yazı yazmak için kâğıt, kalem ve mürekkep zorunlu şarttır, kâtip ise tam şarttır. Ona göre mekanist materyalistler canlılık ve ruh meselesinde zorunlu şart ile tam şartı ayıramamışlar ve canlılığı bedene yani zorunlu şarta indirgemişlerdir.³⁶¹

Ruhun anlaşılması ve ruh-beden münasebeti açısından el-A'râf süresinin 54. âyetindeki³⁶² halk ve emr kelimelerini şu şekilde yorumlanmıştır: “Bu âyette geçen “halk” varlıkların maddi yapısını, “emr” ise bu maddi yapının programını göstermekte, halk

³⁵⁸ el-İsrâ 17/85.

³⁵⁹ Arvasî, *Ruh Risalesi*, 15-16.

³⁶⁰ Arvasî, *Ruh Risalesi*, 5.

³⁶¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 129.

³⁶² “Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O'na aittir.” (el-A'râf 7/54)

somut ve sibernetik olanı, emr ise soyut ve ruhsal olanı temsil etmektedir.”³⁶³ Emr, maddi varlıkların programlanarak, genetik kodlarının yüklenmiş hâlidir. Bu ruhsallığı (tözselliği) sebebiyle emr, sevk ve idare edicidir. Zira bu özelliğini Allah’tan almaktadır. İnsanın biyolojik ve fizyolojik yönüne işaret eden halk ifadesi, aynı zamanda insanın beşer hâlini tanımlar. İnsanın nitelikleri ve soyut özellikleri, adalet duygusu, inanma hissi ve sezgileri ise onun ruhsal (emri) yönünü oluşturur.³⁶⁴

Elmalılı Hamdi Yazır’a göre metodolojik olarak ruhun özünü kavrama düşüncesinden yola çıkıldığında, ruhun bilinmesi kolaylaşmamakta, aksine zorlaşmaktadır. O hâlde takip edilmesi gereken yöntem ruhun işlevini ortaya koymak olmalıdır. Bu anlamda ruh, kısmen kendisi ile duyulur, vicdan, irade, akıl erdirmeye ve içten konuşma gibi etkileri ile de tanınmaya çalışılır. Bu bağlamda ruhun kısmi ve izafi olarak bilinebildiğini ifade etmek mümkündür. Yazır’a göre ruh, hem hayatın hem de idrakın kaynağıdır. Ona göre ruh denildiğinde, bilincin ilk mertebelerinden akla ve kutsi kuvvete varıncaya kadar farklı mertebeleri yüklenebilen bilinç ve idrak kaynağı kastedilir. Ruh, hareket anlamını içermekle beraber insan özelinde sorumluluğu (ahlakilik) doğuran iradi hareketlerin de kaynağıdır.³⁶⁵

Yazır’a göre ruh kendine mahsus anlamıyla hareket edebilme, daha doğrusu kendi kendini hareket ettirebilme, canlılık ve idrak gibi özelliklerin üçünü birden içeren bir mahiyettedir. Yani ruh, hayatın da, hareketin de, idrakın da esas sahibi olan bir varlıktır. Ruhsal potansiyel ne ölçüde yükselirse hayatın manası da o ölçüde yükselir ve farklı özellikler kazanır.³⁶⁶ İnsani ruhtan; idrakın başlangıcı, duyumdan başlayarak vicdan, bilgi, anlama, bilinç, hafıza, hatırlama, akıl, ilim, irade, konuşma ve bu konumdaki diğer hususları da kapsayan daha geniş ve etraflı bir hayat cevherini anlamak daha doğrudur.³⁶⁷

İnsani ruh, “*Ruhumdan ona üflediğim zaman...*”³⁶⁸ âyetindeki nimete mazhar olarak hayvani ruhtan ayrılmış, anlam ve hakikat arayışı içerisinde bulunmakla yükümlü kılınmıştır.³⁶⁹ Ruh, nefis veya şuur sahibi olmak insanın hakkı kabul etmesini, Allah’ın rabliğini tanımasını, birliğini tasdik etmesini sağladığı gibi kendisini duymasını da sağlar

³⁶³ Şaban Ali Düzgün, “İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (2005), 30-31, Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 27.

³⁶⁴ Düzgün, *Din, Birey ve Toplum*, 27.

³⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/339-340; 5/349.

³⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/339-340.

³⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/201-204, 310; 5/349-350

³⁶⁸ el-Hicr 15/29.

³⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/349-350.

ki, bu da ruhun psikolojik yönünün unutulmaması gerektiğini gösterir.³⁷⁰ Yazır’a göre el-İsrâ suresi 85. âyetindeki “*De ki: Ruh Rabbimin emrindendir*” cümlesinde şu üç duygu ve anlam ortaya çıkmaktadır: Ene (ben), emir ve ruhtur. Ruh eneye rabbın özel bir etkisi ile tamlamasını ifade eden bir emirdir. Bu özel tamlama ve emir olmayınca kimse kendini duymaz. Zira herkes bu tamlama nispetinin özelliğine göre kendisini duyar, kendini duymayanda ise ruh olmaz. Kişi izafetine göre ruhu duyar; ruhu duyan, rabbini duyar. Buna göre ruh, Allah’ın emrinden bir emirdir ki, kişi kendisini ve rabbini onunla tanır.³⁷¹

Filibeli Ahmed Hilmi, insanı Allah’ın irade ve kudret sıfatlarının bir tecellisi ve yansıması olarak tanımlar. Ona göre insan, ruh ve cesedin birleşmiş hâlidir. İnsan muhtelif organlardan müteşekkil bir bedenden ve bu bedende varlığını gösteren bir ruhtan oluşmaktadır. Ruhun beyne ve kuvvete indirgenmesine karşı çıkmıştır. Ona göre ruh inkâr edilirse, insanın zekâsı, bilinci, akli ve vicdanı tesadüfle açıklanmak zorunda kalınacaktır.³⁷² Ruhla ilgili geniş tahlillere yer veren Şemsettin Günaltay ise, ruhun beyinden farklı bir varlık olduğuna vurgu yapar. Anatomi beynin bütün parçalarını tahlil etmiş ve bunlarda bilinç, his ve vicdan gibi bir özellik bulamamıştır. O hâlde hisseden, tefekkür eden şeyin insandaki ruh olduğunu söyler.³⁷³

İsmail Fenni Ertuğrul’a göre ruh, şekli ve bedeni olmayan tabiat kanunu gibidir. Mahiyeti bilinmediği hâlde çekim kanununun eşya üzerindeki tesiri kabul edilmektedir. Fenni, maddi unsurların ve cisimlerin (evrende hareket eden cisimler gibi) ruhsal çekim kanununun yönetim ve idaresi altında suret ve şekle girip hayat sahibi olabileceğini iddia eder. Fenni, şahsiyetin (benliğin) aynı kalıp, sorumluluk sahibi olabilmesini değişen bedene nisbeten aynı kalan ruha bağlamakta ve bu anlamda “ayniyeti” ruhsal gerçekliğin varlığına delil olarak sunmaktadır. İnsan için sürekli olan bir hakikat kabul olunmadığında suç ve ceza kavramları mümkün olamayacağını bu yüzden kısa sürede tamamen değişen bedene rağmen değişmeyen ruhsal ve sürekli (benlik) bir hakikatin var olması gerektiğini savunur.³⁷⁴ Ruhun tabiat kanunu ya da çekim yasasına benzetilmesi temel savımız olan etkileşimli psikonsal töz iddiamızla örtüşmektedir. Bugünün bilimsel verileri bize çekim kuvvetinden söz etmekte ancak bu çekimi icra eden parçacıkların

³⁷⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/222-223.

³⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/349-352.

³⁷² Mustafa Ünverdi-Veysi Ünverdi, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Allah ve İnsan Tasavvuru”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (2022), 635-651.

³⁷³ Veysel Kasar, “İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Ahiret”, *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/20 (Temmuz-Aralık 2008), 150.

³⁷⁴ Kasar, “İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Ahiret”, 151-152; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979), 283.

varlığını gösterememektedir. Ruhun da bu tarz henüz keşfedilmeyen tözsel ve latif parçacıklardan oluştuğu ve bedenle sürekli etkileşime girdiği düşünülebilir. Ancak ruhun farklı olarak, bilinçli ve hayat sahibi bir kanun olduğu ifade edilmelidir.

Fenni'ye göre telepati, telekinezi, manyetizma ve medyumluk gibi tabiatüstü olgular ruhun varlığına işaret etmektedir. Fenni ruhla beynin ilişkisini ifade ederken beyindeki milyarlarca hücrenin düşüncede birliği meydana getiremeyeceğini, bu parçaları bir kılan mahiyetin ruh olduğunu ifade eder.³⁷⁵

Giritli Sırrı Paşa, kesif cisim olan bedenın latif cismi kabul etme yeteneğine hayvani ruh, latif cismin kendisine ise rabbani ruh demektedir. Buna göre ölüm latif beden ve ruhun kesif bedenden ayrılması sonucu gerçekleşmekte ve insanın görünen bedeni yok olurken, latif beden varlığını sürdürmektedir.³⁷⁶ Hayvani ruh ayırımına giden bilginlerin bu düşüncesi enerji-enerji etkileşimi ortak paydası açısından değerlendirildiğinde psikonsal tözsel enerjinin bedenle olan bağlantısını metabolik enerji üzerinden gerçekleştirdiği şeklinde yorumlanabilir. Metabolik enerjinin sona ermesi psikonsal tözün ayrılmasına neden olabilir ki bu da ruhun bedenle irtibatını kesmesi anlamına gelir.

Sonuç olarak ruh konusundaki görüşler değerlendirildiğinde Kelamcılar'ın ruhun varlığı, ezeli olmayışı ve hâdis olduğu konusunda neredeyse görüş birliği içinde oldukları görülmektedir. Bununla birlikte ruhun mahiyeti, ruh-beden münasebeti, ruhun bedenden önce yaratılmış olup olmadığı, cevher ya da araz olma hususu ve benzeri konularda ise görüş ayrılıkları vardır. Nitekim Eş'arî, ruhun; nefs, hayat ya da hayatın dışında başka bir şey olması ve ruhun cisim olup olmaması konusunda görüş birliğine varılamadığını aktarmaktadır.³⁷⁷ Ruhu varlık oluşu açısından kabul etmeme, insanın sadece görünen şu bedenden ibaret olduğunu iddia etme görüşünün Mu'tezili bazı âlimler dışında savunulmadığı görülmektedir. Ruhun varlığı konusunda ittifak eden âlimler onun sıfatları, mahiyeti ve yorumlanması konusunda ihtilaf etmişlerdir. İnsan, değil ruhun, kafasında taşıdığı beyninin ve hatta en basit bir bitki hayatının dahi mahiyetini tam olarak bilememektedir. Zira eşyanın mahiyetinin tam bilgisi Allah'a aittir. Aklın varlığı kulluk vazifesini yerine getirmek içindir. Yoksa rububiyetin ve uluhiyyetin sırlarını idrak için değildir. İnsanın uluhiyyetin sırlarını çözmek gibi bir görevi yoktur ve ona gücünün yetmeyeceği de açıktır. O hâlde bazı kelam âlimlerinin de işaret ettiği gibi odak noktamız

³⁷⁵ Veysel Kasar, *İsmail Fenni Ertuğrul'un Ruh Görüşü* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 134.

³⁷⁶ Giritli Sırrı Paşa, *Ruh* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1887), 41, 50-55.

³⁷⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, 333-334.

ruhun bağımsız ve bizatihi mahiyeti olmamalıdır. Ruh; eserlerinden, işlevlerinden ve bedenle olan ilişkisi üzerinden anlama çabasında olmamız gerekmektedir.

2.3. Batı Düşüncesinde Ruh Anlayışları

İlk Çağ filozoflarının ruh konusundaki görüşleri başlıca üç grupta incelenebilir: Birincisi, insan ruhunu maddi cevher olarak kabul edenler. İkincisi, ruhun bedenden ayrı bir cevher olduğunu kabul edenler. Üçüncüsü ise Aristoteles'in görüşüdür; ruhu maddi bir cevher olmamakla birlikte yine de maddede içkin bir ilke olarak kabul edenlerdir.³⁷⁸

Ruhun bedenle ilişkisini ilk defa sistemli bir şekilde işleyen ve ruhu bedenden ayrı bir varlık olarak tanımlayan Platon (öl. MÖ 348) ruhu bedenden farklı ve ayrı ilahi bir cevher olarak tanımlamıştır.³⁷⁹ Aristo (öl. MÖ 322) ise, Platon'dan farklı olarak ruhu "bedenin ilk yetkinliği" olarak tanımlamıştır. Diğer bir ifadeyle ruhu, bedenden ayrı ilahi bir cevher olarak tanımlamayıp bedeninin canlılık kazanması ve bedensel özelliklerin toplamı olarak görmüştür.³⁸⁰

Platon ruhun formlara benzemesinden dolayı ölümsüz olduğunu söylemektedir. Ruh yalnız düşünmekle kavranabilen ve sadece formların değil, tanrıların ruhlarının da dâhil olduğu akledilirler dünyasının bir parçası olması dolayısıyla daima aynı kalan ve değişmeyen bir özelliğe sahiptir. İşte, değişmeyen ve mükemmel olan bu şeyin bileşik değil basit olması da gerekir. Ona göre bileşik olmayan, dolayısıyla dağılması ve çözülmesi de imkânsız olan şey yok olmaz.³⁸¹

Aristoteles ruhu açıklarken onu maddi bir cismin formel tözü olarak tanımlar. Mesela, göz bir canlı varlık olarak kabul edilse görme fiili onun ruhu gibi olacaktır. Buna göre göz görme fiilinin maddesidir ve görme yoksa gözün durumu; cansız, taştan bir gözden ya da göz resminden farklı olmayacaktır. Öyleyse sesteş olmanın haricinde artık gerçek bir gözden bahsedilemeyecektir.³⁸²

Aristoteles'in insan algısında bedeninin son derece önemli bir yeri vardır. Aristoteles ruhun, "yaşayan bir bedeninin formu" olduğunu savunur. Burada artık, Platon'da gördüğümüz anlamda bir bağımsız ikilikten söz etmek mümkün değildir. Aristoteles'e göre, canlı bir varlığı cisimle özdeşleştirmemiz mümkün değildir; Bu anlamda

³⁷⁸ Aristoteles, *Anima-Ruh Üzerine*, çev. Celal Gürbüz (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1992), 1/70.

³⁷⁹ Platon, *Phaidon*, çev. Hamdi Ragıp Atademir-Kemal Yetkin (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001), 34.

³⁸⁰ Aristoteles, *De Anima, The Basic Works of Aristotle*, ed. Richard McKeon (New York: The Modern Library, 2001), 2/1.

³⁸¹ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 28-29.

³⁸² Aristoteles, *Hayvanların Hareketi Üzerine*, çev. H. Nur Erkızan (İstanbul: Bulut Yayınları, 2000), 4.

materyalizmden ayrılmaktadır. Beden ruh ya da formun ifadesi için bir madde, bir şart ya da şartlar demeti olarak görülmelidir.³⁸³

Aristoteles göre form, bu dünyadaki varlıkların kendisinde bulunan bir gerçekliktir. Formlar, maddeyi düzenleyen, yön veren, biçimlendirici ve örgütleyici dinamik ilkeler bütünüdür. İnsana bu anlamda bakıldığında, ruh bir nevi hayat ilkesi, hayati süreçlerin bütünü ve bu süreci yöneten faal bir ilkedir. Yani ona göre, ruh ile beden birbirinden ayrı bağımsız varlıklar olmayıp, bu iki unsurun birleşmesi ve bütünleşmesiyle insan meydana gelmektedir.³⁸⁴ Aristo, ruhun “ne” olduğundan çok, “nasıl” işlediğine odaklanmış, insanın çevre ile olan münasebetlerini yani eylemlerini ve davranış biçimlerini incelemiştir.³⁸⁵ Çağdaş psikolojinin gelişmesi noktasında bu görüş, ufuk açıcı olmuştur.³⁸⁶

Demokrit (öl. MÖ 370)’e göre (atomizm teorisi) de ruh, ince, düz, yuvarlak ve ateş atomlarına benzer atomlardan yapılmıştır. Bu atomlar en hareketli atomlardır ve onların bütün bedene nüfuz eden hareketlerinden yaşamsal olaylar meydana gelir.³⁸⁷ Demokrit ruhun etkin madde oluşunu tözsellliği yani ince parçacıklardan oluşması ile ilişkili görmüştür. Onun bu yorumuna katıldığımızı ve psikonsal töz iddiamızla benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Thomas Aquinas’a (öl. 673/1274) göre insan ne yalnız “beden”den ve ne de sadece “ruh”tan meydana gelmiştir. Ona göre insan; bölünmez bir “ruh-beden bütünü”dür ve bunlar iki ayrı gerçeği temsil eden iki ayrı unsurdur. Her canlı ruh sahibidir ve ruh yalnızca bedeni tahrik eden bir bileşen değil; aynı zamanda ona hayatı ortaya çıkaran ve organik oluşu sağlayan bir kuvvedir. Ruh etkisini beden vasıtasıyla göstermesine rağmen özü açısından ondan farklıdır. Bu yüzden, beden bozulup dağılsa da ruh varlığını devam ettirir.³⁸⁸ Aquinas’a göre, insan ruhunda üç temel güç olan; bitkisel, idrak ve rasyonel olma durumları vardır. Bu güçler, hayati fonksiyonların kaynağını oluşturmaktadır.³⁸⁹

³⁸³ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 32; A. Seth Prigle-Pattison, *The Idea of Immortality* (Oxford: Clarendon Press 1922), 65.

³⁸⁴ Oliver Leaman, *An Introduction to Medieval Islamic Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 93.

³⁸⁵ Frank Bruno, *Psikoloji Tarihi*, çev. Gül Sevdiren (İstanbul: Kibele Yayınevi, 1996), 11.

³⁸⁶ Ali Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi* (İstanbul: Okuyan Yayınları, 2002), 50.

³⁸⁷ Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 65.

³⁸⁸ Gülnihal Küken, *Doğu-Batı Felsefesi Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması* (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1996), 40.

³⁸⁹ St. Thomas Aquinas, *The Human Constitution*, trans. Richard J. Regan (Scranton: University of Scranton Press, 1997), 45.

Descartes'e (öl. 1060/1650) göre insan manevi töz olan ruh ile cismani cevher olan bedenden müteşekkildir.³⁹⁰ Onun düalizminde ruh ve beden gerçekte birbirinden başka olsa da birbirini etkilemektedir. Descartes'in, ruh-beden problemine ilişkin nazarları, tam manasıyla fiziksel-psikolojik düalizm üzerinde yoğunlaştıran bir yaklaşım sergileyen ilk kişi olduğu söylenir.³⁹¹ O, böylelikle modern psikolojinin temellerini atmıştır. Onun, ruh ile bedenin birbirine bağlı olduğu şeklindeki görüşü bu düşüncenin ve çalışmaların ortaya çıkmasında etkili olmuştur.³⁹² Çünkü onun, davranışın ortaya çıkmasında en önemli organın beyin olduğuna dair görüşü dikkatleri, platonik ruh algısından ziyade zihinsel süreçlere yöneltmiştir.³⁹³ Yeri gelmişken ifade edelim, İslam âlimlerinin ruh anlayışının her ne kadar Platon'dan etkilendiği söylene de durum aslında pek de öyle değildir. Zira onların çoğunun ruh tasavvurunda platonik ruh anlayışı hâkim değildir. Bilakis bedenle içiçe ve etkileşim hâlinde bir yönüyle elbet tanrısal, çünkü O'nun emriyle meydana gelen ama diğer yanda da bedenle etkileşimli ve bedene komşu bir ruh anlayışı söz konusudur. Dolayısıyla İslam âlimlerinin ruh görüşü çoğunluk itibarıyla platonik ruh görüşünden ziyade ruhla bedenin etkileşim içinde olduğu, Descartesci ruh görüşüne daha yakındır. Descartes'e göre insan, sıkıca iç içe geçmiş, etkileşimli ve ruh-beden bütünlüğünde bir yapıdır. Biz de hayat ilkesi psikonsal-ruh savımızda bedenle imtizaç etmiş zahirde monist hakikatte düalist yapıyı savunmaktayız.

Descartes'e göre zihnimiz; niyetlerimiz, arzularımız ve düşüncelerimiz bedenimizin dünyada hareket etmesini sağlayacak şekilde bedenimize bağlıdır. Zira zihinsel arzularımız, niyetlerimiz ve bilinçli kararlarımız fiziksel eylemlerimizin çoğunu etkilemektedir. Süreklilik gösteren zihinsel takıntılar ve psikolojik travmalar zamanla maddi hastalıklara sebep olmaktadırken bedensel etkilenimler de zihinsel olaylara yol açabilmektedir.³⁹⁴

Descartes ve Alvin Plantinga gibi günümüz kartezyen düalistlerine göre ruhları ayrı ayrı yaratan Tanrı, bu ruhlara ile bedenler arasındaki ilişkileri "ilahi müdahale" ile kurmaktadır. Bu ilişkinin unsurlarını ve devamını gerektiren mekanizma bizzat Tanrı tarafından yaratılmakta ve yönetilmektedir. Kant'a göre de ruh, metafizik bir varlık olup

³⁹⁰ Oliver Lacombe, *Descartes*, çev. Mehmet Karasan (Ankara: İdeal Yayınevi, 1943), 88.

³⁹¹ Duane Schultz-Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 68.

³⁹² G. Neil Martin, Neil R. Carlson and William Buskist, *Psychology* (Massachusetts: Company Needham Heights, 1997), 14-15.

³⁹³ Raymond E. Fancher, *Ruhbilimin Öncüleri*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayıncılık, 1997), 42-43.

³⁹⁴ Kelly James Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak (İstanbul: Destek Yayınları, 2019), 274.

ölümsüzdür.³⁹⁵ Materyalist felsefe temsilcilerinin ise ruhani varlıkların gerçekliklerini inkâr yoluna gittikleri bilinmektedir. Bunların başında Friedrich Hegel, Tomas Hobbes, Paul Henri ve Ludvig Buchner sayılabilir.³⁹⁶

George Berkeley (öl. 1166/1753) ruh, zihin ve beden etkileşimi hususunda, zihinsel algılamanın haricinde kişi için bir cisimler âlemi olmadığını öne sürer. Algının olması için “algılayan bir varlığın” olması gerektiği görüşünü ileri sürer. Ona göre nesneler sadece tasarımlardan ibaret ise bu tasarımların karşılık bulacağı özsel bir varlığın da olması gerekir ki bu varlık ona göre ruhtur.³⁹⁷ Berkeley’in bu iddiası kendi çağında bir derece kapalı kalsa da maddenin hakikat değil ruhların, tözün ve enerjinin hakikat olduğunu ve her canlının kendi enerji bandında bir cisimler dünyası olduğunu söylemesi bugünün kuantum fiziğinin bakış açısıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Berkeley zihinsel algılama ve reseptör karşılıklarından bahsederek bizim algı alanımıza giren şeylerin ancak bizler tarafından görülüp, duyulabileceği ve cisim ismini alabileceğini söylemiştir. Zira bizler her ses frekansı duymuyor ve her görüntüyü görmüyoruz. Ancak beynimize ulaşan ve belli aralıkları olan enerji ve dalga boyu değerlerini duyuyor, görüyor ve hissedebiliyoruz. Böylece bizim için bu şeyler fizik/cisim mertebesine çıkmış oluyorlar. Berkeley, zihin, irade ve idrak gibi mefhumların tümünü ruh manasında kullanmıştır. Ona göre ruha, tasarımları duyumsayıp algıladığı zaman idrak denirken, onlar üzerinde işlev gördüğünde ise irade denilmektedir. Ruhun esas niteliği, düşünmesi ve idrak yetisidir.³⁹⁸ Berkeley’in, maddenin ancak zihne bağlı olarak var olup anlaşıldığı tarzındaki görüşü insanın ve insan zihninin bilimsel çalışmalara konu olmasını sağlama bağlamında önemli bir yere sahiptir. Görsel algı konusundaki fikirleri başta olmak üzere genel olarak düşünme ve algı süreçlerine yaptığı vurgu ile psikolojiye büyük katkı sağlamıştır.³⁹⁹

Bazı Alman düşünürler, zihnin pasif bir yapısı olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre zihin, bilginin oluşumunda doğrudan aktif olan bir olgudur. Bu düşünürlerden biri olan Gottfried Wilhelm Leibniz (öl. 1128/1716), “Monadoloji (monadology)” teorisini ortaya atmıştır. Bu teoriye göre fiziki evren (madde) ve zihinsel

³⁹⁵ İlhan Kutluer, “Ruh (Felsefe)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 35/195.

³⁹⁶ Kutluer, “Ruh (Felsefe)”, 35/195.

³⁹⁷ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 343.

³⁹⁸ Tuncay İmamoğlu, *George Berkeley İdealizminde Ruh ve Tanrı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktor Tezi, 2003), 16-17.

³⁹⁹ George Berkeley, *Yeni Bir Algı Teorisi*, çev. Ertuğ Ergün (Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2003), 32.

tecrübeler (mana/ruh), esasında aynı hakikatin iki ayrı yüzüdür. Fiziki evrenin atomlardan oluşması gibi ruhsal evren de monadlardan meydana gelmiştir. Monadlar, hareket ve enerjinin temel kaynağıdır ve yeterli miktarda birleştiğinde büyümeyi ve gelişmeyi sağlarlar. Monadların hareketi, deneyimlere ve gerçeğin görünümüne neden olmaktadır.⁴⁰⁰ Leibniz'in monad teorisi, savımız olan psikonsal-tözel ruh anlayışıyla benzerlik göstermesi açısından önemlidir. Eğer ruhun latif bir maddi cevher olduğunu savunan özellikle ilk dönem kelimcilerinin görüşlerini, psikonsal-tözel ruh kavramımızı, monad teorisini ve bugünkü bilimsel dünyanın katkılarını beraber değerlendirirsek; aslında madde dediğimiz şeyin enerji, düşünce dediğimiz şeyin de bir nevi enerji olduğunu ve enerji-enerji etkileşimi ilkesinden de yola çıkarak zihinsel olanın maddeyi ve ruhun bedeni etkileyebileceğini söyleyebiliriz. Leibniz'in monadları bizde ruh/mana enerjilerine yani psikonsal töze karşılık gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında her şey madde yahut her şey enerji şeklinde ayırım yapmadan isimlendirilebilir. Bizim akli ve zihni olarak yaptığımız ayrımlar çoğu zaman gerçekliğin değil de idrakın izafiyetine göre şekillenmektedir.

Leibniz'in asıl monad olarak kabul ettiği ruhun bedenle ilişki kurabilme ve etkileşime geçebilme özelliği vardır. Bu özsel uyumlar yaratıcının tüm evrene koyduğu uyum yasaları gibidir. Leibniz'e göre ruh, algı gücü ile evrende olup biteni algıladığı gibi, bu algıyı bedenle çok daha mükemmel bir şekilde kurabilir. Bedenimizin bizim olduğu algısı da ruhumuza aittir.⁴⁰¹ Ona göre bütün ruhlar ölmez birer cevherdirler. İnsan ruhu, bu ruhlar içinde sürekliliği bakımından da en mükemmel olanıdır. Leibniz ölümsüzlük ile sürekliliği birlikte kullanılır.⁴⁰²

İngiliz filozofu Peter Geach'ın aktardığına göre bazı ilahiyatçılar ve bilim adamları, tıpkı iki madeni para ya da hayvanların farklı maddi parçalar ihtiva etmelerinden dolayı farklı oldukları gibi, insan ruhlarının da aynı şekilde farklı “ruhi madde” içermeleri dolayısıyla farklı olduklarını iddia etmişlerdir.⁴⁰³ Bize göre, ruhların birbirinden farklı oluşunu, kişinin iradesini kullanmasının sonucu olan tercihlerinin ruhsal enerjiye olumlu ya da olumsuz etkisi belirlemektedir. Dolayısıyla Geach'ın yorumu farklı ruhi madde içermesi şeklinde değil de bizim açıımızdan farklı ruhsal enerjilerden ötürü ruhların birbirinden farklı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

⁴⁰⁰ Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 81-82; Bruno, *Psikoloji Tarihi*, 59-60.

⁴⁰¹ G. Wilhelm Leibniz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Nusret Hızır (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1949), 62.

⁴⁰² Leibniz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Nusret Hızır, 64.

⁴⁰³ Peter Geach, *God and the Soul* (London: Routledge and Kegan Paul, 1970), 23.

2.4. Modern Bilimin Ruha Bakışı

2.4.1. Fizikötesi Gerçekliği Reddeden Yaklaşımlar

Modern bilimsel yaklaşımların ruha bakışı çeşitlilik göstermektedir. Bu yaklaşımlar içerisinde hâkim paradigma insanın şu görünen maddi bedeninin dışında metafizik bir yönünün olmadığını savunanlardır. Bu başlıkta görüşleri ele alınacak olan bilim adamları kendi bilimsel kuralları çerçevesinde birtakım fizikötesi/madde ötesi güçleri ve yasaları kabul ediyor olabilir. Bu başlığa konu olan yaklaşımlar, ilahi ve aşkın olanın iradesini fiziksel ya da metafiziksel alanda kabul etmeyen kimselerdir. Bunları temsilcilerinden biri olan sinir bilimci Antonio Damasio, “2050’ye kadar biyoloji bilginizin, geleneksel düalist yaklaşıma ait zihin/beyin ve ruh/beden gibi tüm ikicil ayrımları silip süpürecek yeterliliğe ulaşacağını” iddia etmektedir.⁴⁰⁴

19. yüzyıl boyunca sinir sistemi devrelerindeki elektrik akımlarının doğası ve nöronların anatomik biçimiyle ilgili hızlı ilerlemeler yaşanmıştır. Nöron olarak adlandırılan sinir hücrelerinin sinapslar vasıtasıyla iletişimde bulunduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁵ Bu sonuçlar, salt maddesel bir insan algısını destekler bir keyfiyette olduğu varsayıldığı için mekanik ruh algısı, bu devrede epeyce etkili hâle gelmiştir. Canlı varlığın içindeki etkin güçlerin yalnızca fizyokimyasal güçler olduğu yönündeki inanç; materyalist, ampirik ve salt ölçüme dayalı yönelimler bilimsel camiada öncelikli hâle gelmiştir.⁴⁰⁶

Materyalizm, modern felsefeciler ve sinir bilimciler tarafından yaygın olarak kabul görmektedir. Ancak beyin hakkında bildiklerimiz arttıkça beklenenin aksine beyin, bilinçliliği oluşturan bir yapı olmaktan uzaklaşmaktadır. Beyinde sadece büyük hücre toplulukları ve bulanık elektrik aktiviteleri vardır. Maddenin küçük formlarından zihin ya da zihin benzeri bir şey elde etmek mümkün görünmemektedir.⁴⁰⁷ Beyindeki maddelerin zihni ve benliği oluşturacak potansiyelde olmadığı açıktır. Buna rağmen materyalist bilim adamları, ruhu bedenden başka bir şey olarak görmez ve bilinci maddenin salt eseri olarak kabul ederler.⁴⁰⁸

Materyalizmin insan algısına göre, evrenin varoluşundan beri insan davranışları evrimsel psikoloji gereği deneme-yanılma yoluyla bu zamana kadar gelmiştir. Yani insan

⁴⁰⁴ Antonio R. Damasio, “How the Brain Creates the Mind”, *Scientific American* 281/6 (1999), 112-117.

⁴⁰⁵ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1994), 30-31.

⁴⁰⁶ Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 97.

⁴⁰⁷ Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 270.

⁴⁰⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 132.

davranışları üzerinde iradenin ve manevi bir tözün etkisi söz konusu değildir. Materyalizm felsefesinin en önemli temsilcilerinden olan Sigmund Freud ve ondan esinlenen diğer düşünürler insanı diğer canlılardan ayırmaksızın onu da çıkarları peşinde koşan bir varlık olarak tanımlamışlardır. İnsani ve manevi değerleri kişinin rekabet gücünü zayıflatan etkenler olarak görmüşlerdir. Bütün bu değerlerin, dinlerin insana öğrettiği ve muhakkak terk edilmesi gereken yanlış bilgiler olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁰⁹ İnsanı zevki peşinde koşan bir varlık olarak algılayan Freud, insanın davranışlarını zevklerin oluşturduğunu, sevgi dâhil tüm duygu ve davranışların kaynağının cinsellik ve cinsel zevk olduğunu söylemiştir. Böylece o, sevgi, saygı, inanç vb. manevi değerleri cinselliğe indirgemıştır. Carl Gustav Jung' a göre Freud'un cinsel güç kavramı üzerinden insanın kişisel bütünlüğünü değerlendirmesi çok yetersizdir. Jung, ruhsal enerjinin vücuttaki tecellisini arzular, duygular ve irade olarak görür. Ona göre ruhsal enerji vücutta enerjinin korunumu kanununa göre duygular arasındaki geçişlere imkân verir.⁴¹⁰ Ruhsal enerji psişik metabolizmanın dengeleyici unsurudur ve buna bağlı olarak psişik enerji bozulduğunda patolojik olgular ortaya çıkabilir.⁴¹¹ Yani gerek iradi durumlar gerekse bilinç dışı psişik hâllerin motive edicisi ruhsal enerjidir. Jung'a göre ruh içsel kişilik ve insanın kendi bilinç dışını idrak eden özdür.⁴¹²

Öte yandan Freud Müslüman bilginlerin zaten tanımlamış olduğu nefis ve ruh gibi kavramları, dini ve manevi unsurlardan arındırarak onlara “içgüdü” adını verir. Aslında bu kavram Gazzâlî ve diğer bir takım İslam âlimleri tarafından nefsin özellikleri içinde tanımlanmış ve insani bütünlük içinde yerli yerine konulmuştur. İslam düşüncesinde insanın organik tabiatı ihmal edilmemiş ancak manevi yönüne gereken dikkat ve önem verilmiştir. Son dönemlerde yapılan çalışmalar evrimsel psikolojinin ilkelerinde birtakım yanlışlar olduğu, insanın konuşma ve sevgiye olan yatkınlığının evrimsel psikolojinin savunduğu gibi tesadüfî mutasyonlar ya da deneme-yanılma yoluyla ortaya çıkan şeyler olmadığı fark edilmiştir. Freud'un modern psikolojideki etkisine benzer bir etki de modern biyolojide Charles Darwin'in (öl. 1299/1882) Darwinizm teziyle oluşturulmuştur. Darwinizm tezindeki tesadüfî varoluş, güçlü olanın yaşaması ve zayıfların ayıklanması ön kabulü, evrimsel psikolojinin insan algısını

⁴⁰⁹ Habil Şentürk, “Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 244.

⁴¹⁰ Jolande Jacobi, *C.G. Jung Psikolojisi*, çev. Mehmet Arap (İstanbul: Barış İlhan Yayınevi, 2002), 81-85.

⁴¹¹ Jacobi, *C.G. Jung Psikolojisi*, çev. Mehmet Arap, 79.

⁴¹² Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji Sözlüğü*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Pinhan Yayınevi, 2016), 54.

oluşturan yöntemlerden biri olmuştur.⁴¹³ Bu teze göre: “İnsan sırasıyla önce iki ayakları üzerine kalktı, konuştu, düşündü ve bunların hepsi tesadüfi mutasyonlar sonucu gerçekleşti”, hâlbuki düşüncenin gelişiminde, Darwinizm tezinin geçerli olmadığına kanıtlarından biri sembolik düşüncenin deneme-yanılma yöntemiyle oluşturulamayacağıdır. İnsandaki psikolojik bilgiler, deneme-yanılma yoluyla değil, irade ve seçim yoluyla bilinçli ve karşılıklı etkileşimle oluşan şeylerdir. Darwinizm’in en büyük yanılgılarından biri de genetik bilgi sistemleri olmuştur. Tüm insanlarda ortak olan, genlerden gelen ve temel olarak değiştirilemeyen bir işletim sistemi vardır. Bu sistem tesadüfi olarak ortaya çıkamayacak kadar programlı ve tüm canlılarda ortak olan sistemlerdir.⁴¹⁴ Dolayısıyla tesadüf, deneme-yanılma ve evrimsel süreç sonucu insani bilincin doğuşu gibi bir durum da söz konusu değildir. Her tür kendine özgü, doğuştan gelen sınırlı özelliklere sahiptir. İnsan için de bilinç kendine özgü doğuştan gelen bir özelliktir. Evrimsel psikoloji açısından insani bilincin varlığı tatmin edici olarak açıklanamamasına rağmen yine de maddenin salt özelliği olarak kabul edilmiştir. Erwin Schrödinger’e göre hayvanlar âleminde bilincin hangi aşamada ortaya çıktığını aramak spekülasyonken inorganik maddelerde bu arayışı yapmak ise hayalperestliktir. Ona göre bilinç insana mahsustur.⁴¹⁵ Ayrıca evrimsel psikolojideki iddiaya göre; iyilik, sevgi, yardımlaşma, acıma ve vicdan gibi manevi değerler evrimsel süreçte ayıklanmalıydı. Evrimin en mükemmel ürünü olan bir canlıda (insan) bunlar bulunmamalıydı. Öyleyse insanın organik gerçekliği yanında bir de ruhsal ve ilahi (metafizik) bir yönü mevcuttur. Bu ruhsal gerçeklik manevi değerlerin yok olmadan devamını ve insanın sağlam bir psikoloji ile hayata tutunmasını sağlamıştır.

Materyalist yaklaşım tarzlarından biri olan, “epifenomenalizm” ya da “ruh-beyin özdeşliği” nazariyesi olarak da isimlendirilen görüşe göre, insan, çoğunlukla çok büyük ve olağan üstü ölçülerde sofistike bir beyin geliştirmiş bir hayvan olarak kabul edilmektedir. İnsan bu beyin aracılığıyla sadece soyunu devam ettirip çoğalmakla kalmamış, aynı zamanda çok zengin bir dış kültürde kendisini gösteren bir iç düşünce dünyası da oluşturur. İşte bu iç dünyanın “yeri ve kaynağı” durumunda olan bilinç, beynin yansıtıcı bir tarzda fonksiyon görmesi olarak telakki edilmekte, böylece de içsel zihni hayat beyne ait kalıba dökülmüş olaylar sürecinden ibaret bir şey olarak görülmüştür.

⁴¹³ İsmail Dursunoğlu, “Sosyal Darwinizm”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1 (2016), 212-214.

⁴¹⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 176-178.

⁴¹⁵ Erwin Schrödinger, *Yaşam Nedir?*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2022), 132.

Ruh-beyin özdeşliği kuramına göre, sinirsel olayların elektrokimyasal izahı ile zihinsel olayların psikolojik açıklamaları, aynı olgunun alternatif açıklamaları olmaktadır ki bu da ruhun, beynin bir fonksiyonu olduğunu göstermektedir. Yani, bilinç tecrübesi dediğimiz şey, beynin çalışma sürecinin ikinci dereceden bir yan ürünü olarak görülmektedir. Buna göre, zihinsel faaliyetler beyin tarafından üretilmekte; ama asla tersi söz konusu olmamaktadır.⁴¹⁶ Materyalist bakışa göre zihnin beyni etkilememesi beklenen bir durumdur. Zira zihin sadece beynin yan ürünü olarak kabul ediliyorsa kendine ait bir gerçekliği olmadığı için doğal olarak beyni de etkileyemeyecektir. Ancak zihinsel faaliyetlerin beyni etkilemediği iddiası gerçekçi ve bilimsel değildir. Zira birçok psikosomatik çalışma kişinin ruh hâlinin ve psikolojik durumunun o kişide, fizyolojik etki mekanizması üzerinden fiziksel hastalıklara yol açtığını ortaya koymuştur.⁴¹⁷ Bu etkileşimin direkt beyin üzerinden gerçekleştiği dolayısıyla tözsel bir hakikate işaret etmediği iddia edilebilir. Ancak sembolik ve manevi uyaranların beyinde madde ve elektriğe dönüşmesi, yani mananın maddeye evrilmesini tözsel gerçeklikle açıklamak bizce en makul olanıdır.

Materyalizmin iddiasına göre bilinç, algı ve düşünce gibi bütün ruhsal fonksiyonlar, beynin fonksiyonlarıdır. Bir aletle gösterilen, o aletle yok olan, o alet bozulunca bozulan her olaya, o aletin (organın) fonksiyonu denmektedir. Mesela, bu anlayışa göre, safra karaciğerin bir fonksiyonu, salya tükürük bezlerinin bir fonksiyondur. Beyin tam teşekküllü hâle geldiğinde düşünce ortaya çıkmakta, bozukluğunda ise düşünce durumlarında bozukluklar (unutma, sayıklama, delirme vb.) meydana gelmektedir. Buna dayanarak, idrar nasıl böbreğin bir fonksiyonu ise düşünce de beynin bir fonksiyonu diye açıklama yapmaktadırlar. Bu çıkarım ilk bakışta doğru gibi görünse de hatalı bir yaklaşımdır. Zira karaciğerde safranin üretimi gözle görünen ve mekanizması açıklanabilen bir süreçtir.⁴¹⁸ Tüm karaciğerler için genetik yapı tespit anlamında ortaktır. Beyin ise daha yeni anlaşılmaya başlanmış bir organdır. Dolayısıyla bu kıyas doğru değildir. Beyni düşüncenin kaynağı olarak görmek de hatalı olur. Çünkü bedendeki reaksiyonlar ve faaliyetler bir işlev olarak görülse de birçok şarta bağlıdır. Beyin de

⁴¹⁶ John Hick, "Present and Future Life", *Harvard Theological Review* (1978), 71/1-2, 2; Ruhattin Yazoğlu, "Ölümsüzlük İnancının Dayandığı Temeller", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 293.

⁴¹⁷ Adnan Erkuş, *Psikoloji Terimler Sözlüğü* (Ankara: Doruk Yayınları, 1994), 188; Mustafa Koç, *Dua ve İbadet Psikolojisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 52.

⁴¹⁸ Vücuttaki organların ve fonksiyonlarının neden-sonuç ilişkisi bağlamında felsefi olarak nedensellik tartışmalarına konu olduğunu da hatırlamak gerekir.

düşünce için gerekli olan şartlardan sadece birisidir. Öte yandan düşüncenin beyinde oluşum mekanizması maddi olarak gözlemlenebilmiş ve açıklanabilmiş de değildir. Ayrıca tüm karaciğerler safra üretirken tüm beyinler düşünce üretememektedir. Düşüncenin kaynağının beyin olması ile düşüncenin beynin bir fonksiyonu olması da aynı şey değildir. Fonksiyon kelimesi ile matematikteki “eş zamanlı değişim” kastediliyorsa bu anlamda “düşünce beynin fonksiyonudur” denilebilir. Ancak bu bir ruhsal gerçeklik kabul etmenin aleyhine delil olamaz. Eğer fizyolojideki az çok kesinleşmiş olarak ortaya çıkaran anlamındaki fonksiyon kastediliyorsa bu anlamda “düşünce beynin fonksiyonu”dur denemez. Materyalistlerin iddiası da budur ki, düşüncenin kaynağını beyin olarak görürler. Bu anlayış onların tam şart ile zorunlu şartı tefrik edememelerinden kaynaklanan ve felsefi olarak hatalı bir yaklaşımdır. Mesela, beyin piyanosunda düşünce sanatının icra edildiğini varsayalım. Burada piyanist tam şart ve piyano zorunlu şarttır.⁴¹⁹ Sanat eserini icra eden piyanisttir. Ancak piyano olmadığında bu müzik çalınamayacaktır. Bu durumda eserin kaynağı ve icra edicisinin piyano olduğu söylenemez. Beyin de düşünce sanatının icrası için zorunlu şart konumundadır. Beyin olmazsa düşünce sanatı ortaya çıkamaz. Beyin piyanistin müzik makinesi gibidir. Ayrıca piyano olmadığında sanatın icra edilememesi piyanistin olmadığına ya da sanatı icra edenin piyano olduğuna delil olarak da gösterilemez. Aynı şekilde piyano bozuk olup sanat tam icra edilemediğinde, bozuk sesler oluştuğunda, bu piyanodan kaynaklanan bir hatadan dolayıdır. Bu durum ne sanatın piyanonun ürünü olduğunu ne de piyanistin olmadığını gösterir. Sonuç olarak öne sürülen iddialar bizce tözsel bir gerçekliğin olmadığına değil, beyinle etkileşim hâlinde olduğuna delil olmaktadır.

Modern bilimdeki hâkim paradigmanın zihne karşı tavır aldığını söylemiştik. Nitekim bilişsel bilimci Stephen Pinker’a göre “Bilişsel nöroloji; düşünceyi, algıyı ve duyguyu beynin işleyişiyle ilişkilendirerek ruhu büyük ölçüde öldürmüştür.” Harvard’lı biyolog olan Edward O. Wilson bilimin beynin her yerini köşe bucak aradığını ve hiçbir şey bulamadıklarını ileri sürer: “Beyin ve etrafındaki salgı bezleri derinlemesine incelenmiştir ve fiziksel olmayan bir zihne ev sahipliği yapabilecek özel hiçbir yer bulunamamıştır.” Çeşitli bilim dallarından, sayısız bilim adamı tarafından söylenen ruhun

⁴¹⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 139-140.

artık ortadan kalktığı iddiasının ilan edilmesine, ateist Richard Dawkins “Şükürler olsun” diyerek ekleme yapmıştır.⁴²⁰

Pinker’in düşünce ve duygunun beyinle ilişkili olduğunu göstermesi aslında ruhu kabul edenlerin de iddia ettiği ruhun beyinle ilişkili olduğu görüşünü destekleyen bir durumdur. Zira metafizik düşünceyi savunan bilginlere göre de ruhtaki bazı özelliklerin görünme yeri beyindir. Bu bulgu ruhun yokluğuyla ilgili bir kanıt sunmaz. Wilson’un iddiası ise daha da şaşırtıcıdır. O, ruhun yokluğuna, beyinde olmayışını kanıt göstermiştir. Öncelikle ruhun beyinde ve onun kıvrımlarında olduğuna dair bir dini iddia söz konusu değildir. Ruhun beyin ya da vücudun herhangi bir yerinde gelişmekte olan bir takım cihazlarla tespit edilememesi ruhun olmadığına dair bir delil teşkil etmediği gibi dini öğretinin yanlışlığını gösteren bir argüman da değildir. Ayrıca Wilson’un fiziksel olmayan bir zihne beyinde fiziksel bir yer araması ayrıca dikkat çekicidir. Zaten iddia sahibi metafizikçi bilginler ruhun beyindeki madde cinsinden bir şey olmadığını da söylerler. Nöron ateşlemeler, ayna nöronlar, sürücü ve psikon beyin gibi tanımlamaların ruhla ilişkili olabileceği ve beyin haritalarının daha yeni oluşturulmaya başlanması gibi çalışmalar göz önüne alınarak, beyin hakkında son sözü söylemek için daha çok erken olduğu söylenebilir. Bu nedenle önümüzdeki yıllarda gerçekleşecek bilimsel gelişmeleri ve insani bileşenlere dair yapılacak objektif yorumların ne getireceğini beklemek, inkârcı tavır yerine incelemeci bir tutum sergilemek daha doğru olacaktır.

Maddesel olmayan zihni reddedenler; materyalistler, var olan tek şeyin maddesel varlıklar ve fiziksel süreçler olduğuna inanırlar. İndirgemeci materyalizme göre, beden ile zihin arasındaki ilişki zihnin tamamen beyne veya beyindeki süreçlere indirgenmesi anlamına gelir. Francis Crick’in benimsediği hipotez’e göre, sen yani senin sevinçlerin, üzüntülerin, anıların, tutkuların, kimlik duygun ve özgür iraden aslında sinir hücreleri ve onlara bağlı moleküller topluluğunun aktivitelerinden başka bir şey değildir.⁴²¹ Böyle düşünen bilim adamları ve filozoflar yapılan çalışmalara göre zihnin beyinden veya ruhsal durumun; beyinde ve merkezi sinir sisteminde gerçekleşen fiziksel süreçlerden başka bir şey olmadığını iddia etmektedirler. Bu görüşe göre, ruhsal durumlar beyindeki fiziksel durumlarla bire bir aynıdır. Materyalistler, zihin ve ruh gibi maddesel olmayan

⁴²⁰ Richard Dawkins and Steven Pinker, “Is science killing the soul”, The Guardian-Dillions Debate, *Edge* 53 (1999); Edward O. Wilson, “Integrated Science and The Coming Century of The Environment”, *Science* 279/5359 (Mart 1998), 2048-2049; Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 266.

⁴²¹ Francis Crick, *An Envisioning of Consciousness: The Astonishing Hypothesis-The Scientific Search for the Soul* (Newyork: Scribner, 1994), 319.

varlıkları reddederek insanın tamamen bedendeki fiziksel bileşenler ve bu bileşenlerde meydana gelen fiziksel süreçlerle tanımlanabileceğini savunurlar. Filozof Daniel Dennett'e göre: "Sadece bir tür nesne vardır, o da maddedir. Zihin fiziksel bir hadiseden başka bir şey değildir." Kısacası ona göre, zihin beynin ta kendisidir.⁴²²

Materyalistler zihni ve ruhu değerlendirmenin tipik, sağduyulu yöntemlerini- inançlar, düşünceler, duygular, ruhlar-"halk psikolojisi", yani zihinsel olayları anlamının ilginç fakat çağ dışı yöntemleri olarak adlandırırlar. Materyalistler gerçekte bize ait olan inançlarımız, duygularımız veya arzularımız olduğunu da kabul etmezler. Onların dünyasında, zihinsel olayların halk dilindeki açıklamaları katı fiziksel terimlere tercüme edilmeli ve tamamen ortadan kaldırılmalıdır. Zihin ve zihinsel olaylar, "davranış", "beyin süreçleri" ve "işlev" gibi kavramlar kullanılarak indirgemeci materyalistler tarafından yeniden tanımlanır. Acı hissinin sebebi sinir hücrelerinin belirli bir şekilde dizilmesinden başka bir şey değildir. İstisnasız her zihinsel durum, fiziksel duruma indirgenebilir. Zihinsel olan şey, aynı zamanda fizikseldir.⁴²³ Hâlbuki fiziksel fenomenleri nihai bir açıklama yerine bir önceki açıklamaya katkı sağlayan, eksik olanı artırmaya çalışan açıklamalar olarak görmek gerekir. Dolayısıyla zihinsel olayların fiziksel süreçlerle tamamen açıklandığı iddiası doğru değildir. Öte yandan herhangi bir fiziksel fenomenin açıklanması Tanrı'yı ya da O'nun bedende yaratmış olduğu ruh ya da zihin gibi kavramları ortadan kaldırmazlar. Zira bir olayın açıklanması onun arkasında, bir bilincin, aklın ve ilahi iradenin bilinçli eylemler silsilesi göstergesi ile olduğuna işaret ederler. Aynadaki görüntünün tam olarak açıklanması aynanın görüntünün kaynağı olduğunu değil, ayna vasıtasıyla güzel bir şekilde görüntülenebildiğini gösterir.

İndirgemeci materyalizm, zihinsel olayları tecrübe etmenin neye benzediğinin öznel niteliğine açıklama getirmekte yetersiz kalmakta ve duyularımızın özel hissediş şekillerini görmezden gelmektedir. Materyalizm prensip olarak, birinci şahıs-öznel tecrübe veya hâlleri-duyguların hissettirdiğini, bir duygunun hüznünlüğünü ve bir rengin algılanışını yeterli biçimde yansıtamamaktadır. Zira duygular, algılar ve hisler indirgenmeyi kabul etmemektedirler.⁴²⁴

Genetik deterministler indirgemeci bilim anlayışının en güçlü temsilcilerindendir. Bunlardan biri olan Dawkins'in bilinç yorumu dikkat çekicidir. O, Tanrı'ya ve bedenin

⁴²² Daniel Dennet, "Daniel Dennett's Theory of Consciousness" *Academia* (Erişim Tarihi 13 Ocak 2023)

⁴²³ Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 267.

⁴²⁴ Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 271.

tümüne vermekten çekindiği bilinci, sayısal bilgi birimleri olan genlere vermiş ve bundan dolayı eleştirilmiştir.⁴²⁵ Santral dogma ve genetik determinizmin temeli üzerine inşa olunan modern tıbbın hâkim paradigmasına göre insan genleri tarafından idare edilen biyokimyasal bir makine olarak görülmektedir.⁴²⁶ Genlerde yapısal özelliklerin, şifrelerin ve birçok bilginin bulunması durumu objektif bir gözlem ve bilimsel bir tespittir. Ancak insanı genlerin kontrol ettiği ve genlerin bilinçli entiteler olduğu varsayımı ise Dawkins ve benzerlerinin öznel iddiasıdır. Dolayısıyla bilim değildir. Genlerde insanı yönetecek bir bilinç, kuvvet ve seçim kabiliyeti (irade) olmadığı açıktır.

Bilimsel atılımlar ve bilhassa da evrim kuramının ortaya çıkmasından sonra ruh kavramı yavaş yavaş bilimin literatüründen buharlaştırılmaya çalışılmıştı. Descartes'den sonra hayvanlar genel olarak ruhsuz makineler ve bedenler olarak kabul edilmişti. İnsanın ise bedeni makine olarak kabul edilirken, varoluşu ve kaynağı açısından maddi kozmosun dışından geldiğine inanılan ruhun varlığı düşüncesi korunmuştu. Fakat ruhçu görüş, iddiaya göre evrimin temel parametreleriyle uyuşmadığı için Darwinizm'in yayılması ile birlikte ruhun varlığından şüphe duyulmuştu. Zira canlı türlerinin ortak bir atadan doğal seleksiyon aracılığıyla tekâmül ettiğini ileri süren evrim kuramı ile cüzlerden oluşmayan, bölünmeyen, bütünlüklü, sabit, basit ve ölümsüzlüğe uzanabilecek metafizik aşkın bir öz (ruh) anlayışı ile uyuşmamaktaydı. Evrim kuramına göre tüm canlılar kendilerinden daha basit ve küçük parçaların sürekli ayrışıp birleşmesinden oluşmaktadı. Parçalanamayan, değişim ve dönüşüm geçiremeyen bir olgu (ruh) doğal seleksiyonun neticesinde varolmuş olması kabul edilemezdi.⁴²⁷

Evrım konusu ve onun tüm bileşenlerinin bilimsel bir gerçeklik olup olmadığı çeşitli alan uzmanları tarafından (din, felsefe, biyoloji vb.) tartışılmaktadır. Özellikle de materyalist darwinci evrim modeli birçok yanlışla malul olduğu hâlde maddi evrimsel süreçlerin varlığını ruhun yokluğuna delil kılmak tutarlı değildir. Zira metafiziksel bir ruh fikri evrimin ya da bilimin konusu değildir. Öte yandan organik evrimsel süreç sonucu oluştuğu iddia edilen bedenle ruh aynı tözden değildir. Ayrıca Tanrı'nın evreni ve insanı evrimsel süreçler sonucu yaratmayı tercih etmesi ve insan belli bir potansiyele gelince

⁴²⁵ Eva Jablonka & Marion J. Lamb, *Evrımın Dört Boyutu: Yaşam Tarihinde Genetik, Epigenetik, Davranışsal ve Simgesel Değişimler*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), 371.

⁴²⁶ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 82; Philip Kitcher, *Battling The Undead How (and How Not) to Resist Genetic Determinism*, *In Mendel's Mirror: Philosophical Reflections on Biology* (New York: Oxford University Press, 2003), 291.

⁴²⁷ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 233.

ona ruh gönderilmesi evrim iddiası ile çelişen bir durum değil, bilakis soyut zekâyâ geçiş ve bilişsel sıçrama gibi evrimsel dönüm noktalarını izahta kullanılacak iyi bir argümandır.

Bilim adamlarının büyük çoğunluğu ve özellikle de natüralist ve hümanist anlayışı savunanlar dini meselelere ve inançlara ön yargılı yaklaşmış bilimsel ve deneysel olarak ulaşamadıkları yerlerde durmaları ya da daha çok araştırma yapmaları gerekirken bilimsel boşluklarını çoğunlukla tahmin, zan ve inançla doldurmuşlardır. Bir nevi ilke gibi yaptıkları bilimsel keşif ya da bulguları ilk aşamada dine bir antitez olarak sunmaya çalışmışlardır. Ayrıca evren incelemelerinde maddi gerçeklik açısından agnostisizmi benimsemedikleri hâlde bilimsel gözlem ve deneyin yani bilimsel yöntemin inceleme alanı olmadığı hâlde metafizik konularda inkârcı tavrı benimsemişlerdir. Bu bile onlar için başlı başına açıklanamaz bir tutarsızlıktır.

2.4.2. Fizikötesi Gerçekliği Kabul Eden Yaklaşımlar

Bilim dünyasındaki hâkim paradigma dışında kalan bir kısım teist bilim adamları metafizik gerçekliğe ve ruha olumlu yaklaşmışlardır. Onların ruha yaklaşımı da İslam bilginlerinde olduğu gibi farklılık göstermektedir. Çoğunlukla onlar kutsal metinleri ve evreni beraber okuma çabası içinde olmuşlardır. Ruh ile ortaya konulan sonuçlar ve onun işlevleri üzerinde durmuş, onunla evrendeki bazı maddeler ve enerjiler arasında benzerlik kurmuşlardır.

Nevzat Tarhan’a göre vahyin bir veri transferi olduğunu ifade etmek, ruhun ışıık hızından binlerce kat daha hızlı olabileceğinin analojisini yapmak, makul bir görüştür.⁴²⁸ Vahiy ona göre, ilahi âlemden beşerin zihinlerine ve akıllarına bir tenezzüldür. Zira bu bağlamda bazen bu veri transferi bizzat “ruh” diye isimlendirilirken, bazen de onu taşımakla görevli melek ruh olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla ruhun hem vahiyle hem bilgiyle hem de transferle ciddi bir irtibatı vardır. Gerçekten ruhun bu kadar hızlı foton benzeri bir madde olması mümkün müdür?⁴²⁹ Maddelerin latifleştikçe ve daha ince parçacıklardan oluştukça hızlanması, fotonların da kütsesiz, çok hızlı ve bilgi taşıyan latif parçacıklar olduğu düşünöldüğünde böyle bir benzetmeye aklen bir engel görünmemektedir. Ancak naslarda ruhun mahiyeti beyan edilmemişken ve insanda da-en

⁴²⁸ Tarhan, *İnanç Psikolojisi Ruh*, 15.

⁴²⁹ Contzen Pereira and J. Reddy, “Near-death cases desegregating non-locality/disembodiment via quantum mediated consciousness: An extended version of the cell-soul pathway”, *Journal of Consciousness Exploration & Research* 7/11 (2016), 951-968.

azından şimdilik- böyle bir madde tespit edilememişken bu söylem analoji dışında pek kabul görmeyecektir.

Pozitif bilim paranormali, mistik deneyimleri ve soyut gerçekleri bilimsel-teknolojik cihazların gelişmiş yöntemleri ile ölçebilmelidir. Bilimin gelişmiş yöntemleri, son yıllarda gerçekliği maddeye ve somuta has kılma prensibini kısmen terk etmiştir.⁴³⁰ Maddesini tam olarak tespit edemediğimiz bazı olgular (kara madde, kara enerji vb.) sonuçlarından hareketle teorik olarak kabul edilmektedir. Demek ki bir olgunun sonuçlarından hareketle göremesek bile bir şeyin vücuduna hükmedilebilir. Kuantum fiziğinin ortaya koyduğu bulgular materyalist algının keskinliğini ışık, enerji, foton, atomaltı parçacık vb. fenomenler ile törpülemiştir.

Birçok bilim adamı insanda keşfedilmeyen, çalışan bedensel yapının dışında var olan bir kendiliğin (öz) farkına varmış ve onunla insanın ruhsallığı arasında bağlantı kurmaya çalışmışlardır.⁴³¹

Ruh, kuantum ve madde diyalektiği modeli teorik temelde Tarhan tarafından elektromanyetik spektrumuna göre oluşturulmuştur. Bu ve benzer osilasyon modelleri aslında etrafımızdaki çoğu şeyin bizim duyuşsal algı alanımızın dışında olduğunu ve bu anlamda bir nevi metafiziksel gerçeklerle kuşatılmış olduğumuzu göstermektedir.⁴³²

Tarhan'a göre ruh insanda bir özellik olarak görülen, kütsüz bir enerji formuna benzetilebilir. Güneş ve enerjisi ya da foton ışınları bu anlamda yarı nurani denilebilecek bir özellikte iken, ruh tam anlamıyla nuranidir; hiçbir maddesel kayda-zaman kaydı da dâhil-tabi değildir. Oysa foton enerjisi, kütsüz olmasa ve çok minimal düzeyde kalsa da, zaman ve mekândan tam bağımsız değildir.⁴³³

Gazi Özdemir'e göre ruh, Allah kaynaklı bilinç yüklü bir enerjidir. Ona göre vücut ruhun elbisesi gibidir. Bu bilinçli enerji olumlu ve olumsuz özellikleri yerine getirebilecek bir potansiyelde yaratılmıştır. Allah'a muhatap olan vücut değil, düşünce dolayısıyla bu bilinçli enerjidir. Onun iddiasına göre insandaki bu bilinçli enerji ile kozmik akıl arasında (ilahî merkezle) bir enerji akımı vardır.⁴³⁴

Sefa Saygılı'ya göre beyin aydınlandıkça "ruh"a inanmanın daha makul olduğu fikri öne çıkacaktır. Nasıl programlanmış bilgisayarı çalıştırmak için düğmelerine

⁴³⁰ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 94.

⁴³¹ Gerald J. Gargiulo, *Psyche, self and soul* (Londra: Whurr, 2004), 40-41; Roger Brooke, "The self, the psyche and the world: a phenomenological interpretation", *Journal of Analytical Psychology* 54/5 (2009), 601-618.

⁴³² Modelin detayı için bk. Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 17.

⁴³³ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 129-130.

⁴³⁴ Özdemir, *Din ve Beyin*, 23-24, 113, 471, 476.

basmaya gerek varsa, ona göre beyni de ancak bilinçli ruhsal bir enerji faaliyete sokabilir. 1963 yılında sinapslar üzerindeki çalışmalarıyla fizyolojik-tıp dalında Nobel ödülünü kazanan Sir John Eccles, ruhun varlığını savunan bilim adamlarından biridir. Eccles’a göre her birimizin, anne karnındayken fiziki beynimize giren, maddi olmayan ve idrak eden bir “benlik” olduğunu söylemektedir. Bu benlik ona göre, bizi insan kılan şeydir. İnsan olma niteliklerimizin hepsi (bilinç, irade, şahsi kimlik, yetenek, hatta sevgi, korku, nefret gibi duygular) hep onun beyinle etkileşiminin eseridir. Maddi olmayan bu benliğimiz aracısı olan beyni tıpkı bir sürücünün otomobili veya bir programcının bilgisayarı yönettiği gibi yönetmektedir. İnsanın bu manevi cevheri Eccles’a göre bilgisayara benzeyen beyin üzerine, çok küçük belli belirsiz bir fiziki etkide bulunur; nöronlardan bazılarını harekete geçmeye, “ateşlemeye” bazısını da sessiz durmaya götürecek kadar küçük bir etki söz konusudur. Eccles, anladığımız klasik manada maddi olmayan benliğin, fiziki beynin ölmesinden sonra da yaşamını sürdürdüğünü savunmaktadır.⁴³⁵ Eccles’in tespitleri görüldüğü üzere psikonsal töz iddiamızla örtüşmektedir. Zira Tarhan’ın özel elektromanyetik spekturumuna göre sifıra yakın dalga boylarında meydana gelen, duyu organlarımıza yönelik metafizik dokunuş ve yönetişleri Eccles böyle ifade etmiştir

Eccles’a göre, insanın benliği genetik yapıdan çıkmıyorsa, sonradan da kazanılmıyorsa o hâlde her benliğin Allah’ın bir yaratığı olduğu söylenmelidir. Belki de elimizdeki tek kesin bilgi ona göre, benzersiz bilinçli varlıklar olduğumuzdur. Hiçbirimizin benzeri bir daha tekrar var olmaz. Bilinçli olan bu ruhsal gerçeklik kutsal ve başka bir yaratılış sonucudur. Eccles, bireyin sadece tasavvur etmekle serebral korteksin (beyin katmanının) belli bölgelerini aktive etmede ne kadar etkili olduğunu gösteren ikna edici bilimsel deliller olduğunu aktarır. Beyin aktivitesinin zihinsel kontrolü öylesine çoktur ki bireyin tam bir hâkimiyeti olduğu varsayılabilir. Ünlü bilim felsefecisi Sir Karl Popper, Eccles ile birlikte kitap yazmış ve onun çoğu görüşüne katılmıştır. Eccles ve Popper’in görüşleri bilim dünyasının çeşitli yerlerinden tepkiler almış olsa da-şaşırtıcı olan-Eccles ve Popper’i eleştiren birçok nöroloji uzmanının kendileri de; beyin-beden problemi konusunda, onlara çok benzer görüş serdetmiş olmalarıdır. Mesela bu uzmanlardan bazıları bilinçli benlik ile fiziki beyin arasındaki ilişkiyi, bir matematik denklemi ile bir bilgisayar arasındaki ilişkiye benzetmektedir. Nasıl bir denklem, fiziki

⁴³⁵ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 81-83.

olmayan bir şey olduğu hâlde, bilgisayarın işlemlerini bir anda belirleyebiliyorsa, benliğin de beynin fiziki işleyişini belirlediği söylenebilir. Öte yandan, bazı fizikçiler, parçacıklar fiziğinde ortaya çıkan ve fiziki gerçekliğin yapısı konusunda yeni bilgiler sağlayan bazı neticelerin, Eccles ve Popper'i desteklediğini söylüyorlar. Kaba maddeyi harekete geçirebilecek maddi olmayan bir zihnin (ruhun) varlığının gerekliliğini tartışıyorlar. Nobel Fizik Ödülü sahibi Eugene Wigner birtakım delillere dayanarak ve ünlü bilim adamı ve parçacıklar teorisinin sağlam matematiksel temelini atan kişi olan John Von Neumann göre, insan maddeyi etkileyen bir zihne sahip olmalıdır. Onlara göre, her insanda, madde üzerinde etkide bulunabilen maddi olmayan bir bilincin varlığı söz konusudur.⁴³⁶

Sinir sistemi aracılığıyla yürütülen faaliyetlerin yönetim merkezinin beyin olduğu bilinmektedir. Konuşmak, yürümek, düşünmek ve ağlamak gibi birçok faaliyet beyinde zuhur etmektedir. Kilit soru, bu olaylarda beynin etken ya da iletken rollerinden hangisini üstlendiğidir. Mesela, bir insanın kafatası açılıp sağ elinin işaret parmağını oynatmakla görevli sinire elektrik bir uyarı yapılsa o insan işaret parmağını hareket ettirir. Vücuttaki her işlev için beyinde potansiyel bir uyarı merkezi vardır. Ancak dışarıdan verilecek bir uyarı ile o insana ceketin düğmelerini iliklettirmek gibi kompleks aktiviteler yaptırılamaz, iki uyarım arasındaki fark birincisinde; parmak hareketini yaptıran uyarı rastgele ve maksatsız, ikincisi ise düzenli ve bir gayeye yöneliktir. Demek vücuttaki baş döndürücü kompleks işlevler (sembolik düşünceler, bilişsel ve duygudurumları vb.) bilinçli bir sürücü üst beyin enerjisi ile kontrol edilmektedir.⁴³⁷ Beynin ötesinde böyle bir sürücü psikon beynin varlığını kabul etmek ilmi bir tavidir. Bu bilinçli beyin de üst bir bilincin kontrolünde hareket etmektedir. Ayrıca beynin düşüncenin kaynağı olarak kabul edilmesi, onun kendini düşünmesine engel olacaktır. Zira hiçbir organın fonksiyonu bizzat kendisine işlemez ve kendini bilemez.

Ruhi Özçankaya'nın iddiasına göre beden ruhun evi gibidir ve ruhun kendi enerji sistemine özgü bir kılıfı ve misali bedeni vardır. Bu bedene pek çok farklı isim verilmektedir. Bunlar; nurani kılıf, latif akıcı, esiri beden, enerji bedeni, ikinci beden, perisiperi vb. Biz ise, anlayışımızı yansıtacak şekilde ruhsal bedene “psikonsal tözsel beden” demeyi tercih ediyoruz. Özçankaya'ya göre evrende elektron-proton, negatif-

⁴³⁶ John C. Eccles and Karl Popper, *The Self and Its Brain* (Berlin: Springer International, 1977), 36, 47-49, 224-227; Eccles, “A unitary hypothesis of mind-brain interaction in the cerebral cortex”, *The Royal Society Publishing* 240/1299 (1990), 1.

⁴³⁷ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 148-149.

pozitif, karanlık-aydınlık, iyi-kötü her şey çift yaratılmıştır. Bu fiziki beden de bir ikizi olması gerekmektedir.⁴³⁸

Özcankaya'nın iddiasına göre Freud'un psikanaliz kuramını kavramlaştırırken kullandığı id (alt benlik), ego (benlik), süperegö (üst benlik) ve ruhsal aygıt gibi kavramlar zihinle irtibatlandırılan ve her ne kadar maddeye indirgenmeye çalışılsa da aslında ruhsal gerçekliğin vücuttaki yansımalarıdır.⁴³⁹ Freud'un kontrol gücünü ego yahut süperegö gibi bedensel kaynağı olduğunu iddia ettiği kavramlara vermesi; genetik deterministlerin tüm kontrolü ve yaratıcı vasıfları genlere ve evrimcilerin doğal seleksiyona vermesiyle benzer bir durumdur. Zira bunların hiçbirinde bilinç, akıl ve irade gibi yönetici ve idare edici vasıflar gözlenmemektedir. Doğal seleksiyonu Darwin'le aynı zamanda keşfeden Alfred Russel Wallace, insanın aklının ve ruhunun doğal seleksiyonla oluşamayacak kadar sofistike olduğunu; bu durumun doğaüstü bir yaratılışla olabileceğini ileri sürmüştür.⁴⁴⁰ Wallece böylece hem ruhun kabul edilmesi gerektiğini hem de ruhun/akıl ortaya çıkışının ancak tanrısal bir müdahale ile olabileceğini ikrar etmiştir.

19. ve 20. yüzyılda ortaya çıkan Alman tarih ekolünün gayretleri, göz ardı edilen insanın ruhsal yönünü yeniden doğal süreçlere dâhil etmeye çalışmıştır. Bu gayreti ortaya koyanlardan biri olan Max Scheler'e göre doğayı idrak etmede yaşanan parçalanmanın en önemli sebebi, insanın mahiyeti ve zihninin neliği ile ilgili elde edilen bilgilerin senteze konu olacak derecede çok yönlü, kuşatıcı ve interdisipliner bir surette bir araya getirilememiş ve böylece insanın ne olduğu üzerinde bir konsensüs sağlanamamıştır.⁴⁴¹ Disiplinler arası çalışma insanın doğasını anlama hususunda en iyi yöntem olabilecek iken genelde her bir disiplin kendi insan tanımını yüceltmiş ve böylece bütüncül insan tasavvurları oluşamamış ve her disiplin kendi tanımının yetersizliği içinde çıkış yolu aramıştır.

Düşünce ve bilim insanları tarafından ruha dair yorumlar yapılırken onu açıklama adına hem kavramsal olarak hem de gözlemsel olarak birçok varlıkla ruh arasında benzerlikler kurulmuştur. Kavramsal çerçevede ruh vahiy ve ilahi emirle beraber mütaala

⁴³⁸ Andrew G. Cohen, Alvaro De Rújula and Sheldon Lee Glashow, "A matter-antimatter universe?", *The Astrophysical Journal* 495/2 (1998), 539; Laurent Canetti, Marco Drewes and Mikhail Shaposhnikov, "Matter and Antimatter in the Universe", *New Journal of Physics* 14/9 (2012); Özcankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 36.

⁴³⁹ Özcankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 126.

⁴⁴⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a* (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 883.

⁴⁴¹ Max Scheler, *İnsanın Kosmostaki Yeri*, çev. Harun Tepe (Ankara: Ayraç Yayınları, 1998), 35.

edilirken, gözlemsel anlamda; elektrik, enerji, benlik, bilinç, zihin ve psikon gibi maddelere benzetilmiştir.

2.4.3. Kuantum Fiziğinde İnsanı Algısı

Tarih boyunca insanlar hem mikro âlemi hem de makro âlemi gözlemlemiş ve bu gözlemleri vasıtasıyla bilgi elde etmişlerdir. Bu bilgiler aracılığıyla da evrendeki varlıklar arasında çeşitli ilişkiler, anlamsal geçişler, sebep-sonuç denklemleri, zamansal ve mekânsal korelasyonlar tespit etmişlerdir. İnsanın yaptığı bu gözlemler teknolojinin ve gözlem vasıtası olarak kullanılan cihazların gelişimiyle makro ve mikro âlemde başka başka sonuçları netice vermiştir. Tüm bu işleri yaparken insanların en çok gözlemlediği alanlar doğal olarak üstünde yaşadığı yerküre, başını kaldırdığı zaman gördüğü gökyüzü, insanın kendisi ve etrafındaki canlılar olmuştur. Sonuç olarak biriken bu bilgi ve tecrübeler bir literatürün (insanlık kültürü) oluşmasını sağlamıştır. Bu bilgiler üzerinde çeşitli kuramlar geliştirilmiş ve teoriler kurulmuştur. İnsanın evrenle bağlantı kurmasını sağlayan en önemli organı şüphesiz beyni olmuştur. İnsan beyni hiçbir canlıda bulunmayan bilinç, idrak ve düşünce gibi yetilerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Aslında insan, beynini, bedenini ve benliğini anladığı ölçüde evreni anlamlandırabilmiştir.

Çağdaş kozmolojide kuantum fiziğinin gelişimine bağlı olarak tüm evrenin karmaşık galaksi ağları gibi bağlantısal bir bütünlük içinde ve enerji değişimlerine bağlı olarak oluşan şebeke sistemini ifade eden “laniakea” kavramı, evrende var olan süper küme galaksi sistemleri arasında bağlantı kurarak tüm sistemi enerji bağlantısı transferi üzerinden bir tek bilgisayar programında incelemeyi hedeflemektedir.⁴⁴² Sinir ve beyin bilim çalışmalarından olan ve 2009’da başlayan “İnsan Konnektom Projesi (Human Connectome Project)” sinir hücrelerini ayrı birimler olarak görmeyip, sonsuz ihtimalleri barındıran bir enformasyon bütünü olarak ele alan, yapı ve işlev açısından analizler yapmak üzere beyindeki nöral ağın kapsamlı bir bağlantı haritasını çıkarmaya çalışmıştır.⁴⁴³ Proje aynı zamanda bilgi ağı anlayışını, bir organ olan beynin sınırlarından alıp zihnin sınırsız bütünlüğüne ulaştırmayı hedeflemiştir.⁴⁴⁴

⁴⁴² R. Brent Tully, et al., “The Laniakea supercluster of galaxies”, *Nature* 513/7516 (September 2014), 71-73.

⁴⁴³ Matthew F. Glasser, et al., “The human connectome project’s neuroimaging approach”, *Nature neuroscience* 19/9 (2016), 1175-1187.

⁴⁴⁴ Yves Fregnac and Gilles Laurent, “Neuroscience: Where is the Brain in the Human Brain Project?”, *Nature* 513 (Eylül 2014), 27-29.

Maddeyi ve manayı temsil eden iki küme olduğunu, bu kümelerin birbirine geçmesiyle beraber bir kesişim alanı oluştuğunu düşünelim. İşte bu alan, ruhsal varoluşla maddi âlemin birleştiği bölgedir. Bu alanda, aracı organımız olan beyin etki gösterir. Maddi yaşamla metafizik dünya arasındaki geçişlerin olduğu bu bölge, maddi oluşların manevi varoluşa doğru geçişinin başlangıç noktasıdır. İnsan gözlemlenebilme açısından maddi bir varlıktır. Bunun dışında ışınsal varlık türleri de söz konusudur. Işık hızından çok daha süratli olan enerjiye ruhsal enerji denilebilir. Bunun Kur'an'daki karşılığının ise daha üst bir boyutu temsil bağlamında nur olduğu söylenebilir. Bu, ışık enerjisinin üstünde olan bir enerji bandıdır. Allah'ın yeri ve göğü kaplayan bir nuru olduğunu ifade eden ilahi hitap⁴⁴⁵ ışığın üzerindeki bu enerjiye işaret etmekte ve bu enerji ile evrenin yönetilme fikrini akla getirmektedir.⁴⁴⁶

Bu nedenle evrendeki kuantum kitle enerjisinin haricinde, üst düzey bir bilgisayar teknolojisinin ve bunu da yöneten bir kudretin varlığı tartışılmakta; bu kudretin evreni yarattıktan sonra kuantum enerjisiyle onu kontrol edip edemeyeceği mevzubahis edilmektedir. Çünkü insan, bu görüşe göre kuantum enerjisi ondan çıktığı zaman ölmektedir. Bu yorum, “Ruh insandan çıktığı an insan ölür” demekle benzer şeylerdir. İnsan, kuantum enerjisinin dijital kodu vasıtasıyla her yerde bulunabilir. Evreni matematiksel ve elektrokimyasal bir sistem olarak düşündüğümüzde bu mümkün olabilir.⁴⁴⁷

Bilim dünyası maddeyi ne kadar detaylı incelemek ve tanımak istemişse hücreden moleküllere oradan atomlara ve kuarklara doğru gittikçe gitmiş ve kolaylaşması ve anlaşılması beklenen sonlu süreçler bilim dünyasını sonsuz süreçlere ve belirsizliklere götürmüştür. Maddenin katılığı, keskinliği ve görünürlüğü öylesine azalmış ki ardında enerji-zaman ilişkisi denklemlerini bırakan bir kuantum metafiziğine doğru kaymıştır. Netice itibarıyla çok yakından gözlemlediğimiz maddeler ve uzaydaki gök cisimleri biz onlara yaklaştıkça onlar mahiyetlerini göstermeme adına bizden uzaklaşmışlardır. Kuantum fiziği, kuarklar ve enerji dünyası tabiatıyla bizleri önce hücrelerden daha sonra atomlardan tanımaya ve anlamaya çalıştığımız insanı ve evreni kuarklar ve enerji bandı

⁴⁴⁵ en-Nûr 24/35.

⁴⁴⁶ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 210.

⁴⁴⁷ S. Hameroff and D. Chopra, The “Quantum Soul”, *Exploring Frontiers of the Mind-Brain Relationship*, ed. A. Moreira-Almeida-F. Santana Santos (New York: Springer, 2012), 79-93; Fran de Aquino, “Quantum Reversal of Soul Energy” *HAL science ouverte* (2012), 1; Durg Vijay Rai and Gaurav Kumar, “Soul And Mind As Quantum States Of An Embedded Human System”, *International Journal of Scientific & Technology Research* 8/1 (2020), 550-556.

bağlamında anlamaya sevk etmiştir. Böylece insanlık kendini zaman, enerji, parçacıklar ve titreşim dalgalarının dünyasında bulmuştur. Artık modern bilim kuantum evren ve beyin modellerini ve tıp dünyası kuantum tıbbı dediğimiz alanları doğurmuştur. Şimdi evrenin her yönüyle reel bir ilişki içinde olduğu insanı ve ruhu kuantum ve enerji dünyası açısından anlamaya çalışalım.

Kadim fizikte doğada çekim, ışık, ısı, elektriklenme, kimyasal tepkime vb. gibi reddedilemez ve açık birçok güç kabul edilmişti. Yeni fizik ise bu güçlerin bir tek gücün, hareketin durumları olduğunu ve bununla birlikte bir diğerine dönüştüğünü keşfetmiştir. Böylece hareket (enerji) sırayla ısı, ışık, elektriklenme, kimyasal tepkime vb. olabilmektedir. Fakat bu dairenin içinde ve dışında öz ve nicelik olarak değişmez olarak hareket bulunur. Bu durumda insan bedeninde gücün değişiminin devam ettiği farz edilebilir. İnsan bedeninde, fiziki ve kimyevi güç sinirsel güce dönüşür. Sinirsel güç ise beyin aracılığıyla algıya, heyecana ve düşünceye dönüştürülür. Hareket ve düşüncenin farklılığı açık bir olgudur. Düşünce, dönüşmüş bir harekettir.⁴⁴⁸ Bu hareketin kaynağı ruhtur. Zira düşünce ruhsal hareketin (enerjinin) beyin ekranındaki görüntüsüdür.

Beynin, enerji ve bilgiyi içeren kapalı bir sistem değil; soyut düşünce, semboller ve anlamlar üreten açık bir sistem olduğu düşüncesi bilim çevrelerinde daha fazla kabul görmektedir. Bilim hiç durmaksızın, yeniyi ve gerçeği arama çabasında olmalıdır. Araştırmalar henüz bu seviyelere ulaşmamışken, sabit evren modeli ve bölünmez parça atom teorileri bilimin ulaştığı son doğrular gibi kabul ediliyordu. Oysa bugün, atomaltı parçacıklar tanımlandı ve bu kabullerden vazgeçildi.⁴⁴⁹

Beynin sinir hücrelerindeki mikrokanalıkların, bilgisayar ağı gibi çalışabileceğini ve voltaja bağımlı şekilde ilerleyen iyon kanallarının hareketiyle beynin çalışma performansı göstereceği söylenebilir. Kuantum mekaniği insanın otomat ve biyomekanik varlık olmaktan çok, zihin sahibi bir kişiliği olduğunu öne sürmektedir. Kuantum elektrodinamiğine göre evren hologram gibi tek ve bölünmez bir bütündür. En küçük parça büyük parçanın özelliğini taşır. Kuantum benzeri genel düşünme ve sezgisel şeklinde gelen kuantum sıçramaları, akla yatkın bir çıkarımdır. Sonuçta ne maddeden ayrı bir zihin ne de zihinden ayrı bir madde vardır. Madde vitrin gibidir. Ruh bir dalga fonksiyonu aracılığıyla kendi kuvvetini orada gösterir. Mini proteinlerden oluşan on nanometrelik yapılar çeşitli kimyasal mesajları taşırlar. Sevgi, öfke, nefret, korku ve

⁴⁴⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 135.

⁴⁴⁹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 77.

güven gibi duyguların kimyasallarını taşıma komutunu psikonlar ve kuantum elektrodinamiğinin yasaları aracılığıyla bilincimiz verebilir. İnsanın özgür iradesi yap-yapma paradigması ile hareket eder. Kuantum beyni, alternatif seçimlerin tümünü bir arada bulundurur. Uygun uyarıcı geldiğinde, seçeneklerden birisi bilinçli olarak tercih edilir.⁴⁵⁰

Duygu, düşünce, bilinç ve ruh kavramları aslında bir enerji bandı olup kuantum bütünselliği içinde her birinin birer anlamı ve enerjisi vardır.⁴⁵¹ Evrendeki tüm titreşimlerin ve dalga boylarının insanda bir karşılığı vardır. Özellikle beynin her geçen gün daha iyi anlaşılan esnek yapısı ve insanın bazı olumlu ya da olumsuz düşünce frekanslarından etkilenmesi önemli bir göstergedir. Evren yakın enerji ve frekansların etkileşime girdiği ve benzer olmayanların dolaylı olarak birbirini etkilediği büyük ve bütüncül bir sistemdir. İlahi iradenin, evrendeki hükümrancılığının maddenin en küçük formu ve dalga boylarından daha latif olan bir emir-kanun sistemiyle, kuark ya da kara enerji benzeri psikon parçacıkları ile bütün evrenin atomaltı ortak kod iradesi üzerinden kontrol ettiği söylenebilir. Kuantum fiziği ve astronomiyle ilgili gelişmeler ilahi iradenin evren üzerinde tevhidi tecellisini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Kuantum evrenin anlaşılması sürecinde maddeden enerjiye geçiş ve maddi dünyayı enerji üzerinden anlamak adına atomaltı partüküllerin keşfi aslında bir başlangıcı ifade etmektedir.

Atomdan daha küçük olan parçacıkların keşfedilmesinden daha da ilginç ise atomların X ışınları ve radyo aktivite gibi çeşitli “tuhaf enerjiler” yaydıklarının ortaya çıkması olmuştur. 20. yüzyıla girerken görevleri enerji ile maddenin yapısı arasındaki ilişkiyi araştırmak olan yeni bir disiplin ve bilim adamları grubu ortaya çıktı. Bir sonraki on yıl içerisinde, bu fizikçiler Newton’un maddesel evrenine olan inançlarını terk ettiler. Çünkü evrenin boşlukta yer kaplayan maddeden değil, enerjiden meydana geldiğini anladılar. Kuantum fizikçileri fiziksel atomların sürekli dönen ve titreşim hâlinde olan enerji girdaplarından oluştuklarını keşfettiler; her bir atom titreyerek dönen ve enerji yayan bir başa benziyordu. Her atomun kendine ait bir enerji imzası (sallanışı) olduğu için atom toplulukları (moleküller) hep birlikte onları diğerlerinden ayıran enerji modelleri gösteriyorlardı. Dolayısıyla sizi, bizi ve herkesi içine alan evrendeki her

⁴⁵⁰ Sultan Tarlacı, “Why We Need Quantum Physics for Cognitive Neuroscience”, *NeuroQuantology* 8/1 (2010), 66-76.

⁴⁵¹ Sultan Tarlacı, “What Should a Consciousness-Mind-Brain Theory be Like? Reducing the Secret of the Rainbow to the Colours of a Prism”, *NeuroQuantology* 11/2 (2013); Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 153.

maddesel yapı kendine özgü bir enerji imzası taşıyordu.⁴⁵² Bu anlamda insanın şu görünen maddesel yapısının ardında daha kuantumsal ve metafiziksel bir tözün, cevherin enerjisel hayattarlığı ile bedensel kontrolün ve yönetimin gerçekleştiği söylenebilir. İnsandaki bu özel ve tözsel enerjinin kâinatla, kuantum evrenle, metafiziksel ve fiziksel enerjilerle bütünleşmesi ve etkileşmesi mümkündür.

Kuantum dünyasını daha iyi anlamak için atoma yakından bakılmalıdır. Eğer bir atomun bileşenlerini teorik olarak mikroskopta incelemek mümkün olsaydı göreceğimiz şey yaklaşık olarak şöyle olurdu; bir çölün ortasından onu keserek geçen bir toz girdabı düşünelim. Sonra tozu ve kiri bu dumandan çıkaralım. Geriye kalan, görünmeyen ve kasırgaya benzeyen bir kabuktur. Bu görülemeyecek kadar küçük olan toz parçacıklarına benzeyen kuark ve fotonlar birlikte atomun yapısını oluşturan enerji formlardır. Uzaktan bakıldığında atom muhtemelen bulanık bir küre gibi görünürdü. Odak noktasına yaklaştıkça atomun yapısı daha az belirgin ve daha az farklı bir hâle gelecektir. Atom, yüzeyine yaklaştıkça, ortadan kaybolacak ve hiçbir şey görünmeyecektir. Aslında atomun bütün yapısına odaklandığınızda fiziksel bir boşluk inceleriz. Atomun belirli bir fiziksel yapısı yoktur. Dolayısıyla dünyamızda, materyal cisimler (madde) hiç yoktan ortaya çıkıyormuş gibi görünüyorlar. Düşündüğünüz zaman kulağa biraz garip gelebilir. Örneğin elinizde tuttuğunuz kitap bir maddedir. Ancak, eğer kitabın maddesel cismine atomik bir mikroskop ile baksaydık, hiçbir şey tutmadığımızı görürdük.⁴⁵³ Kuantum evreninin ve başında kuantum bulunan tüm terkip ve bilimsel tamlamaların net sınırları olmadığı makroda ve mikroda farklı görüntülerle karşımıza çıktığı görülür. Kuantum evreni içerisinde bulunan mevcudat aslında bireyselliği ile cisimsel ve tekil ama aynı zamanda kâinatla frekans ve enerji bağı açısından ilişiktir. Dolayısıyla varlıkların bireysel özdeşliği ve hep aynı sonuçları vermesi (determinizm) kuantum evren açısından çok mümkün görünmemektedir. Öte yandan madde dediğimiz şeyin kararlı enerji formlarından oluştuğunu ve kararlı hâlini bir an olsun kaybederse kütleli ve maddesel görüntüsünü kaybedeceği açıktır. Bu kararlı hâlde kalma durumu yüce yaratıcının enerjiden madde oluşturmayı irade ve tercih etmesiyle mümkün olmaktadır.

⁴⁵² Varlei Rodrigues, Tobias Fuhrer and Daniel Ugarte , “Signature of Atomic Structure in the Quantum Conductance of Gold Nanowires”, *Physical Review Letters* (2000), 85/4124; Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 104.

⁴⁵³ L., Hackermüller and S. Uttenthaler, et al., “Wave Nature of Biomolecules and Fluorofullerenes.” *Physical Review Letters* 91/9 (2003), 1; Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 105.

Madde enerjinin özel bir şeklidir. Madde ile enerjinin ilişkisi kuarklar yoluyla olmaktadır. Kuarklar, enerji ve madde ilişkisi sırasında alınıp verilen enerji titreşimleridir. Atomların, parçacıkların (elektron, proton vb.) temel yapısı kuarktır. Kuarkların en dikkat çeken özelliği, normal maddesel kurallara uymayıdır. Kuark, özel enerji kanallarında belli spinler yaparak süreklilik intibayı verdiği anda kitle niteliği kazanır. Ancak, bazı özel mekânlarda seçtiği geometrik kanallarda ise, zaman boyutu kaybolup, maddesel nitelik kaybedilip, madde niteliğinden sıyrılır ve kaybolur. En çok hakikatini bildiğimiz, bildiğimizi sandığımız maddenin mahiyeti böyle meçhul olursa; ruh gibi algılarımıza hitap etmeyen bir varlığın hakikatinin ve yapısının ne kadar meçhul olduğu daha iyi anlaşılır. Ancak bir yapının hakikatini bilmemek, inkâr etmeyi gerektirmez.⁴⁵⁴ Yüce yaratıcı evreni, bilgi, madde, zaman ve enerji boyutları üzerine tasarlamış ve oluşları maddeye değil bilgiye ve fıkre yüklemiştir.⁴⁵⁵

Kuantum mekaniğine göre bir varlığa bakınca gördüğümüz şey, ondan uzaklaşınca sadece bir dalga ve titreşim hâlini almaktadır. Gözle duyumsanan deneyimin bir parçası gibi görünen şeye, uzaktan ve farklı açılardan bakarsak titreşim, salınım, dalga boyudan oluşan fiziksel nesneye ait bir bilgidir. Evren ayrı ayrı gerçekliklere bölünmüş bir sistem gibidir ve biz bir şeyleri seçene kadar da öyledir. Bilinç sahibinin seçimi, kendisini madde olarak gösterir. Demek ki madde, bilincin olası hareketleri gibi bir şeydir. Kuantum mekaniğine göre atomlar, nesne ya da sert top değildirler; elektron ve foton ve gibi parçacıklardan oluşan akıcı bir enerjidirler. Tarhan'a göre; "Elektrik bir elektron akımı, ışık foton akımı ve ruh ise daha hızlı şekilde seyreden bir psikon akımıdır."⁴⁵⁶ Fakat ruh için "psikon akımıdır" şeklinde kesin bir şeyin henüz söylenemeyeceği kanaatindeyiz. Çünkü psikon, esir maddesi için yalnızca önerilen bir isimdir ve henüz keşfedilebilmiş değildir. Zaten keşfedilmemiş ve bilinmeyen atomaltı parçacıkların hangisinin esir maddesi olduğu bile hâlâ bilinmiyor. Ayrıca bu atomaltı parçacıklar (esir maddesi de buna dâhil) da günümüzde kullanılan cihazlarının ölçüm alanının dışında kalmaktadır. Bu açıdan ruha psikonsal yahut psikon benzeri analojisi yapmak daha makul olacaktır.

Psikon beyin, kuantum fizikçilerinin kimyasal ve elektrofizyolojik şekilde işlev gören beyin, sürücü koltuğuna oturttukları yönetici paralel beyne verdikleri isimdir.

⁴⁵⁴ Özçankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 19.

⁴⁵⁵ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 41.

⁴⁵⁶ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 42.

Psikon, elektromanyetik çekimden ziyade kütle çekimiyle alakalıdır. Evrende kütlelerin birbirine bağlanmasını sağlayan “esir” isimli ara madde için tavsiye edilen bir isimdir. Frekansları ve osilasyonları ileten bir tür parçacık olmasıyla ilgili sözler, henüz hipotez durumundadır. Psikon beyin, bildiğimiz anlamda maddi olmayan bir zihni ifade edebilir. Madde olmayan zihinsel birimler, üç boyutlu frekans kodlarından oluşur ve hologramik olarak tarif edilirler.⁴⁵⁷

Atomlar, parçacık özelliği göstermenin yanında dalga özelliğine de sahiptirler. Bu dalga özelliğinden kaynaklı olarak da atomlar (dolayısıyla maddeler) bir frekansa sahiptirler. Beyin hücreleri, gelen mesajları frekanslarına ayırarak algılar. Frekans çözümleyicisi olarak çalışan nöronlar, birer mini hologram gibidirler. Dolayısıyla maddeler, mesajlar, frekanslar ve olaylar idrak ve bilinç durumumuza göre anlam kazanmakta ve cisimleşmektedir.

Evrende itme ve çekme kuvveti olmazsa hiçbir şey varlığını sürdüremez. Maddenin subatomik parçacıkları bu kuvvetlere bağlı olarak varlıklarını devam ettirebilirler. Demek tüm maddenin maddi varlığının kaynağı ve hayat damarı, hiç görünmeyen çekme ve itme kuvvetine bağlıdır. Hayat ve canlılık görebildiğimiz mahiyetler değil; ancak tüm bunların sonuç ve etkilerinden soyutlanan bir varlık düşünülemeyeceği gibi, insanın da varlığı bu görünmez kuvvetler olmaksızın düşünülemez. Yani bir şey ne kadar görünmez ve hissedilmez derecesinde ise, o kadar fonksiyonel olma, varlığını hissettirme ve etki etme özelliğine sahiptir. Madde daha sabit ve pasif, buna karşılık; kanunlar, kuvvetler ve hayat daha etkin, etkili ve aktiftir. Demek, madde hayata ve kuvvetlere aracıdır. Kanunlar, maddeyi çepeçevre kuşatan kurallar mecmuasıdır. Eşyanın işleyiş ve davranışını belirleyen kural ve kanunlardır.⁴⁵⁸ İnsanın ruhu da etkin bir hayat ilkesi ve bedende işleyen bir kuvvet ve kanun gibidir.

Var olan şey sadece madde değildir. İdeal, fikir, bilgi ve kanunlarda varlık mertebeleridir. Örneğin bilinç, dalga sistemine nazar ettiği zaman algısına takılan nesneleri görür. Aksi takdirde algılama hadisesi gerçekleşmez. Böyle bir bakış görsel olandan çok, zihinsel bir yönelmeyi ifade eder. Parçacıkların varlık ve yokluk arasındaki serüveninde, evrene farklı alternatifler ulaşmaktadır. Evrenin dinamik yapısı, üç boyutlu titreşim ve salınım ile ilerlemektedir. Tüm gerçeklikler aynı zamanda var olabilir. Farklı

⁴⁵⁷ Sultan Tarlacı, *Kuantum Beyin-Bilişsel Beyin Sorununa Yeni Bilimsel Yaklaşım* (İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2009), 68, 100, 103, 359, 368; Janina Marciak-Kozłowska and Mirosław Kozłowski, “On Psychon in Quantum of Consciousness”, *Journal of Consciousness Exploration & Research* 7/10 (2016).

⁴⁵⁸ Özçankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 21.

olasılıklar aynı zaman diliminde bulunabilir. Bizim ilgimiz onları varlıkta ya da yoklukta tutar. Aynı anda ve mekânda her şey zıddıyla görünür ve bilinir. DNA biyolojik dille meydana getirilen bir yazılım iken, hologramik töz üç boyutlu dalga osilasyonundan oluşan hayati yazılımdır. Bu yazılım, enerjiyi kullanan, toplayan, her şeyi siberetik yasalara göre yöneten bir sistem içeriğine sahiptir. Gerçek hayatta enerji ve bilgi beraber iş görmektedir. DNA'daki kimyasal veriler yığınlaşma özelliğinden uzak, bilinçli bir dizilimin ürünüdür. Yine hologramdaki titreşim, salınım ve osilogramlar yığılma niteliğine sahip olmanın ötesinde organize verilerdir. Hayatın kendisi de evrenin yazılımına benzemektedir.⁴⁵⁹ İnsan bu nitelikte bir hayata hologramik psikonsal tözü ve bunun biyolojik yazılımla olan etkileşimi sonucu ulaşmaktadır.

Karanlık alan mikroskobu aracılığıyla su moleküllerini inceleyen araştırmalar, kuantum olgusunun yasaları ile ruhsal gerçeklik arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. Japon araştırmacı Masaru Emoto, New York Times bestselling yazarı olarak *Sudaki Mucize* kitabıyla, bilimsel camianın dikkatini çekmişti. Söylenen sözlerin su kristallerinde üzerindeki etkisini fotoğraflayan ve bunu laboratuvar ortamında tekrarladığını iddia eden Emoto, insanların kendilerine ve evrene bakışını etkilemişti. Özellikle “sevgi ve şükür” kelimeleri üzerinde duran yazar, sevgiyi vermekten doğan enerji, şükür ise almaktan gelen enerji olarak tanımlamış ve bu birlikteliğin su kristalleri üzerinde oldukça güzel etki oluşturduğunu savunmuştur.⁴⁶⁰

Son yıllarda fizik ve matematik alanındaki çalışmalar, sinir bilim sahasına kadar uzandı. Klasik fizik, zihin ve bilince ilgi duymazken; kuantum fiziği bu iki kavramı açıklamaya çalışmıştır. Bazı bilgisayar bilimcilerin uzay-zaman bağlantısına vurgu yaparak bilinçli belleğin beyinde değil de uzay-zaman içinde bulunabileceğini iddia etmesi, ruh kavramına dair ilginç bir çağrışımdı. Bilimsel camiada her yeni ve farklı şeye direnç gösterenler olduğu gibi, kuantum elektrodinamiğine de direnenler olmuştu. Bütün karşı durmalara rağmen, beynin hologram gibi çalıştığını iddia edenlerin sayısı giderek artmıştır.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 48.

⁴⁶⁰ Masaru Emoto, *The Hidden Messages in Water*, Translate by David A. Thayne (New York: Beyond Words Publishing, 2004); Masaru Emoto, “Healing with Water”, *Journal of Integrative and Complementary Medicine*, 10/1 (2004), 19-21.

⁴⁶¹ John Smythies, “Space, Time and Consciousness”, *Journal of Consciousness Studies*, 10/3 (2003), 47-56; Jan Pilotti, “Consciousness and Physics: Towards a scientific proof that consciousness is in Space-Time beyond the brain”, *Journal of Transpersonal Research* 3 (2011), 123-134.

İnsanın bilinçli belleği, uzay-zaman aralığında yer alır. Bu bilinç çeşiti, madde cinsinden olmayan, tam olarak beyinde yer almayan ama alt benlikle bağlantılı; yürütücü, zaman ve mekânla bağımlı olmayan hologram türünde bir elektromanyetik etkinleştirme faaliyetidir. Beyin; holografik evren modelinde vitrin ve dış görünümdür. Madde cinsinden olmayan psikon, kuantum sıçramaları ile nöronları aktive eder.⁴⁶² İnsan vücudundaki mutasyonların bu kuantum sıçramaları sonucu olabileceği iddia edilmiştir.⁴⁶³ Niyet ve düşünceye bağlı oluşan enerji alanı psikonu tetikler ve psikonda dendronlar aracılığıyla, seçilen nöronları harekete geçirir. Mesela kolunu kaldırmaya niyet eden birinin canlandırma yoluyla zihnindeki algılar bütünlük kazanır, bir tek algı meydana gelir ve bu vesile ile nöronlardaki voltaja bağlı iyon kanalları çalışmaya başlarlar. Kuantum bakışı ile önsezileri ve ilhamı anlamak daha kolaydır. Çünkü kuantum elektrodinamiği insanların da içinde olduğu bir sistemdir. Uzun ve başarısız araştırmalardan sonra bu düzen içinde sezgiler ve ilham açığa çıkabilir. Kuantum benzeri genel bilgi ve düşünce diyebileceğimiz kozmik zekâ ile zihin ve madde arasında kesin sınırlı bir ayrım olmadığından, duygusal odaklanma ve zihinsel konsantrasyon sırasında beyin dalga frekansının sıklaşması sonucu ışıktan hızlı bile gitse evrensel akışla temasa geçilip bilgi arşivlerine ulaşılabilir. Bu durum kuantum evrenle kuantum beynin alışveriş hâlinde olmasının değişik bir tezahürüdür.⁴⁶⁴

Kuantum fizikçileri, sezgileri güçlü insanlar tarafından algılanan bazı şeylerin hayatın temel titreşimsel özü olabileceği gerçeğini onayladılar. İnsan DNA'sı 52 ile 78 gigahertz'lik (saniyede milyarlarca devirle) bir frekans hızıyla titreşmektedir. Henüz bilimsel cihazlar insanların kendilerine özgü frekanslarını ölçecek ya da böyle bir enerji akımını engelleyen blokajları belirleyecek düzeye gelmemiş olsalar da inkâr edilemeyecek kadar açık iki temel olgu da yok değildir. Bunlardan ilki, yaşam enerjisinin statik değil kinetik oluşu ve ortamda hareket etmekte olduğu ve ikincisi ise, ne insan zihnini ne de enerji sistemini fizik kurallarına göre ölçmek henüz mümkün olmasa da sezgisel olarak değerlendirme yapılabileceğidir.⁴⁶⁵ Hücre frekansları ve enerji sistemimizin bütünlüğünü değiştiren derin ve travmatik deneyimler, inançlar ve tutumların elektromanyetik dalga boyları tespit ve teşhis edildiğinde, geçmişe ve bugüne dair duygusal enerjinin sağlığını üzerindeki etkilerine doküman sağlanabilir.

⁴⁶² Özdemir, *Din ve Beyin*, 361.

⁴⁶³ Schrödinger, *Yaşam Nedir?*, çev. Mehmet Doğan, 52.

⁴⁶⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 72.

⁴⁶⁵ Caroline Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak (İstanbul: Butik Yayıncılık, 2020), 11.

Parçacık ve dalga; madde ve enerji ya da cisim ve psikonsal töz yani bütün varlıklar aynı doğada ve etkileşim boyutunda iseler birbiriyle ilişki hâlinde dirler. Bu evrensel akış tüm bu varlıkların tözsel birliğinden kaynaklanmaktadır. Evrendeki tüm kuvvetler ancak etkin güçten ve kozmik bir zekâdan ortaya çıkabilir. Bu güç onları türlü türlü de olsa birleştirir. Eğer bu yüksek ilke kaldırılırsa varlıkların aralarında olan bağlar ve kozmik düzen ahengini kaybeder. Sonuç olarak bilgi ile varlığın aynı boyutta etkileştiği söylenebilir.⁴⁶⁶

Davranışların oluşmasını sağlayan hareketlerden sadece DNA değil proteinlerin elektromanyetik yüklerindeki değişimler de sorumludur.⁴⁶⁷ Proteinler çevreden gelen elektromanyetik osilasyonlardan etkilenmektedir. Etkilenen bu proteinler ise DNA ve diğer kalıtsal faktörleri etkilemektedir. Dolayısıyla kuantum evren titreşimlerinden etkilenen reseptör proteinler, vücutta yapısal ve fonksiyonel anlamda görevler almaktadır. Bu proteinlerden bazılarının görevi de DNA replikasyonu ve şifre düzenlemesi yapmaktır. Böylelikle kuantum evren ve insan DNA'sı etkileşime girmektedir. Bu etkileşim çevreden proteinlere oradan da DNA'ya şeklinde olabilirken, direkt DNA titreşimlerinin kuantum evren osilasyonlarından etkilenmesi yoluyla da olabilmektedir. Ayrıca bu proteinlerin elektromanyetik yükleri psikonsal tözün de etkisiyle, çevreden gelen sinyallerin zihin tarafından farklı olarak algılanmasına sebep olabilirler.

Maddenin yapısını ve davranışlarını kontrol eden ve birbirinden bu kadar farklı olan mekanizmaların farkında olmak sağlık ve hastalık anlayışı konusunda biyofizik ve tıp alanına yeni içgörüler getirebilir. Ancak kuantum fiziğinin bulunuşundan sonra bile, biyologlar ve tıp öğrencileri vücudu Newton prensiplerine göre hareket eden fiziksel bir makine olarak görmek üzere kendilerine verilen eğitimi devam ettirdiler. Vücuttaki mekanizmaların nasıl kontrol edildiğini anlamaya çalışırken, araştırmacılar dikkatlerini hormonlar, sitokinler, büyüme etmenleri, tümör önleyiciler, haberciler ve iyonları da içine alan farklı kimyasal ailelere ayrılmış çok çeşitli fiziksel sinyalleri araştırmak üzere yoğunlaştırdılar. Ancak, materyalistik ön yargıları yüzünden gelenekçi araştırmacılar enerjinin sağlık ve hastalıkta oynadığı rolü göz ardı ettiler.⁴⁶⁸ V. Pophristic ve L. Goodman tarafından yazılan Nature dergisindeki bir makalede moleküllerin yaşamını

⁴⁶⁶ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 154.

⁴⁶⁷ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 63.

⁴⁶⁸ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 106.

Newton yasalarının değil de kuantum fiziği yasalarını oluşturan hareketlerin ve kuvvetlerin belirlediği gösterilmiştir.⁴⁶⁹

Biyofizikçi Frank Weinhold kuantum fiziğine yaklaşımın nasıl olduğunu şöyle değerlendirir: Kimya kitapları moleküler turnikelerin nasıl çalıştığına dair zenginleştirilmiş kuantum mekaniği bakış açısı için görmezden gelen tavırdan vazgeçmelidir. O, vurgulu bir şekilde moleküllerin karışık şekillere kıvrılıp bükülmesini sağlayan gücün ne olduğunu sorar ve cevabın organik kimya kitaplarında aranmaması gerektiğini söyler.⁴⁷⁰ Buna karşın organik kimya biyotıp için mekanik temelleri sağlıyor ancak Weinhold'un da belirttiği gibi bilimin bu dalı o kadar çağın gerisinde kaldı ki kitapları kuantum mekaniğini tanımıyor.⁴⁷¹ Gelenekçi tıp araştırmacıları yaşamı sağlayan gerçek moleküler mekanizmaları anlamak için çaba sarf etmiyorlar.⁴⁷² Birçok bilimsel çalışma biyolojik düzenlemenin her yönünü derinden etkileyen elektromanyetik tayfta yer alan “görünmez güçler” olduğunu ortaya çıkardı. Bu enerjiler mikrodalga, radyo frekansları, görülebilen ışık tayfı çok düşük frekanslar, akustik frekanslar ve hatta skalar enerji olarak bilinen yeni bir enerji formunu da içine alır. Özel frekanslar ve elektromanyetik radyasyon şablonları DNA, RNA ve protein sentezlerini düzenlerler, proteinlerin şeklini, işlevini değiştirirler ve genlerin düzenlenişini, hücre bölünmesini, hücre ayrılmasını, hücre yapımını, hormon salgılanmasını, sinir gelişimi ve işlevini kontrol ederler. Bu hücrel aktiviterin her biri yaşamın ortaya çıkmasına katkıda bulunan temel davranışlardır. Bu araştırmalar bazı saygın tıp dergilerinde çıkmış olmakla birlikte, bu devrimsel bulgular henüz tıp fakültelerinde müfredata dâhil edilmemiştir.⁴⁷³

⁴⁶⁹ V. Pophristic and L. Goodman, “Hyperconjugation not steric repulsion leads to the staggered structure of ethane.” *Nature* 411 (2001), 565-568.

⁴⁷⁰ Frank Weinhold, “A new twist on molecular shape” *Nature* 411 (2001), 539-541.

⁴⁷¹ Klaus Schulten, “Electron Transfer: Exploiting Thermal Motion”, *Science* 290 (2000), 61-62; M. Chergui, “Controlling Biological Functions” *Science* 313 (2006), 1246-1247; Susan Gaidos and Nicolle Rager Fuller “Living physics: From green leaves to bird brains, biological systems may exploit quantum phenomena”, *Science News* 175 (2009), 26-29.

⁴⁷² Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 115.

⁴⁷³ A. R. Liboff, “Toward an Electromagnetic Paradigm for Biology and Medicine” *Journal of Alternative and Complementary Medicine* 10/1 (2004), 41-47; R. Goodman and M. Blank, “Insights Into Electromagnetic Interaction Mechanisms”, *Journal of Cellular Physiology* 192 (2002), 16-22; L. Sivitz, “Cells proliferate in magnetic fields” *Science News* 158 (2000), 195; M. Jin and M. Blank, et al., “ERK1/2 Phosphorylation, Induced by Electromagnetic Fields, Diminishes During Neoplastic Transformation”, *Journal of Cell Biology* 78 (2000), 371-379; C. F. Blackman, S. G. Benane, et al., “Evidence for direct effect of magnetic fields on neurite outgrowth”, *Federation of American Societies for Experimental Biology* 7 (1993), 801-806; A. D. Rosen, “Magnetic field influence on acetylcholine release at the neuromuscular junction”, *American Journal of Physiology-Cell Physiology* 262/6 (1992), C1418-C1422; M. Blank, “Na, K-ATPase function in alternating electric fields”, *National Library of Medicine* 6/7 (1992), 2434-2438; T. Y. Tsong, “Deciphering the language of cells”, *Trends in Biochemical Sciences* 14 (1989), 89-92; Yen-Patton and W. F. Patton, et al., “Endothelial Cell Response to Pulsed Electromagnetic Fields: Stimulation of Growth Rate and Angiogenesis In Vitro”, *Journal of Cellular Physiology* 134 (1988), 37-46.

Biyofizikçi C.W.F McClare tarafından yapılan önemli bir çalışma biyolojik sistemlerdeki enerji sinyalleri ve kimyasal sinyaller arasındaki bilgi transferini hesaplamış ve etkilerini karşılaştırmıştı. “Biyogenetikte Tınlaşım” adıyla yayınlanan araştırması elektromanyetik frekanslar gibi enerjik sinyal mekanizmalarının çevresel bilgiyi göstermede hormonlar, nörotransmitterlar ve büyüme etmenleri vb. etmenleri içine alan fiziksel sinyallerden yüz kat daha etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁴⁷⁴

Yaşayan organizmaların hayatta kalabilmek için çevresel sinyaller almaları ve bunları yorumlamaları gerekmektedir. Esasen, hayatta kalmak doğrudan sinyal transferinin hızına ve etkisine bağlıdır. Çözülebilir bir kimyasalın hızı saniyede bir santimetreden çok daha az iken elektromanyetik enerji sinyallerinin hızı saniyede 186.000 mildir. Enerji sinyalleri fizikokimyasal sinyalden 100 kere daha etkili ve çok daha hızlıdır. Milyarlarca hücrenin elektromanyetik kontrolden daha fazla etkilendiği ve hücresel kontrolde bu yolun tercih edilmesi gerektiği açıktır.⁴⁷⁵ Tüm hücrelerin oluşturduğu elektromanyetik alan ve sinyal akışı yine elektromanyetik tabiata yakın bir kuvvetle etkileşim hâlinde bulunmalıdır. Bu çıkarım etkileşimli ruhsal gerçeklik önerimiz olan psikonsal tözsel enerjiye işaret etmektedir. Ruh beyin ilişkisi bağlamında insan beynine ruhsal bir yazılım, değişime açık bir şekilde bir tür elektromanyetik enerjiyle yazılmış gibidir. Bu hologramik yazılım manyetik enerji aracılığıyla evrendeki manyetik alanla etkileşime girmektedir.⁴⁷⁶

Son yıllarda kuantum fiziği ile uğraşan birçok bilim adamı beynin hologram gibi çalışıp mikrodalgalar yayarak maddi bedenin yanında ruhi/psikonsal bir beyin/beden oluşturduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁷⁷ Beynin ve sinir ağlarının yapısı birçok yönden kuantum fiziğine konu olmuş ve popüler bir inceleme alanına dönüşmüştür. Beyne yönelik bakış açıları organ ve madde düzeyinden hologramik ve psikonsal bir yapıya evrilmiştir. Özellikle ruhsal etkinin, bilincin ve zihnin beyinle olan ilişkisinin kuantum fiziğine konu olması bizleri bilincin ve zihnin beynin dışında uzay zamanda olabileceği gibi bambaşka bir araştırma boyutuna sevk etmiştir. Gelecekteki araştırmalar ne getirecek bilinmez. Ancak bu gelişmeler insan beyninin birtakım tözsel (psikonsal töz) yapılarla

⁴⁷⁴ C.W.F McClare, “Resonance in Bioenergetics” *Annals of the New York Academy of Sciences* 227 (1974), 74-97.

⁴⁷⁵ Lipton, *İnançın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 116.

⁴⁷⁶ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 185.

⁴⁷⁷ Özdemir, *Din ve Beyin*, 361-365; Emanullah Polat, *Kur’ân’ı-Kerim’e Göre Rûhî Hastalıklar* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 24.

etkileşime girmesi ve buna bağlı olarak insanı insan kılan bilinç, akıl ve zihin gibi olguların oluşması ihtimalini desteklemektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUH-BEDEN İLİŞKİSİ VE İNSAN DAVRANIŞLARI

3.1. Ruh-Beden Etkileşimi Açısından Çevre ve Genetik

İnsan vücudunda gerçekleşen iki tür olgu vardır. Birincisi mekânsız ve bilinçseldir ki ruhsal yapıyla ilgilidir. Diğer mekânlı ve kısmen bilinçten hariçtir ki daha çok bedensel yapıyla ilişkilidir. Bu iki tür olgu arasında güçlü bir bağ vardır. İnsanın bedeni ruhuyla ruhu da bedeni ile uyumludur. Beden sağlıklı olursa insanın ruhsal yönü de sağlıklı olur. Aynı şekilde beyin ile düşünce arasında da çok güçlü bir bağ vardır.⁴⁷⁸ Dolayısıyla mahiyeti tam olarak anlaşılamayan bir ruhla, mahiyeti anlaşılmaya çalışılan bir beden arasındaki ilişkinin ve bunların insan davranışlarına yansımalarının incelenmesi yorucu ve zor bir iştir.

William James düşüncenin beyin bir fonksiyonu olduğunu söyler. Ancak ona göre bu fonksiyonda beyin rolü “üretken” olmaktan çok “iletken” bir konumdur. Zira insan bedeni ve beyin kendisini dünyevi varoluşa uygun renk ve niteliklere açan tabiatüstü ruh için geçirgen ve iletken bir yapı olarak düşünülebilir.⁴⁷⁹

Ruhun beden ve beyinle ilişkisi birbirinden farklı şekillerde olabilir. Bunlardan bazıları; anne karnında cenin iken, doğduktan sonra, uyku hâlinde, koma, bitkisel hayat, anestezi, berzahta ve diriliş günündeki gibi ilişki durumlarıdır. Ruhun bedenle olan en mükemmel ilişkisi diriliş günündekidir. Çünkü diriliş günü ilişkisinde bedende ölüm, uyku ve bozulmak gibi arazi özellikler bulunmamaktadır. Ruh bedeninde olarak uyuyan kişi de hayat sahibidir. Ama bu hayat uyumayan kişinininkine benzemez. Aynı şekilde ruhu bedenine giren ölü de, diri ile bedene ruh girmemiş ölü arasındadır. Bu, uyuyan kişinin, ölü ile diri arasında olması gibi bir durumdur.⁴⁸⁰ Komada, anestezi ve bitkisel hayatta ruhun bedenle olan ilişkisi de farkları olmakla beraber uykudakine benzemektedir.

Gazzâlî, ölüm-uyku ilişkisinin, ruh ve beden ilişkisine bağlı olarak açıklanabileceğini söyler. Ona göre hayat ancak ruhun bedenle tam olarak ilişki kurmasıyla meydana gelebilir. Uyku hâlinde ise, ruhun bedenle ilişkisi kısmen kesilir; yani ruhun, bir bakıma dış bedenle ilişkisi ortadan kalkar, ancak iç bedenle ilişkisi devam

⁴⁷⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 140.

⁴⁷⁹ Julius Seelye Bixler, “William James and Immortality”, *The Journal of Religion* 5/4 (1925); Koç, Ölümsüzlük Düşüncesi, 59.

⁴⁸⁰ el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 64.

eder. Hâlbuki ölüm, ruhun bedenle olan ilişkisinin tamamen kesilmesi hâlidir.⁴⁸¹ İnsan ölünce, aynı rüyada tecrübe ettiği gibi her şeyin ona, şimdi gördüğünden başka türlü görüneceği Kur'an'ın mesajından anlaşılmaktadır.”⁴⁸²

Ruh ve beden öylesine iç içe yapılardır ki birini diğerinden ayırt etmek zordur. Hatta çoğu araştırmacı, bu yakınlıklarından dolayı ikisini bir saymışlardır. Ama ruh ile beden ayrıdır; beden madde âleminde, ruh ise emir âleminde. Zira beden olmazsa ruh, bu madde âleminde tam manasıyla istifade edemez. Bu âleme uygun potansiyelini beden aparatları ile göstermektedir.⁴⁸³

Ruh mahiyet olarak yaşlara ve cinslere göre her ne kadar değişmese de nitelik anlamında değişmektedir. Zira ruh-beden sürekli karşılıklı enerji ve maharet açısından etkileşmekte ve değişmektedir. Fiziksel performansı yaşlanınca azalmasına rağmen düşünsel maharetlerde artış görülür. Ruhun vasıfları ve ruh enerjisi birçok faktöre bağlı olarak aynı kişide yahut kişiden kişiye değişebilir. Ruhun pek çok imkân ve fonksiyonları vardır. Bilinç, benlik ve kişilik bunlardan bazılarıdır.⁴⁸⁴

Ruhun potansiyel kabiliyetleri kullanabilmesi için öğrenmeye ve modellenmeye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacını model insan olan peygamberleri örnek alarak karşılamaktadır.⁴⁸⁵ İnsan kendi ruhunu bilinçli ve iradeli olarak modelleyebilmektedir. Bu modelleme, insanın bedensel komponentlerini ve onun yazılımı durumunda olan ruhunun kuantum evrenle olan bağlantısını sağlamaktadır.

Ruh bütünleyici ve karmaşık özelliklere sahiptir. Trilyonlarca atom ve molekülden oluşan doku ve organları bir sistem şeklinde bir arada tutup çalıştırmaktadır. Vücutla etkileşime girme durum ve derecesine göre insanın iç dünyası ve evrenle iletişime geçmesini sağlamaktadır. İnsanı yapay zekâlı bir robota benzetecek olursak; robota yüklenen yazılım ve verilen elektrik insanın ruhsal yönüne, cihaz ve donanım kısmı ise bedensel yönüne karşılık gelebilir. Elbette bu benzetme işlevsel benzerlik açısından. Yoksa mahiyet olarak insan ve robotun bir olması mümkün değildir. Ayrıca insana yüklenen programın kendisi bizatihi hayat sahibi ve elektrikten çok daha üst düzeyde; bilişsel özellikleri olan psikonsal bir maddedir.

⁴⁸¹ ez-Zümer 39/42.

⁴⁸² Kaf 50/22; Yazoğlu, *Gazzâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, 97.

⁴⁸³ Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 129.

⁴⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/244-245; Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 45-46

⁴⁸⁵ el-Ahzâb 33/21; el-Mümtehine 60/4-6.

Gazzâlî'ye göre ruh dünyada bedenle bir araya geldikten sonra bedenle etkileşime girmekte ve bu durum yoğunlaşarak devam etmektedir. Ruh tasavvur ve tasdik prensiplerini elde etmek için bedenle etkileşime girmeye muhtaçtır. Bu etkileşimi Gazzâlî şöyle örneklendirir; ruh kutsal âlemi düşündüğü zaman beden ürperir ve metabolizma etkilenir. Beden kötü şeylere yöneldiğinde ve yaptığında ise (öfke, kıskançlık, yalan vb.) ruh da bundan etkilenmektedir. Gazi Özdemir'e göre, helal ve haram kazanç ve ondan elde edilen enerji, ruh enerjisiyle etkileşime girebilmektedir. Ona göre yalan ve ihanet gibi fiiller ruhsal enerjinin boşalmasına neden olur.⁴⁸⁶ Gazzâlî, insanın ruhi yönüne birinci derecede önem vermekte, ancak onun maddi ve bedeni tarafını da ihmal etmemektedir. O, insanın aynı zamanda bir beden varlığı olduğunu kabul etmekle kalmamış, bunun yanında insanın beden varlığının korunup geliştirilmesinin gerekliliğini de vurgulamıştır.⁴⁸⁷

İbn Sînâ'ya göre, beden ruhu kabul edecek olgunluğa geldiğinde ruhun varoluşu gerçekleşmekte ve aralarındaki ilişki başlamaktadır. Ruh bu ilişkinin sonucu olarak bedenden ayrıldığında kazandığı bireysel özellikleri korumaktadır.⁴⁸⁸

Malebranche ve Leibniz'e göre ruh ile bedenin etkileşerek gerçekleştirdiği eylemler Tanrı'nın var kıldığı birlik bağının sonucudur.⁴⁸⁹ Euler ise ruhun bedeni, bedenin de ruhu maddesel olarak etkilediğini iddia eder. Aralarındaki ortak edinimler unsurlar âleminde ruhsal ve hayvansal hayatın tecellileri olarak kendini gösterir.⁴⁹⁰

Ruhun özü düşünce ve bilinçle hareket etmektir. Bu amacın ortaya çıkması için ruh bedenle birleşik bir cevher oluşturur. Bu birleşimden sonra ruh kanunu ile beden organikleşir ve hayat bulur.⁴⁹¹ Ruh ile cisim, aslında aynı doğadadır. Ruh bir güç, cisim ise ilkeler sistemidir. Mekân ile düşünce gibi iki ayrı türden nesne olmasına rağmen birleşme problemi ruhun bedenle etkileşiminin anlaşılması sonucu ortadan kalkar. Bunlar bir diğerinden ancak nitelik olarak ve yetkinlik dereceleri bakımından farklıdırlar. Ruh

⁴⁸⁶ Özdemir, *Din ve Beyin*, 188, 387.

⁴⁸⁷ Gazzâlî, *Me'âricu'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, 66, 102.; Yazoğlu, *Gazzâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, 73.

⁴⁸⁸ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *en-Necât* (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde 1938), 185-186.

⁴⁸⁹ Tad Schmaltz, *Malebranche's Theory of the Soul: A Cartesian Interpretation* (New York: Oxford University Press, 1996), 50, 87, 89, 106; Marleen Rozemond, "Leibniz on the Union of Body and Soul", *Archiv Für Geschichte Der Philosophie* 79/12 (2009), 1.

⁴⁹⁰ Leonhard Euler, *Letters on Different Subjects in Natural Philosophy* (New York: Harper and Brothers, 1837), 275; Dieter Suisky, *Euler as Physicist* (Berlin: Springer, 2009), 74; Robert E. Bradley-C. Edward Sandifer (ed.), *Leonhard Euler: Life, Work and Legacy* (Danbury-Garden City: Elsevier, 2007), 5/103-105.

⁴⁹¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 132.

bilinçli ve akıllı bir monaddır, cismani olan monadlar ne ayrık bir bilince ne de akla sahiptirler bu eksiklik ruhsal ve bilinçli monadlarla tamamlanır.⁴⁹²

Ruhun bedenle olan ilişkisi ve etkileşimi ışığın, ısının, itme ve çekme kuvvetinin, elektromanteyik kuvvetin ve diğer tüm kuvvetlerin varlıklarla olan ilişkisine benzetilebilir.⁴⁹³ Ruhun soyut (tözsel) nitelikteki yapısının bedenın en tözsel yapısı olan psikon beyin ya da bedenle etkileşime girmesi ve vücudun idaresi ile ilgili bilgiyi ve gücü ona aktarması mümkündür.

Bitkisel hayata giren insanların durumları da ruh-beden ilişkisi bağlamında şöyle değerlendirilebilir. Bu kişilerde kalp ölümü olmamasına rağmen beyin ölümü gerçekleşmektedir. Bu durum ölümle uyku arasındaki ilişkiye benzerdir. Bedendeki metabolik enerji ya da canlılık enerjisi azaldıkça ruh çalışmayan organ ve sistemlerde etkisini gösterememektedir. Azalan bu enerji ruhun bedenle olan irtibatını azaltmakta metabolik canlılık tamamen bitince ruhun bedenle olan irtibatı kesilmektedir.⁴⁹⁴ Bitkisel hayatta olan hastalar normal hayata döndüklerinde ise metabolik enerji düzeldiğinden ruhun etkisine ayna ve iletici olabilmekte ve böylece idrak fonksiyonları da geri gelmektedir. Beyin ölümü gerçekleşmiş kişideki hayat ve canlılık, ruhun tüm bedenle irtibat kurduğuna ve vücudun sadece belli bir bölgeyle bağlantısı olmadığına işaret edebilir.

3.1.1. Beyin ve Ruh Diyalektiği Bakımından İnsan

İnsan vücudundaki organlar içinde-belki de tüm evrende-beyin yakınıımızda, elimizin altına, kolay incelenebilen ama inceledikçe bizden uzaklaşan ve daha karmaşık hâle gelen başka bir organ ya da varlık yoktur. Ruhu daha iyi anlamak için beyinle olan ilişkisi bağlamında, öncelikle beyni çözelim ne de olsa somut görünür bir şey diye düşünebiliriz. Ancak ruhu tam anlamak yolunda bu engeli henüz aşabilmiş değiliz. Beynin âdeta uzaydaki kara delikler gibi bizi içine çeken, bilinmez sonsuzları olan sofistike bir yapısı vardır. Ruhun gizemini çözmek istiyorsak öncelikle beyni tam olarak anlamalıyız. Belki de beynin bu anlaşılamazlığının ardında ruhla olan sıkı ilişkisi yatmaktadır. Aslında insan beyni incelendiğinde zahiren anlaşılma bir yapısı yokmuş gibi görünür. Beynin yaklaşık yüzde 80’ni su, yüzde 10’nu yağ ve yüzde 8’i proteinden

⁴⁹² J. A. Cover and Glenn A. Hartz, “Are Leibnizian Monads Spatial?”, *History of Philosophy Quarterly* 11/3 (1994), 1; Gottfried Wilhelm Leibniz, *Philosophical Papers and Letters*, ed. Leroy E. Loemker (Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 1989), 2/643-644.

⁴⁹³ Özçankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 41.

⁴⁹⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 139.

ve geri kalanı ise karbonhidrat, tuz ve diğer minerallerden oluşmaktadır.⁴⁹⁵ Ama incelemek ve anlamak için beyne yaklaştığımızda karşımıza koca bir uzay çıkmaktadır. Beyin meselesinde bilim bugün bile hâlâ emekleme aşamasındadır.

İnsanlık olarak, beyinle ilişkilendirilen akıl, zekâ, düşünce, bilinç, hayal gücü, yaratıcılık, hisler, duygular ve zevk gibi olguları anlamaya yaklaşmış bir durumda bile değiliz. İnsan beyni, güçlü bir bilgisayardan ya da merkezi sinyal işleme biriminden çok daha güçlüdür. Beyin; hayal gücü, akıl ve bilinç gibi insan bedeninin tam olarak parçası olmayan fizikötesi olgulara ev sahipliği yapmaktadır. Fiziksel olan beyin ile fizikötesi olaylar veya nitelikler arasındaki ilişkiler ağı, anlaşılması bakımından çok güçtür ve beynin gizeminin kaynağı bu ilişkilerdir.⁴⁹⁶

Beynimizi sadece kafatasının içinde gibi değerlendirmek de doğru değildir. Bütün vücuda dağılmış sinirlerle beyin bir bütündür. Hatta beyinimiz, kuantum sürücü beyin ve zihin vasıtasıyla evrene yayılmıştır. Eşsiz vasıflarımız, parmak izlerimiz, ifadelerimiz, düşünce şeklimiz, DNA'mız ve hayallerimiz benzersiz ve yalnız bize özgüdür.⁴⁹⁷ Birey oluşumuz ve özgünlüğümüzün sırrı beyinimizin ilişki ağlarında gizlidir.

Gerek ruh, gerek madde açısından varlığın en yüksek tecellisi ve zuhuru insanda gerçekleşmektedir. Bu zuhurun en önemli aracı da insanın beynidir. Çünkü insan beyni, bütünlüğü ile kâinatın özü ve özeti gibidir. Bundan ötürü kendisini meydana getiren kâinatın sırlarını çözebilecek bilgiye sahip olabilmek de ancak ona mahsustur.⁴⁹⁸

Beynin ruhla olan ilişkisini inceleme olgusu yeni değildir. Galen (öl. MS 216) gibi tıp insanlarından, Descartes gibi felsefecilere kadar birçok bilim adamı ve felsefeci bu ilişkiyi incelemiştir. Hatta bazıları ruhu beyinde bir bölge ya da parça olarak düşünmüşlerdir.⁴⁹⁹

İnsanın zaman ve mekân mefhumlarını, varoluşsal sorunlarını, sevinç, neşe vb. duygularını deneyimlediği alan beynidir. Kişide böyle bir bilinç olmadığı zaman sadece yeme, içme ve boşaltma faaliyetlerine indirgenmiş bir organizmaya dönüşür.⁵⁰⁰ İnsanın diğer canlılardan farkı bilinçli bir canlılığa ve ruh programına sahip olmasıdır.

İnsan beyni, 100 milyar sinir hücresi (nöron) ve bunlar arasındaki sinapslardan oluşur. Bilgi alış-verişinin yapıldığı bu irtibat noktaları (sinapslar) nöron başına 10.000

⁴⁹⁵ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 38.

⁴⁹⁶ Yunus Çengel, *Bedenin Ötesinde: Beyin, Zihin ve Bilinç* (Erişim 18.01. 2023)

⁴⁹⁷ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 87.

⁴⁹⁸ Cavit Sunar, "Beynimizin Ruhsal Mu'cizeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978), 157.

⁴⁹⁹ Roach, *Ruh Gerçekten Var Mı?*, çev. Taner Gezer, 57-63.

⁵⁰⁰ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 139.

ile 20.000 arasında olmak üzere değişir. Beyin içinde, her saniyede 1 katrilyon sinyal veya bağlantı meydana gelmektedir. Nöronların ve sinapsların birbiriyle haberleşerek, düzenli ve hızlı çalışmaları, her sinapsın sayıları milyarlara varan diğer sinapslarla iletişime geçmesi ve birbirlerini kontrol edebilmeleri hayret vericidir. Ayrıca, beynin sadece kendi düzeninden değil, bedenın tüm organlarının düzeninden ve koordinasyonundan da sorumlu olması bu durumu daha karmaşık hâle getirmektedir.⁵⁰¹

Beynimiz irademizle hareket eden ruh gücü tarafından doğru kullanıldığında gerçekten muhteşem bir organdır. Beynimizde 11 farklı boyut olduğu ve bizim bunların 3 ya da 4 boyutundan haberdar olabildiğimiz tahmin edilmektedir. Beynimiz sadece algı kabiliyeti itibarıyla değil, yapısı itibarıyla da evreni anlayabilecek bir mahiyette yaratılmıştır. Bunun anlamı beynin; yaratıcının insan tarafından bilinmesine müsaade ettiği her şeyi idrak edebilme imkânına sahip olduğudur. Gerçek anlamda beynin kapasitesinin ne olduğunu ve ne kadarını kullanabildiğimizi bilemiyoruz.⁵⁰²

Ruh, beyin ve beden ilişkisi bağlamında ruh bir yazılım olarak düşünıldüğünde bedenın ya da beynin potansiyeline göre kendini gösterebilecektir. Beden ve beyin çok gelişmiş ama yazılım eksik yahut yazılım çok mükemmel beden ve beyin az gelişmiş ise bu iki durumda da ideal amaç gerçekleşmeyecektir. O hâlde ruh, beyin ve bedenın çok sıkı bir etkileşim içinde olduğu nazara alınırsa tüm bileşenlerin doğru kullanımı hâlinde üst düzey ve yetkin bir performans elde edilebilecektir.

Ruhun beyinle etkileşimi sonucu birtakım davranışların oluştuğunu gösteren durumlar arasında insanın özgünlüğünü sayabiliriz. Mesela aynı filmi izleyen, aynı kitabı okuyan, aynı manzaraya bakan ve aynı olaya maruz kalan bireylerden birkısmı tepkisiz kalırken, bir diğer kısım ağlayıp diğer bir kısmı da gülebiliyor. Beyne iletilen görsel ya da işitsel mesaj aynı olduğuna göre bu farklılık ruhsal bir etkileşimden kaynaklanmalıdır.⁵⁰³ Bir büyüğünü gördüğünde ayağa kalkan, yardıma muhtaç birisine acıyan ya da tam tersi büyüklerini döven, muhtaçları ezen kişiler aynı durum karşında çok farklı davranmışlardır. Hâlbuki beyin aynı şeyleri görmüştür ama aynı tepkileri vermemiştir. İşte tam burada irade faktörü ve itici güç olan ruh ile beynin nasıl farklı şekillerde terbiye edilebileceği görülmektedir. Beyin, kalp ve beden hepsi de birer maddedirler. Bu çeşit duygu, düşünce ve bilişlerin kaynağı ise ruhtur.

⁵⁰¹ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 86.

⁵⁰² Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 112.

⁵⁰³ Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 122.

İnsan bilinçli kararları, ruhsal yönelimi ve zihinsel tercihleri ile beyindeki nöronları ateşlemekte ve bu karar, yönelim ve tercihlerin sonucu olarak beyinde yeni bağlantılar (sinapslar) oluşmaktadır. Bunun sonucu olarak bir nevi soyut somuta, düşünce maddeye ve zihin beyne dönüşmektedir. Sinir ağları arasındaki bağlantıyı gerçekleştirmede bir kısım kimyasallar görev alır. Bunlar; serotonin, dopamin ve noradrenalin gibi nöropeptitlerdir ki öfke, şehvet, sevgi ya da nefret gibi farklı duygularımızın taşıyıcısı olan sinir ağlarındaki kıvılcımları tetiklemekte veya engellemektedirler. İnsan beyninin şebeke sistemini ve güçlü sinir ağlarını, bir şehrin trafiğine benzetirsek; şehirde hangi semte yatırım yapılıyorsa o bölgeye olan ilgi artacağından dolayı yolları gelişecektir. Beyin de hangi yönü ile nasıl kullanılırsa öyle gelişecektir. Mesela takıntılı bir insanda hep aynı yollar kullanıldığı için; alternatif sinir devreleri ve yolları üretilemez ya da gelişemez.⁵⁰⁴ Öyleyse bu farklılığın en önemli nedeni ruh gücünü kullanma şeklimizdir.

İnsan kendi tercihleri ve iradesiyle zihin yapısını inşa etmektedir. Eğer biz (ruhumuz) bir şeye önem veriyorsak beynimizde onlar maddeye dönüşerek kalmakta ve uzun süreli hafızaya aktarılmaktadır. İlgiilenmediğimiz uyaranlar ise kısa süreli hafızada kaldıktan sonra silinmektedir. O bilgiyi taşıyan mRNA parçalanmaktadır.⁵⁰⁵ İnsan çevresinden gelen uyaranlarla sadece kendi manevi yapısını değil maddi yapısını dahi dokuyabilmektedir.

Ruh-beden ilişkisini daha iyi anlamak adına bedenimizi ruh tarafından kullanılan bir uçağa benzetecek olursak, düşünce dünyamız uçağın “kokpit”i gibidir. Kokpite gelen bilgileri ruhumuz, beyin ve zihin ekranı vasıtasıyla değerlendirip ondan kendisine bir rota, uçuş yönü ve şekli belirler. Uçağın pilot kabinindeki bilgisayar ekranına değişik kaynaklardan bilgiler gelir. Pilot bütün bu bilgileri sürekli kontrol ederek uçağın hızını, yönünü hava içindeki eğim ve konumunu belirler. Bedenimizin pilotu da ruhumuzdur. Zira beyne de sadece kokpitteki bilgisayar ekranına geldiği gibi elektrik sinyalleri gelir. Pilot, bu sinyalleri, mesajları, duyduklarını ve gördüklerini bilinçli bir şekilde hatta bazen duygularını da işin içine katarak yorumlar ve uçağı uçurur.⁵⁰⁶

Beyinden zihne geçiş, nöron artışında gerçekleşen niceliksel bir gelişimden ibaret değildir, olayın bir de niteliksel bir değişim yönü vardır. Zihin kendimize ilişkin

⁵⁰⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 55-56.

⁵⁰⁵ Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 303.

⁵⁰⁶ Yunus Çengel, *Bedenin Ötesinde: Beyin, Zihin ve Bilinç* (Erişim 18.01. 2023); Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 97.

deneyimlerde; görme, işitme ve koku almada, içeri giren şeyleri canlandırmada etkindir. Bunlar bilgi edinmeden tamamen farklı olan şeylerdir. Sir John Maddox'a göre, bilinçliliğimize ilişkin hiç kimse kararların nasıl alındığını veya hayal gücünün nasıl serbest bırakıldığını bilmiyor. Bilinçliliğin nasıl meydana geldiği ya da nasıl tanımlanması gerektiği de aynı derecede kafa karıştırıcıdır. Ona göre, geçen yüzyılda nörobilimde kaydedilen göz alıcı başarılarla rağmen, beynin kognitif işleyişlerini anlamakta bundan yüzyıl önce olduğu kadar uzağız.⁵⁰⁷

İnsandaki beş duyu dışında ayrıca ikinci algılama merkezi de zihinsel beyindir. Sinir bilimin öncü ismi Marsel Mesulam insan beyninin %90'lık kısmının düşünce, duygu ve davranış ile alakalı işlem yaptığını, beş duyuyu determine eden kısmın beynin sadece %10'unu kapladığını söylemektedir. Kısa adına akıl da diyebileceğimiz zihinsel beyinimiz, öteki canlılarda olmayan bambaşka işlemler yapmaktadır. Örneğin insan beyninin, zamanı idrak edebilen bir anlama yetisine ve manyetik alan özelliğine sahip olduğu ortaya çıkmıştır. İnsan beyni somut düşüncenin haricinde soyut düşünce de üretebilmektedir. Hedefli çalışabilen, enerji ve güç programı üretebilecek bir donanıma haizdir. Zamanlama ve sıralama işlemi yaparken, aynı anda arzu ve güdülerini de kombine edebilmektedir. Günde 50-100 bine kadar ulaşan düşünce üretirken, bu düşüncelere duygusal dosyalar ekleyerek tepki de oluşturabilmektedir. Karar aşamasında yalnızca mantık sistemini çalıştırarak değil, sosyal ve duygusal bileşenleri de tüm boyutlarıyla hesaba katmakla iş görmektedir. Düşüncenin tezahürü merhalesinde, simgesel öğeleri çokça kullanıp, yeni mefhumlar geliştirmek de insan beyninde gerçekleşmektedir. Beş duyumuz yaşamsal ihtiyaçlarımızı karşılamak için yeterli iken; medeniyet inşa etmek, akıl yürütmek, muhakeme yapmak, evreni anlayıp onda tasarruf etmek, insani değerleri ve onursal zemini kurgulamak, hakikat arayışı içinde olmak ve kutsal bir güce inanmak ve güvenmek gibi olgular bu sınırlı duyularla yeterince izah edilemez. Bu durumlar ancak zihinsel beyinle açıklanabilir. İnsanın psikolojik ihtiyaçları, arzuları ve hedefleri sınırsız iken, beş duyu ile algılayabildiği ve hükmedebildiği şeyler çok sınırlıdır.⁵⁰⁸

Beynimizde iki türlü zihin sistemi vardır. Birinci sistem; otomatik, zahmetsiz, çağrışımsal, bilinç dışı, duygusal yükü güçlü olan bir yapıya sahiptir. İkinci sistem ise kasıtlı, aşamalı, tedrici ve rasyonel bir zihindir. İkinci sistemin çalışması özel bir gayret

⁵⁰⁷ John Maddox, "End of The Millennium Special Issue: What Science Will Know in 2050", *Scientific American* 281/6 (1999), 64.

⁵⁰⁸ Marsel Mesulam, "Representation, inference, and transcendent encoding in neurocognitive networks of the human brain", *Annals of Neurology* 64/4 (2008), 367-378; Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 21.

gerektirirken, birinci sistem otomatik işlem yapan, assosiyatif bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla insanlar zihinsel kısa yollar geliştirerek çevresel uyaranlara karşı ani ve doğru kararlar verebilirler. Önsezilerimiz daha çok öğrenilmiş ilişkileri (assosiyasyon) kullanan birinci sistemin ürünüdürler. Öğrendiklerimiz ve öz geçmişimiz bu zihin tarafından deneyim deposu hâline getirilmektedir. Örneğin ilk kez karşılaştığınız birisini, size zarar vermiş birisine benzetirseniz önceki tecrübeniz bilinç dışı olarak devreye girer ve sizi temkinli olmaya sevk eder. Mikro zaman diliminde iyi-kötü olarak analiz yapabilmek birinci zihnin sistematığının sonucudur. Sezgisel güçler, otonom işlevlerin haricinde eşik altı algılama ve bilinç dışı bellek fonksiyonlarını da içinde barındırmaktadır.⁵⁰⁹

Beyin, başka insanlardaki değişiklikleri dahi algılayabilen bir algı organıdır; beş duyu ile madde âlemini ve buna ek olarak bir de manyetik hisleri algılayabilmektedir. Sevildiğimiz ya da sevilmediğimiz gibi konulardaki duygusal şifreleri okuyabilmektedir. Bu özellikler, bize beyinde bir enerji transformasyonu olduğunu göstermektedir. Karşısındaki insanın duygularını algılayan beyin, bu algıyla ilgili duygusal bir yanıt oluşturmakta ve bu cevaba olan tepkisini de bedensel olarak göstermektedir. Duyguların bizdeki biçimselliği, karşıdaki bir kişinin bunu okumasını sağlayabilir. Bu durum ise duygusal algı sisteminin, beynimizde duyguları dönüştürebilen bir mekanizmayı tetiklemesi ile olur. “Ayna nöronlar” aracılığıyla gerçekleşen bu durum psikoloji bilimi açısından önemlidir. Psikoloji disiplininin sınırlarını çizirken spiritüaliteyi bu sınırların dışında bırakmak mümkün görünmemektedir. Felsefede de pek çok kavram bu çalışmalar vasıtasıyla değişmiştir. Mesela “nörofelsefe” adı verilen bir interdisiplinde felsefe ile nöroloji birleştirilmiş ve ortak bir alan doğmuştur. Evvelce var olan davranışsal nörobilim, kognitif bilim ve evrimsel psikoloji gibi disiplinlere spiritüel psikoloji kavramı da eklenmiş; psikolojinin felsefi yönü de bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁵¹⁰

İnsan beyni duyguyu ve hissi sezileri veya ayna nöron yansımalarını duygulanım yoluyla fikre, düşünceye ve hatta sabit proteinlere dönüştürebilmektedir. İnsanın maddi yapısı ile ruh dünyası arasındaki vasıta organ, beyindir. Beynimizde, duygu ve düşüncelerin temsil edildiği bölge ile mantık ve zihin işlemlerinin yapıldığı bölümler vardır. Beyinde normal düzeyde gerçekleşen elektromanyetik titreşimlerin salınımında fazlalık olması hastalığa sebebiyet verir. Beyinle ilgili yeni yapılan çalışmalarda,

⁵⁰⁹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 58.

⁵¹⁰ Marian de Souza, “The empathetic mind: the essence of human spirituality”, *International Journal of Children's Spirituality* 19/1 (2014), 45; Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 97-98.

elektromanyetik bir dalga göndererek beyinde saldırganlık, korku gibi duyguların ortaya çıkarılabileceği saptanmış, aynı zamanda kişinin haberi olmadan iletilen titreşimlerle “zaman” duygusunun yok edilebildiği de tespit edilmiştir. Gelecek yıllarda ilaç kullanmadan, beyne salınım ve titreşim göndererek mutluluk, sakinlik vb. durumları oluşturacak hormonları salgılatmak mümkün olabilecektir. Duyguların ruhla olan ilişkisi elektromanyetik enerjinin transferile beyinde duyguları düzenleyen bölümlerin harekete geçmesi suretiyle gerçekleşir.⁵¹¹ Ruh yani hologramik psikonsal tözsel enerji, beynin elektromanyetik enerjisini etkileyerek kişide düşünce ve duygudurum değişikliklerine neden olabilir. Ayrıca beynin hologramik psikonsal enerjiyi vücutta kullanılabilecek aminoasitlere çevirmesi enerjiden maddeye dönüşüm yapan harika bir cihaz olduğunu gözler önüne sermektedir.

İnsan, bilgiyi tercih ederken hangi tarafa yöneleceğine dair eğilim göstermekte, beyin ise bu durumu kayda almaktadır. İnsanların ilgi duyduğu alan, etki alanı ile birleşip kesişirse bilinç o konuda daha işlevsel bir hâle gelmektedir. Duygusal konsantrasyon ve zihinsel odaklanmanın olduğu meselelerde ruhsal bilinç harekete geçmekte ve bilincin neye yöneleceğini belirlemektedir. Seçilen veriler, beynin kendisini bu veriye açmasını sağlayacağından “amaçlı davranımı” ortaya çıkaracaktır. Örneğin derin uykudaki bir anne hiçbir sesi işitmemesine rağmen, çocuğunun ağlama sesini işitebilmektedir. Zira annenin bilinci kapalı olmakla beraber bazı algılara ve uyaranlara kendisini açmıştır. İnsanın çevresindeki olayları kontrol ettiği ve yönlendirdiği aktif bir bilinci vardır. Bu, bilgisayardaki önbellek gibi açık ve aktif olarak çalışan alandır. Ön tarafta çalışan programlara ilave olarak arkada onlarca başka program çalışmaktadır. Bu programlar, insanda bilinç dışına karşılık gelmekte ve kişi, ihtiyaç anında bu programları devreye sokabilmektedir.⁵¹²

Bilinç durumu ve olgusu insanı başka canlılardan ayıran, diğer cinslerle arasındaki en önemli ve belirgin farkı oluşturan niteliklerden biridir. İdrak ve farkındalık gibi mefhumlarla da tarif edilebilen bilincin insandaki “metakognisyon genleri” vasıtasıyla iş gördüğü tahmin edilmektedir. Bilinç, ruh ile beden arasındaki bir basamak gibidir. Beynimizde bize özel bir “ruh programı” mevcuttur ki bu aslında bizim kişiliğimizi de temsil etmektedir. Bununla alakalı olarak son yıllarda insan beyinde yönetici bir genin varlığı bilimsel çalışmalarda tartışmaya konu edilmiştir. Beyinde tüm bağlantıları yöneten

⁵¹¹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 133.

⁵¹² Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 147.

bir kumanda merkezinin varlığı düşünülürken, bu merkezin beynin ön bölgesinde olabileceğine ilişkin bazı fikirler ortaya atılmıştır. Buradan hareketle bilim adamları, henüz varlığını tam olarak bilemediğimiz, beynin üst kısmında enerji bandı formunda ruhsal bir gerçeklik olup olmadığıyla ilgilenmişlerdir. Bugüne kadar daha çok din bilginlerinin ilgilendiği ruhsal gerçeklik meselesi, son yıllarda psikiyatri araştırmalarına da konu olmuştur. Ancak iki farklı disiplinin beraber aynı konuyla ilgilenmesi bir karşıtlığın değil, tamamlayıcılığın göstergesi olarak düşünülmelidir. İnsanın karar verme mekanizmasını ve seçme özgürlüğünü oluşturan bileşenleri inceleyen, beyin aktivitesinin kişilik yapımızla ilişkili olduğunu söyleyen psikiyatriye karşılık teoloji, beyin fonksiyonları ve etkinliği üzerinde metafizik bir gücün varlığıyla ilgilenmektedir.⁵¹³

Ruhla beden arasında doğrudan ve kozal bir ilişki söz konusudur. Enerjinin korunumu postulatı (yasası) ruh-beden arasındaki etkileşim imkânını da doğrulamaktadır. Fiziki-ruhi veya ruhi-fiziki nedensellikte fizikofiziki nedensellikte olduğu gibidir. Kozal ilişki ise bizatihi aynıdır. Öte yandan, salt etkileşim açısından bakıldığında, her ruh için sadece bir tek fiziksel nesne (beden) bulunmaktadır. Öyle ki bu beden (veya daha özel olarak beyin) belli bir ruhun dolaysız maddi dayanağı olduğu gibi, aynı zamanda o ruha doğrudan doğruya etki de etmektedir. Ruhla beyin arasındaki bu ilişki ve etkileşimin mahiyeti şu şekildedir; ruh tözsel bir cevher, beyin ise fiziksel bir cevherdir. Bu iki cevherin her ikisinde de çeşitli olaylar vuku bulmaktadır. Beynin belli bir süre ruhun fiziki dayanağı olarak fonksiyon gördüğünü söylemek, bazı zihinsel olayların birtakım beyin olaylarına sebep olduğu anlamına gelmektedir. Belli bir zamanda beynin ruh üzerinde fiziksel bir etken olarak fonksiyon icra ettiğini söylemek de, vuku bulan bazı beyin olaylarının belli bazı zihinsel olaylara sebep olduğu anlamına gelmektedir. Beynin ruhun doğrudan fiziki dayanağı olduğunu ve ona etkide bulunduğunu söylemek, zikredilen bu nedenselliğin dolaysız, yani aracısız olduğu anlamına gelir. Beynin ruhun bilinen, doğrudan fiziksel dayanağı ve onun üstünde etkili olduğunu söylemek de beyin dışında başka hiçbir cevherin böyle bir fonksiyonda bulunmayacağı-en azından fiziksel olarak- anlamına gelir.⁵¹⁴

Richard Swinburne zihnin ve bedenin iki ayrı varlık olduklarını ve zihnin fiziksel terimlere indirgenemeyeceğini ya da bu terimlerle tamamen açıklanamayacağını

⁵¹³ Richard Carciofo et al., “Metacognitive beliefs mediate the relationship between mind wandering and negative affect”, *Personality and Individual Differences* 107 (2017), 78-87; Nicholas Shea et al., “Supra-personal cognitive control and metacognition”, *Trends in Cognitive Sciences* 18/4 (2014), 186-193.

⁵¹⁴ Curt John Ducasse, *Nature, Mind and Death* (La Salle: The Open Court, 1951), 423-430

savunmaktadır. Fakat onun ılımlı düalizm görüşüne göre; normal dünyevi yaşam boyunca ruhun işlevini yerine getirebilmesi, fiziksel bedenın işlevini yerine getirebilmesine bağılıdır. Ruh ve beden birbirine bağımlıdır. Algılar, düşünceler, amaçlar, arzular ve inançlar gibi zihinsel fenomenlerin; toplumsal davranışlar ve belli beyin olayları gibi fiziksel fenomenlerden ayrı olduğunu göstererek materyalizme karşı çıkar. Yani, birinci şahıs öznel deneyimler, temelde, üçüncü şahıs tasvirlerinden farklıdır. Swinburne, katı düalizme karşı ise, bedenın insanın aslı unsurlarından biri olduğunu savunur. Swinburne zihin ve bedenın aynı şey olduklarını reddetse de, ikisi arasındaki yakın ilişkinin farkındadır. Swinburn'e göre insan sadece ruhtan değil, beden ve ruh iki şeyden oluşur. Ruh kısmı için Swinburne: "Ben var olmaya devam edeceksem, var olması gereken insan varlığının devamı için gerekli olan özdür" diyor. Swinburne, ruhun insanın önemli bir parçası olduğuna inanıyor ancak onun, insanı oluşturan yegâne şey olduğunu söylemiyor. Swinburne, bedenın de insanın bir parçası olduğunu söylüyor: "Kollarım ve bacaklarım benim parçam... İnsan, ruh ve varsa geçici olarak ona bağılı olan bedenden oluşur." Zihin ve beden arasındaki yakın ilişkinin farkına varan Swinburne, ruhun normal şekilde işlemesi için bir bedenın gerekli olduğunu iddia eder. Ona göre: "Bir insanın zihinsel durumunu; inançlarını, canlı hatıralarını, arzularını, toplumsal davranışlarını ve ayrıca, bir durum karşısında düşünmeden verilen tepki özellikleri beyinle belirlenir." Swinburne beynin önemli olduğunu çünkü zihnin işlerliğinin beyinle görülebildiğini iddia etmiştir. Swinburne'nun ılımlı düalizminde, zihin ile beden arasında uzak mesafeler yoktur.⁵¹⁵

Bilincin veya zihnin, zuhurcu düalizme göre beyinden çıkan bir şey olması ve beynin gelişimine bağılı olarak bilincin de gelişim göstermesi, beyin ve zihin arasındaki sıkı ilişki problemine de açıklık getirmektedir. Zuhurcu anlayışa göre zihin, beyin sayesinde var olmakta, onun karmaşıklığına ve geçirdiğı değişimlere bağılı olarak gelişim göstermekte ve varlığını devam ettirmektedir. Bu sebeple, ikisi arasındaki etkileşimin, teorinin beklenen bir sonucu olduğu iddia edilebilir. Ayrıca zuhurcu anlayışa göre, zihnin mekândan münezzeh bir varlık olmadığı da düşünüldüğünde bu durum, zihin ve beden arasındaki ilişkiyi daha olası hâle getirmektedir. Çünkü her ikisi de mekânda bulunan ve yer kaplayan şeyler arasında bir etkileşimin olabilmesi, hiçbir mekânda bulunmayan bir şey ile belirli bir mekân içerisinde bulunan bir şey arasında etkileşimin olmasından daha

⁵¹⁵ Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 275; Richard Swinburne, "The Indeterminism of Human Actions", *Midwest Studies in Philosophy* 10 (1986), 431-449.

olası bir durumdur.⁵¹⁶ Ona göre, zihin beyinle temas hâlinde ve onların bu etkileşimi bilimin henüz farkına varmadığı veya anlamadığı bir biçimdeki enerji alışverişi şeklinde olabilir. Belki de zihinsel olan enerjinin daha ince bir biçimidir. Dolayısıyla bu alternatif tip düalizmin, momentumun ve enerjinin korunumuyla ilgili bilindik yasalarla tutarlı olması mümkündür. Zuhurcu düalizme göre zihin, maddi olmamakla birlikte belirli bir mekânda yani beyinde bulunmaktadır.⁵¹⁷

William Hasker, zuhur etme sürecini ve gücünü anlatmak için manyetik alan benzetmesini kullanmaktadır. Manyetik alan mıknatısın kendisinin üzerinde ve ötesinde bir şeydir ve mıknatısın kendisine indirgenemez. Aşırı yoğun bir manyetik alan, onu oluşturan mıknatısın yokluğunda bile kendi içinde bir arada tutma gücü (yerçekimi vasıtasıyla) vardır.⁵¹⁸ Zuhur eden düalizme göre, zihin bağımsız bir varlık olsa da, düalizmin ileri sürdüğü gibi dışarıdan içeri yerleştirilmiş bir töz değildir. Beyin ve zihin sürekli bir “tek eşlilikle” birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Eğer zihin maddede zuhur ediyorsa, bu yardımcı maddede meydana gelen değişikliklerin zihinde değişiklikler (hatta bazen köklü değişiklikler) yapabileceğini tahmin etmek güç değildir.⁵¹⁹ Zuhurculuğun ortaya koyduğu fikirler ilk bakışta dikkat çekici ve makul gelebilir. Ancak güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmelidir. En güçlü yönü etkileşimli modeli kolaylaştırması ve bugünün nörobilimiyle uyumlu gibi görünmesidir. Zayıf yönlerine bakacak olursak her ne kadar zihnin ya da ruhun maddeye indirgenmediğini iddia etse de bağımsız metafizik bir töz olarak da kabul etmemekte, benlik ve kişiliğin devamı gibi konuların problem oluşu baki kalmaktadır. Etkileşimli modeli savunduğu hâlde etkinin taraflarından olan zihni beynin bir gereği olarak görmekte, maddenin etki alanını güçlendirirken bizce etkileşimi zayıflatmaktadır. Ayrıca zihin sadece beyne bağlı olarak ortaya çıkıyorsa belli bir dereceye gelen her beyin zihni ortaya çıkarması gerekir. Oysa beyinleri gelişmiş canlılarda böyle bir zihnin zuhuru gerçekleşmemektedir. Her maddenin bir çekim alanı vardır ve bu çekim alanı maddenin özelliğinden yani maddeden başka bir şey değildir. Beynin, diğer maddelerden farklı olarak, maddenin özelliklerinin çok ötesinde; ruhu, bireyi ve insanlığı oluşturacak üst düzey bir varoluş ve niteliksel değişim mıknatıs ve çekim alanı kadar basit ve nicel örneklerle açıklanamaz. Dolayısıyla birçok açıdan

⁵¹⁶ Aykut Alper Yılmaz, “Günümüzde Ruh-Beden Düalizmine Yöneltilen Eleştiriler ve Alternatif Bir Düalizm Olarak Zuhurculuk”, *Journal of Islamic Research* 30/2 (2019), 332.

⁵¹⁷ Paul Churchland, *Madde ve Biliş*, çev. Berkay Ersöz (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 15.

⁵¹⁸ William Hasker, “The Case for Emergent Dualism”, *The Blackwell Companion to Substance Dualism*, ed. Jonathan J. Loose, Angus J. L. Menuge and J. P. Moreland (New York: Wiley-Blackwell, 2018), 61-72

⁵¹⁹ Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 276.

zuhurculuğun düşüncelerine katılsak da her yönüyle olgunlaşmış bir görüş olmadığını söylemeliyiz.

Bugüne kadar insan davranışını açıklama iddiasında olan sayısız model önerilmiştir. Öğrenme, davranışçı, sosyal, mekanik, biyolojik ve mistik bunların hepsi de çeşitli eksikliklerle maluldür. Zira her model insanın bir yönünü öne çıkarıp diğer yönlerini yadsımaktadır. Modern psikiyatrinin “biyopsikososyal” kavramıyla bütünleştirip, topladığı model kavramsal olarak idealdir.⁵²⁰ Bu modele göre davranışlar; insanın biyolojik alt yapısının, psikolojik durumunun ve sosyal çevresinde bulunan faktörlerin bileşkesi olarak ortaya çıkar. Psikolojik komponenti açıklamak için ruhsal aygıt; ego (ben), id (altben) ve süperegö (üstben) parçalarına ayırarak incelenir. İnsan davranışlarını açıklamak için organizmada yeri ve varlığı olmayan kavramlar kullanılmaktadır.⁵²¹ Bu kavramların kullanılmak zorunda kalınması ve bedensel karşılıklarının tam olarak tespit edilememesi bile ruhsal gerçekliğin ruh-beden bütünlüğü içinde anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu modelin idealize edilmiş hâline göre; ruhumuz, psikolojik; beyin, biyolojik; sosyal ve doğal çevre ise sosyal kavramını karşılamaktadır.

3.1.2. İrade, Gen ve Çevre İlişkisi

İnsanoğlunun zayıf, özgür olmayan ve genleri tarafından yönetilen makineler olduğu inancı yerini yavaş yavaş yaşamımızın ve üzerinde yaşadığımız dünyanın imar edicileri olduğumuz anlayışına bırakmaktadır. İnsanın otomat varlık olduğu anlayışı yerine iradeli ve bilinçli olduğumuz kabul görmeye başlamıştır. Vücudumuzdaki genler maddi planımızı, irade ile yönlendirilebilen ruhumuz manevi plan ve işletim sistemimizi, çevre de ruha ve bedene etki eden dış faktörler kümesini oluşturur.⁵²² İrade hiçbir zorlama olmaksızın bir eylemi başlatan itici güçtür.⁵²³

Basit organizmalardan “insan” denen organizmaya geçiş yapan genetik bilim, bundan böyle kalıtım, bilgi akışı, işlev, irade, bilinç ve yazgı üzerine yeni baştan düşünmek durumundadır. Genetik açıdan insanların birbirine olan benzerliği yanında bir o kadar da farklı olması, bireye özgü hastalıkların ve kişilik tiplerinin bulunması insanın üzerinde birçok faktörün etkili olmasından kaynaklanır.⁵²⁴

⁵²⁰ Özcankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 83.

⁵²¹ Özcankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 23

⁵²² Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 20.

⁵²³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 469.

⁵²⁴ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 266.

Bireyin biçimini, mizacını ve tercihlerini nasıl açıklayabiliriz? Soyut genetik eğilimlerden somut ve kişiye özgü özelliklere nasıl geçebiliriz? Bu soruya genetiğin “son adım” problemi diyebiliriz. Genlere bakarak karmaşık bir organizmanın biçimi veya yazgısı düşük bir ihtimal üzerinden tanımlanabilir, fakat biçimin veya yazgının son hâli kesin olarak tanımlanamaz. Belli bir gen kombinasyonu (bir genotip) sizi belli bir burun veya kişilik konfigürasyonuna yatkın hâle getirebilir, fakat burnun tam şekli veya uzunluğu bilinemez. Bu durum fiziksel özellikler için olduğundan daha fazla kişilik özellikleri için de geçerlidir. Belli bir mizaca yatkın olmak ile o mizaca sahip olmayı birbirine karıştırmamak gerekir. Biri istatistiksel bir ihtimal, diğeri somut bir gerçektir. Genetik, insanın biçim, kimlik ve davranışının kapısına kadar gelir, ama kapıdan içeri son adımını atamaz. Zira o kapıdan sonra birçok faktör sürece dâhil olmaktadır.⁵²⁵ Bunların en önemlileri; bireylerin iradelerini kullanma yeteneği, ruhsal gelişmişlik durumları, zihinsel gelişimleri, eğitim düzeyleri ve genel anlamda tüm çevredir.

Varlık hiyerarşisi açısından biyosferde akıllı olan tek canlı insandır. Bu akıllı olma hâli onun kendine özgü olan ruhsal gerçekliğinden gelmektedir. Bu sayede insan; ilim, irade, duygu, vicdan ve bilinç gibi yetilerin fonksiyonel hâle gelmesi ile biyolojik çeşitlenmenin yanında ontolojik olarak da niteliksel bir sıçrama yapmıştır.

Biyolojinin varlığa bakışında tanımlanmış farklı dünyalar vardır. Çizginin bir yanında yaşamı birbiri ile rekabet eden biyokimyasal robotlar arasındaki dur durak bilmeyen bir savaş olarak gören Neodarwinizm tarafından tanımlanmış bir dünya vardır. Diğer yanda ise yaşamı, coşku dolu hayatlar inşa etmek için kendilerini programlayabilen güçlü bireyler arasındaki işbirliğine dayanan bir yolculuk olarak gören “yeni biyoloji” vardır. Bu sınır çizgisini geçtiğimizde ve yeni biyolojiyi gerçekten anladığımızda, artık çevre mi yoksa kalıtım mı sorusunu sürekli tartışmayacağız. Çünkü gerçekten bilinçli bir zihnin ve iradenin kalıttan da çevreden de daha üstün olduğunu farkedeceğiz.⁵²⁶ İnsanların, ellerinde bulunan çok sayıdaki veriyle hareket etmeleri, bilinç düzeylerinin gelişmişliğine bağlıdır.⁵²⁷ Bilinci daha fonksiyonel hâle getiren şey ise insanın seçme hürriyetidir.⁵²⁸

Yeni bilim biyolojiyi kontrol eden bilginin çevresel sinyallerle başladığını ortaya çıkarmıştır. Bu çevresel sinyaller de düzenleyici proteinlerin DNA’ya bağlanmasını

⁵²⁵ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 400.

⁵²⁶ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 27.

⁵²⁷ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 149.

⁵²⁸ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti* (Ankara: Vadi Yayınları, 2005), 22.

kontrol ederler. Düzenleyici proteinler ise genlerin hareketlerini yönlendirirler.⁵²⁹ Bilgi akışı artık tek yönlü değildir. 1960'lı yıllarda, Howard Temin, RNA'nın tahmin edilen bilgi akışının aksi yönünde hareket edebileceğini ve DNA'yı yeniden yazabileceğini ortaya çıkaran deneylerle santral dogmaya itiraz etmişti. Başlarda “dinden çıkmış” biri olarak alay konusu olan Temin sonraları RNA sayesinde genetik şifreyi yeniden yazabildiği moleküler mekanizma olan “ters transkriptazı” anlattığı için Nobel Ödülü kazanmıştır. Ters bilgi akışında belirli kısıtlamalar da vardır. Bunlar hücre genomunda radikal değişiklikler oluşmasını engeller.⁵³⁰

İnsan genomu çevresel manipülasyona açıktır. Çoğu insan özelliğinin, karmaşık gen-çevre etkileşimlerinin ve genelde birden çok genin etkileşiminin sonucu olduğu doğrudur. Fakat bu karmaşıklıklar genleri manipüle etme becerimizi kısıtlasalar da, güçlü gen modifikasyonlarına engel oluşturmazlar. Onlarca geni etkileyen ana düzenleyiciler, insan biyolojisinde yaygındır. Genom, müdahaleye imkân veren unsurlarla doludur.⁵³¹

Çevreden vücuda gelen sinyalleri temel birim olan hücre bazında şu örnekle değerlendirebiliriz; hücrenin klavyesini temsil eden hücre zarının alıcıları yoluyla hücreye/bilgisayara bilgi girişi yapılır. Alıcılar hücrede Merkezi İşlem Birimi (CPU) olarak hareket eden etkileyici proteinleri tetiklerler. CPU'daki etkileyici proteinler çevreden edindikleri bilgiyi biyolojinin davranış diline çevirirler. Bizler bilgi işlem programımızın sürücüleri olduğumuz gibi kendi biyolojimizin de sürücüleriyizdir. Tıpkı bizim hangi kelimeleri yazacağımızı seçebildiğimiz gibi, biyobilgisayarlarımıza girdiğimiz bilgileri düzeltebilme yeteneğine de sahibizdir.⁵³²

Çevreden gelen olumlu ya da olumsuz sinyallere göre yük olan proteinleri etkiliyor. Çevresel sinyallerin proteinleri etkilemesi sonucu proteinler ve bazı RNA türleri gen ifadesini ve dolayısıyla her şeyi etkileyebiliyor.⁵³³ Peki, burada irade ile yönlendirilebilen akışkan ruh enerjisinin nasıl bir etkisi var diye soracak olursak; bu enerji diğer çevresel sinyaller gibi vücut proteinlerini etkiliyor. İrade ile etkisini gösteren psikonsal töz olumlu ya da olumsuz faktörlere karşı koruyucu ve şifre çözücü bir atmosfer

⁵²⁹ Çevresel sinyaller ↔ Regülatör Proteinler ↔ DNA ↔ RNA ↔ Protein (Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 72).

⁵³⁰ Howard M. Temin, “RNA-dependent DNA polymerase in virions of Rous sarcoma virüs”, *Nature* 226 (1970), 1211-1213.

⁵³¹ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 496.

⁵³² Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 96-98.

⁵³³ Loic Giot, et al., “A Protein Interaction Map of *Drosophila melanogaster*”, *Science* 302 (2003); 1727-1736; Ronald Jansen, et al., “A Bayesian Networks Approach for Predicting Protein-Protein Interactions from Genomic Data”, *Science* 302 (2003), 449-453.

tabakası gibi görev yapıyor. Seçici geçirgen bir bedensel enerji ağı gibi bizim bilinç durumumuza göre gelen sinyalleri ya reddediyor, ya direkt içeri alıyor ya da filtre ederek kontrollü geçişine izin veriyor. Yani bazı değişiklikler yaparak zihinsel algıyı inşa ediyor. Mesela dış uyaranlara karşı sürekli olumlama yapan bir zihin ruhsal enerji atmosferinden vücuda gelen mesajları olumlama ile pozitif yükleyerek bedende olumlu protein kalıplarının oluşmasına neden olabiliyor. Ayrıca bilinçli inançlarımızın biyolojimizi kontrol ettiği bilgisi de çok önemlidir. Çevresel uyarılara verdiğimiz tepkileri bilinçli olarak değerlendirebilme yetisine sahibiz ve istersek tepkilerimizi değiştirebiliriz. Genlerimize ya da kendi kendini engelleyen davranışlarımıza bağlı kalmak zorunda değiliz.⁵³⁴ Ruhsal enerjinin, ısı ve ışığın etkisine benzer bir tarzda kuantum sıçramaları yoluyla enerji düzeylerini etkilemesine bağlı olarak bir konfigürasyondan diğerine geçişi sağlayarak mutasyona sebep olması ihtimali beklendik bir durumdur.⁵³⁵

Vücuttaki fizyolojik mekanizmalar ve işlevleri nöroterapi ya da bilişsel terapi ile düzenlenebilmektedir. Bu durum gösteriyor ki insan, ruhu ile zihnine, beynine ve vücut enerjisine etki edebilmektedir.⁵³⁶ Fizyolojimiz ve davranış şekillerimiz merkezimizdeki yönetici benliğin yani kendiliğimizin gerçeklerine uyum sağlayarak yapıcı ya da yıkıcı inançlar ve davranışlara dönüşebilmektedir.

Genetik alanda yapılan bazı araştırmalar ebeveynlerin seçim ve tercihlerinin sadece kendilerini etkilemediğini göstermiştir. Çocuk sahibi olmadan önce mutlu ve sevgi dolu eşler genetik mühendisler gibi çalışarak yumurta ve sperm gelişiminin son evrelerinde, “genomik etki” adı verilen bir süreç ile çocuğun karakterini şekillendirecek belirli gen gruplarını olumlu etkileyerek aktivitelerini düzenler.⁵³⁷ Araştırmalara göre, genomik etki sürecinde anne ve babanın hayatında meydana gelen olaylar doğacak çocuğun zihninin ve vücudunun gelişiminde çok büyük oranda etkilidir. İnsan vücudundan yayılan ve özellikle anne karnında o hassas dönemdeki potansiyel çocuğu etkileyen bir manyetik alandan söz edilebilir.

Psikolojik travmalara maruz kalan kişilerin bazılarında kalıcı stres oluşurken bazılarında oluşmamaktadır. Bu durumla ilişkili etmenlere bakıldığında travmaya maruz kalanın ruhsal bakışı ve zihinsel yaklaşımı en önemli etmenlerden biridir. Ruhsal yapısı

⁵³⁴ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütak, 140.

⁵³⁵ Schrödinger, *Yaşam Nedir?*, çev. Mehmet Doğan, 52, 71-72,81.

⁵³⁶ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütak, 169-170.

⁵³⁷ M. Azim Surani, “Reprogramming of genome function through epigenetic inheritance”, *Nature* 414 (2001), 122-128; Wolf Reik and Jörn Walter, “Genomic Imprinting: Parental Influence on the Genome”, *Nature Reviews Genetics* 2 (2001), 21-32.

zayıf olanlarda daha az şiddetteki stres faktörü bile kalıcı stres oluşturabilmektedir.⁵³⁸ İnsanın vücudunda iradeyle ilişkilendirilen birtakım genler de olmuştur. İradenin maddi bir komponentinin olması ruh-beden etkileşimli modelde beklenen ve yadsınmayan bir durumdur. Bu genlerin prefrontal bölge ile ilişkili olması da ayrıca manidardır.⁵³⁹

Kur'an'da, insanın hem iyilik hem de kötülük yapabilecek bir potansiyelde yaratılmış olduğunu beyan eden âyetler⁵⁴⁰, insan nevi için böyle bir niteliğin onun fitratında var olduğunu gösterir. Genetik yapı, hormonal denge, beynin biyokimyası ve nörofizyoloji insan davranışlarını ne kadar etkilese de insani eylemler serebral korteks yani beyin kabuğunun en üst katmanında tarafından determine edilir. Bilişsel bilime göre beyin fonksiyonlarını belli sayıda gen şekillendiriyorsa da, bunlardan hiçbirisi davranış kodunu ve detayını belirleyici nitelikte değildir.⁵⁴¹ Hormonlar, genetik yapı ya da nörofizyolojimiz çoğunlukla davranışları belirleyen değil davranışlar tarafından belirlenen yapıdadırlar. Genlerin etkin bir şekle getirilip tekrardan durdurulabildiğini, dışsal uyarıların ya da özgür iradenin genlerin işlevleri üzerinde tesiri olduğunu unutmamak gerekir. Deterministler genlerin parmaktan ziyade parmağın bastığı tuşlar olduğunu ihmal ederler.

17.000 memurun katıldığı uzun soluklu büyük bir çalışmada (Whitehall), çevresel ve ruhsal etkinin önemi bağlamında ilginç sonuçlar elde edilmişti. Bir insanın meslek statüsü kalp krizi riski bakımından, obezite, sigara içmek ya da yüksek tansiyon gibi faktörlerden daha belirleyiciydi. Düşük seviyeli bir işte çalışan kimse, örneğin bir kapıcı, yüksek seviyedeki bir sekretere göre dört kat daha fazla kalp krizi riski taşıyordu. Aslında sekreter kilolu, yüksek tansiyonlu ya da sigara tiryakisi de olsa aynı yaştaki zayıf, sigara içmeyen ve düşük tansiyonlu kapıcıya göre kalp krizi geçirme şansı daha azdı. Aynı sonuca, 1960'larda Bell Telephone Company'de milyonlarca işçiyle yapılan bir çalışmada da ulaşılmıştır. Yine benzer bir sonuca kamu hizmeti yapan bir şirketin özelleştirilmesi ve çalışanların bir kısmının işten çıkarılma stresi yaşamaları sonucunda da ulaşılmıştır.⁵⁴²

İnsanın onurunu ve gururunu genlerin belirlenimciliğine karşı savunan birçok yazarın, çevre şartlarının belirlenimciliğine düşmesi tutarlı değildir. Bunlara göre

⁵³⁸ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 361.

⁵³⁹ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 346.

⁵⁴⁰ et-Tegâbün 64/2; el-İnsân 76/3; eş-Şems 91/8-10.

⁵⁴¹ Berat Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 194.

⁵⁴² Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 181-182.

çocukları taciz edenlerin genellikle kendilerinin de çocukluğunda taciz edildikleri söylenir ve daha sonraki taciz ve benzeri davranışının sebebinin bu olduğu iddia edilir. Buna göre çocuk tacizcileri ileride muhtemelen çocukları taciz edecekler ve bu konuda yapabilecek fazla bir şey yok demektir. Bir şekilde tacize uğramış bir birey, ömür boyu taciz edebilir ve sebebi de bu sosyal belirlenimdir. Buna göre, bir şekilde yaşam süresi zarfında başına kötü bir şey gelmeyen kimse olmadığına göre herkes kötü olma, ama mesul olmama hakkına sahip olacaktır.⁵⁴³ Aslında ne gen ne çevre ve ne de sadece iradenin ayrı ayrı bir anlamı yoktur. Ancak bunların arasında en önemlisi iradedir. Zira insan iradeli olmakla hem yaratıcıya hem de yaşadığı topluma karşı sorumluluk sahibi olmaktadır.

1980'lerden beri genetik bilimindeki en büyük ilgi konularından biri de tek yumurta ikiz deneyleri olmuştur. Yıllarca genetikçiler, psikologlar ve diğer bilim dallarından uzman kişiler tarafından aynı şartları taşıyan ikizler takibe alınıp incelenmiştir. Bu ikizler aynı ailede büyümüş, aynı okula gitmiş, aynı yemeği yemiş, aynı kitabı okumuş vb. her şeyi aynı yapmalarına rağmen sonuçlar beklendiği gibi çıkmamıştır. Ruhsal yönelimleri, iradeleri, kararları, düşündükleri ve inandıkları onların bambaşka insanlar olmalarına neden olmuştur. Genetik determinizm yine yanıltılmış, epigenetik ve iradeye imkân veren esnek gen paradigması ise yine isabet etmiştir. Onlarca yıllık araştırmaların sonucu ardından yazgıyı ortaya çıkaran şeyin yine yazgı olduğu; insanları oldukları gibi yapan şeyin ise kendileri olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Tercihler ve seçimler zorunlulukları ve insan doğası için öngörülenleri geride bırakmıştır.⁵⁴⁴

Felsefeci Ken Schaffner'e göre genler öteki sebeplerle eşitliği hak edecek derecede etkili ancak önceden oluşumcu değildir. Anlamları büyük oranda şartlara bağlıdır, genler ile çevrenin etkisi birbirinden ayrılamaz ve ruh, gelişim sürecinde tahmin edilemez bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁵⁴⁵ Genler gelişmeyi yönlendirme, planlama, yönetme ve yetkiye aracılık etme niteliklerinin kendine refere edilmesiyle bir biçimde zihinsellik kazanmış ve ortak küme hâline gelmiştir.⁵⁴⁶ Epigenom ise, çoklu, akışkan ve siberetik varoluşuyla maddi, manevi, canlı ve zihinsel çağrışımları kendinde toplayıp çeşitli formlar ve esnek kalıplar vasıtasıyla ifade bulan değişimsel yoğunlaşmalara ve bir

⁵⁴³ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 348.

⁵⁴⁴ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 266, 400.

⁵⁴⁵ Kenneth F. Schaffner, "Genes, Behavior, and Developmental Emergentism: One Process, Indivisible?", *Philosophy of Science*, 65/2 (1998), 209-252.

⁵⁴⁶ Keller, *Genin Yüzyılı*, çev. Haluk Barışcan, 61.

bütün olarak sürece işaret etmektedir.⁵⁴⁷ Gen tanımının ve ifadesinin aşırı somuttan soyut olan zihinsele kayması, epigenomun ise akışkan ve sibernetik olan maddi ve bilinçsel çağrışımları kendinde toplaması tüm ilişkiler ağında ruhsal gerçekliğin de etkisini akla getirmektedir.

İnsana ruh kanununu işlettirmek, doğru yöne yöneltmek ve tercih yapabilmek için bir irade yetisi verilmiştir. İnsan bu yeti sayesinde fiillerin hem terkine hem de yapılmasına yönelik imkânı elde eder.⁵⁴⁸ İnsan akıl, bilinç ve hisleri yardımıyla tercih yapma kabiliyetini kullanır. O, bu tercihlerini genetik meyillerine ve çevresel etken ve çeldiricilere rağmen yapacak bir potansiyelde yaratılmıştır.

3.1.3. Epigenetik ve Kişilik İlişkisi

Dünyada ki milyarlarca insan, milyarlarca ayrı şahsiyet, kimlik profili ve davranış modeli anlamına gelmektedir. Tek yumurta ikizi olan iki kardeşler bile üst üste gelen davranışlara ve tepkilere sahip değildir. Tek yumurta ikizlerinde görünen çeşitli hafıza, tercih etme, idrak ve düşünme özelliklerin farklılığı; genetik oluşumları aynı olsa da, onların kendine özgü benliğe sahip olduklarını göstermektedir. İnsanın hayatını ve yapacaklarını genlere ve çevreye bakarak önceden bilmek mümkün değildir.⁵⁴⁹ Genleri, çevreyi ve en önemlisi de bireyin tercihlerinden oluşan sonsuz ilişkiler ağını doğrusal düşünmek mümkün değildir. Evren içerisinde indeterminizmin en çok görüldüğü alan insan davranışlarıdır denilse yanlış olmaz. İnsan davranışlarını etkileyen en önemli organ şüphesiz beyindir. Zira beyin yönetim merkezidir. Bu nedenle beyne bağlı birtakım anormallikler davranış bozukluğuna neden olabilmektedir. Beyin travmaları bu durumun en tipik örneğidir.

Beyin travmalarına bağlı gelişen frontal sendromun iki alt tipi vardır. Göz yuvasına doğru olan zedelenmelerde (gözlerin hemen üzerinde, frontal korteksin alt yüzünde yer alan kısım) insanlar coşkulu, aşırı hareketli ve özellikle cinsel nitelikli olmak üzere toplumsal kurallara aldırılmaz davranmaktadırlar. Arka ve yan kısımlardaki yaralanmalarda (frontal lob, dışbükey kısmın dış kısımlarında) kişiler duyarsız, ilgisiz, soyut düşünce becerisinden yoksun hâle gelmektedirler. Her iki durumda da ortak olan nokta, amaç-yönelimli davranışta bulunamamadır.⁵⁵⁰ Kişilik ve karakter oluşumu

⁵⁴⁷ Eva Jablonka and Gal Raz, “Transgenerational Epigenetic Inheritance: Prevalence, Mechanisms, and Implications for the Study of Heredity and Evolution”, *The Quarterly Review of Biology* 84/2 (2009), 131-176.

⁵⁴⁸ Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi: Tevhid ve İlmi Kelam* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 345.

⁵⁴⁹ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 67.

⁵⁵⁰ Andreassen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 94.

açısından bu gibi olaylar incelendiğinde ruh-beden etkileşimli modelle çelişen herhangi bir durum söz konusu değildir. Zira bu modelde bedensel komponentlerin de önemi ısrarla vurgulanmaktadır. Dolayısıyla psikonsal tözün etkisinin ortaya çıkabilmesi için beyindeki organ yapıları sağlam olmalıdır. Kişilik durumunun oluşumuna birçok bileşen katılmaktadır. Bu durumu materyalist bakışa destek olarak görmek hatalıdır. Zira bu iddia eksik olan bileşenin tüm birleşik olaylarda asıl neden olduğu anlamına gelir ki bu çıkarım makul değildir. Hatta kaotik olmayan olgularda bile durum böyledir. Mesela, A ve B olayları düşünelim A-B etkileşiminin sonucu olarak C olayı gerçekleşmektedir. Ancak B olayının yapısındaki bir bozukluk sonucu C olayının elde edilememesi, B olayının C'nin asıl nedeni olduğu anlamına gelmez. Bilakis B'deki bozukluk sonucu A etkisini C'de gösterememiştir.

Moral denetçimiz prefrontal sistem ya da prefrontal korteks, insan beynindeki en geniş kortikal alt alanlardan biridir. İnsanda yüksek derecede gelişmiş olması, insana ait özgül işlevlerin doğduğu yerlerden biri olarak düşünülmesine yol açmıştır. Bizce yaratıcı insanın ruhuna ve yaşam amacına uygun olarak bu ve bunun gibi alanları iyi bir ruh-beden etkileşimi için tasarlamıştır. Söz konusu işlevler, “yürütücü işlevler” diye bilinen soyut düşünme, yaratıcı sorun çözme becerisi ve hareketlerimizin ardışıklığı işlevleridir. Prefrontal korteks’e dair öğrendiklerimizde Phineas Gage vakası önemli bir yere sahiptir.⁵⁵¹ Phineas Gage adlı şahıs, bir patlamadan sonra sol frontal lobuna giren demir parçasıyla yaralanmış bir taş ocağı işçisidir. Gage, bu kötü kazadan kurtulmuş ancak onu tedavi edip yaşamına vesile olan hekimi J. Martyn Harlow’un bildirdiğine göre çok ciddi kişilik değişimleri sergilemeye başlamıştır. Kaza öncesi çalışkan, ciddi ve titiz bir insan olan Gage, kazadan sonra çocuklaşmış, toplumsal olarak kabul edilemeyecek davranışları olan sorumsuz ve kaba biri gibi davranmaya başlamıştır.⁵⁵² Demek ki alın loblarının oluşturduğu beyin bölgesi, beynin en “insana has” bölgesi olmalıydı. Yürüttüğü faaliyetler, duygusallık, öz eleştiri melekesi, ahlaki kriterlere karşı hassasiyet, fedakârlık, başkalarının kaderine kayıtsız kalmama gibi, ancak insanda görülen ruhi melekelerle ilişkili bir bölge olduğu muhtemeldi.⁵⁵³

Harlow’un frontal lobla ilgili çalışmaları daha sonra frontal tümörü olan ve yaralanma geçirmiş insanlar ile epilepsi ve obsesif-kompulsif (takıntı-zorlantı) bozukluğu

⁵⁵¹ Fatma Sevmey, Saliha Seda Adanir & Rümeyza İnce, “Legendary name of neuroscience: Phineas Gage”, *Child's Nervous System* 38 (2022), 855–856.

⁵⁵² Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 263.

⁵⁵³ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 119-120.

nedeniyle frontal lob cerrahisine uğramış insanlardan elde edilen bilgilerle genişlemiş ve tamamlanmıştır. Bu çalışmalar, prefrontal kortekste ortaya çıkan esaslı bir hasarın Gage'in belirtilerini kapsayan bir sendromu ortaya çıkardığı sonucuna ulaşmıştır. Frontal lezyonlarda zekâ genel olarak etkilenmemekle birlikte frontaldaki büyük hasarlar irade, plan yapabilme, dini inanç ve moral yargılama gibi becerilerin yitirilmesine yol açmaktadır.⁵⁵⁴

Kaza sonrası kişilik ve inanç değişimi yaşayanların durumları ve değişimin sebepleri net bir şekilde tespit edilmelidir. Beyindeki şişlikler, kazaya bağlı yaralanmalar ve hasarlar tedavi edilerek hastalar izlenmelidir. Rehabilitasyon ve tedavi çalışmaları sonucu kalıcı hasarlar ve düzelmeyen etkiler sonucu soyut düşünme melekelerini kaybeden kimselerin dindeki mükellefiyeti rehabilitasyon edilmeye devam edilmekle beraber çocuk, şizofren ya da mecnun kimselerin durumu gibi yorumlanabilir. Zira özgür iradesi olmayan, bağımsız olgun bir irade gücü gelişmemiş ya da beynin irade ve düşünceyle ilgili merkezleri zarar görmüş kişiler imtihan olma yetisini kaybetmişlerdir. Bu durum aynı zamanda insanın iradesinin arızı yani İlâhi kudretin lütfuyla varolduğunu da göstermektedir. Bu bağlamda insan iradesi İlâhi irade sıfatının insan ölçeğinde imkânlar bağlamında tecelli etmesi olarak anlaşılabilir. Buradan hareketle ruhun sağlam bedenle etkileşimi sonucu iradenin oluşabileceğini de anlamış oluyoruz.

Nörofizyolojik hipoteze göre irade aktif serebral korteksin eşsiz detektör işlevi aracılığıyla etkili hâle gelen uzam-zamansal (spatio-temporal) etki alanlarını kullanarak sinir ağının uzam-zamansal etkinliğini değiştirmektedir. Bu işlevsel etkinliği sağlaması için, irade ya da zihinsel etkinin kendisinin bir miktar uzam-zamansal örüntülü bir karaktere sahip olması gerekir.⁵⁵⁵

Anlaşıldığına göre, alnımızdaki beyin parçası, hür irademizin ve kişisel soyut kimliklerimizin organıdır. Beyin kabuğunun (korteks) öteki bölgelerindeki doluluğun aksine, hemen hemen boş ve belli bir fonksiyona ayrılmamış oluşu, organlarımız içinde insani niteliklere en çok karşılık gelen bölge olmasındandır. Hiçbir belli amaca hizmet etmediği için, her amaca açıktır. Bu suskun zannedilen beyin parçası, birkaç milyar sinir hücresiyle birlikte, insan davranışlarının o geniş yelpazesindeki çeşitli imkânların maddi temelini oluşturur. Yaratıcıya iman etmekten puta tapmaya, cinayet işlemekten sanat eseri ortaya çıkarmaya, bir ideal uğruna kendini gönüllü olarak feda etmekten hayvandan aşağı

⁵⁵⁴ Özdemir, *Din ve Beyin*, 410; Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 93-94.

⁵⁵⁵ Rupert Sheldrake, *Yeni Bir Yaşam Bilimi*, çev. Sezer Soner (İzmir: Ege Meta Yayınları, 2001), 59.

davranmaya kadar, hemen hemen sınırsız davranışlar zemini üzerinde hareket etme yeteneğimiz de alnımızın içine yerleştirilmiş bu beyin parçasıyla ilgilidir.⁵⁵⁶ Bu alan, ruhun ve iradenin farklı kullanımlarına bağlı olarak potansiyel etkileşme alanlarından biri olarak görülebilir.

İnsanın fiziksel bünyesinde olduğu gibi psikolojik yapısında da birtakım genetik standartlar mevcuttur. On iki temel kişilik yapısı şeklinde tasnif edilen bu kişilik yapıları içinde, herkes ayrı bir bölüme dâhildir. Bu on iki davranış kalıbı altında ise binlerce farklı davranış çeşitleri yer alır. Buna göre insanların bir kısmı dışa dönük, kimisi şüpheli, bazıları ise bağımlı olabilir. Bunlar, doğuştan gelen ana çerçeveyi oluşturan kişilik özellikleridir. Fakat kişi yaşadığı ortam, anne ve babasından öğrendikleri ve sosyal temasla bu özelliklere farklı boyutlar kazandırır. İnsan, bir binanın taşıyıcı sistemine benzeyen genlerin üstüne, bina edeceği duvarları kendisi oluşturmakta, bu şekilde kişiliğini inşa etmektedir. Hayvanlar, yaratılışlarındaki programları ne kadarını öğrenmeye el veriyorsa o kadarını öğrenebilmişlerdir; insanın davranışlarında ise sosyal duygular ön planda olmakla beraber öğrenmesi sınırsızdır. Diğer canlılarda bu seviyede olmayan ve insanın daha geniş kapsamlı yaşamasına vesile olan sosyal duygular, insanı insan yapan ve onun tek başına yaşamasını engelleyen duygulardır. İnsanın bir ailede yaşamasını, kendine ait bir kimlik oluşturmaya sağlayan ve onu sosyal bir varlık hâline getiren de yine bu duygulardır.⁵⁵⁷

Davranış genetiği alanında yapılan çalışmalar zekâ, saldırganlık, cinsellik ve bunlar gibi üst düzey koşul ve davranışlar söz konusu olduğunda, belirli ölçüde bir genetik nedensellik bulunduğundan başka bir şey söylemezler. Genlerin tam olarak hangi sorumluluğu taşıdığı konusunda hiçbir fikrimiz olmamakla birlikte, nedensel ilişkilerin olağanüstü bir karmaşıklığa sahip olduğu bilinmektedir.⁵⁵⁸

İnsanın kişiliği üzerinde genlerin etkisini incelemek için bazı araştırmalar yapılmıştır. Örneğin, Amerikalı genetikçi Dean Hamer maceracı kişiliğin oluşumunda genlerin etkisini incelemiştir. Tespit ettiği genlerin yenilik peşinde koşma karakterinin %4'ünden fazlasını açıklayamayacağını söylemiştir. Davranışların oluşumuna doğrudan ve dolaylı olarak yüzlerce gen katılmaktadır.⁵⁵⁹ Bu genlerin birbiriyle, çevre ve insanın bilinçli seçimleriyle ne kadar etkileşimli olduğunu söylemiştik.

⁵⁵⁶ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 119-120.

⁵⁵⁷ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 96.

⁵⁵⁸ Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğdem Aksoy Fromm, 94.

⁵⁵⁹ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşcı, 192.

Duygudurum bozukluklarının sınıflandırılması ile ilgili en dikkat çekici meselelerden birisi mizaç kavramıdır. Ancak mizaç, karakter ve kişilik kavramları çoğunlukla hatalı olarak eşanlama gelecek tarzda kullanılmakla birlikte, farklı anlamlardadır. Mizaç, kalıtımla geçen ve yaşam süresince çok az oranda değişen yapısal nitelikler; karakter, çevrenin ve yetiştirilmenin etkisiyle birlikte gelişmiş, öğrenilmiş, değişime açık davranışlar; kişilik ise, genetik olarak ortaya çıkan mizaçla, sonradan elde edilen karakterin bileşkesinden oluşan durumların tümüdür.⁵⁶⁰ İnsanın kişiliği nihai olarak doğuştan gelen mizacı, çevreden etkilenen karakteri ve kendi tercihlerinden kaynaklanan durumların bileşkesinden oluşmaktadır.

Çevre üstbaşlığı altında ele alınan iklim, coğrafya gibi etkenleriyle fiziksel çevre; beslenme ve sevgi-bakıma ulaşım gibi maddi-manevi kaynaklardan oluşan yaşam şartları; süregelen tarihsel geçmiş, duygu, düşünce, davranış ve inanç unsurlarıyla örülü bütün deneyimler genetik ifadeyi, yani genetik kaderi çeşitli şekillerde etkilemektedir. Bu bağlamda genetik kader esnekler. Bu açıdan sadece genlerin türe kazandırdıkları değil, türün genlere katkıları da önem arz etmektedir.⁵⁶¹ Genler, bu anlamda birey ve popülasyonun seçim ve tercihleri sonucu oluşan biyografiler gibidir.

Davranışsal epigenetik insan doğasında çevrenin katkı durumu ve etkisini inceleyen özel bir disiplindir. Çevre bilgisinin fiziksel anlamda beyinlere girmesi, yaşadıklarımız ve tercihlerimizin belli mekanizmalar yoluyla ruhlara, zihinlere ve beyinlere etki etmesi sonucudur. Epigenetik mekanizmalar öğrenme, düşünme, algılama, hafızaya alma, çevreye karşı tepki verme sırasında ve beyinde değişikliklere yol açan psikolojik süreçlerde çok önemli roller oynar.⁵⁶² Dolayısıyla çevresel olaylara tepki verme anında oluşan epigenetik varyasyonlar çocukluk ve yetişkinlik dönemlerinde ruhlara, zihinlere ve beyinlere etki edebilir ve aynı zamanda da onlardan ciddi bir şekilde etkilenebilir. Davranışsal epigenetik deneyimlerin beyinleri yapılandırmasına imkân veren psikonsal töz, gen esnekliği ve çevresel uyaranlar arasındaki sıkı ilişkidir.⁵⁶³ Davranışsal epigenetiğin bir alt disiplini de “nöroepigenetiktir.” Bu disipline göre

⁵⁶⁰ Ece Uslu, *Genetik Etiyolojilerinde Farklılık Olduğu Öne Sürülen Bipolar Alt Tiplerinin Nörobilişsel İşlevler ve Mizaç Özellikleri Bakımından İncelenmesi: Kontrollü Bir Çalışma* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıpta Uzmanlık Tezi, 2012), 19.

⁵⁶¹ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 91.

⁵⁶² Jeremy J. Day and J. David Sweatt, “DNA Methylation and Memory Formation”, *Nature Neuroscience* 13/11 (2010), 1319-1323.

⁵⁶³ Tania L. Roth, “Epigenetics of Neurobiology and Behavior During Development and Adulthood”, *Developmental Psychobiology* 54/6 (2012), 590-597; Tie-Yuan Zhang, and Michael J. Meaney, “Epigenetics and the Environmental Regulation of the Genome and Its Function”, *Annual Review of Psychology* 61 (2010), 439-466.

bölünmeyen olgun sinir sistemi hücrelerinde epigenetik işaretler dinamik olarak düzenlenmekte, davranışsal ve psikolojik eğilimler de kalıtsal yolla aktarılmaktadır.⁵⁶⁴ İnsanın akıllı ve iradeli bir varlık oluşu, hologramik psikonsal töz enerjisinin irade ile yönlendirilip çeşitli tecrübelerin yaşanması ve davranış modellerinin oluşmasına ve aynı zamanda biyolojik durumların bundan etkilenecek psikosomatik dönüşümlere neden olmaktadır.

İnsanın bilmesi ve eylemleri bağlamında bilgi, düşünce ve davranış ilişkisi şöyle açıklanabilir: “Bilgi-iç ve dış tüm uyaranlar- insanın kalbine ve ruhuna işleyince duygular ve davranışlar o doğrultuda evrilmeye başlar. Kalpteki değişiklik, organların görev ve fonksiyonları tarafından takip edilir. Bilgiler insandaki fikir zemini üzerinde hareket ederler. Yani o bilgi, kişinin zihin dünyası ve tefekkürüne göre kalıba girer.⁵⁶⁵ Düşünce ve davranış ilişkisi de çok önemlidir. Kişi sürekli düşündüğü şeyleri bir zaman sonra davranış ve alışkanlık hâline getirir. Fikirler davranışları beslediği gibi, davranışlarda fikirleri besler.⁵⁶⁶ Düşüncelerin ve davranışların bilinç düzeyi ne kadar fazla ise birbirlerini o kadar çok etkilerler.

3.2. İnanç ve Ruhsal Hastalıklar

3.2.1. Psikosomatik ve Genospirtuality

İnancın, düşüncenin ve duygunun insanın bedensel ya da biyokimyasal yapısı üzerindeki etkilerinin neler olduğu ve nasıl meydana geldiği her zaman merak konusu olmuştur. 21. yüzyıl dünya tarihinin belki de en ilginç ve insanlığın ortaya koyduğu buluşlar açısından en parlak dönemidir. Bir açıdan bakıldığında bu yüzyıla enerjiler ve teknolojiler çağı demek mümkündür. Bu yüzyılda tespit edilebilen en önemli enerji şekillerinden birisi de düşünsel ve duygusal enerjiler olmuştur. Eskiden şüpheyle yaklaşılan insanın spiritüel ve psikojik yönüne ciddi yönelimler söz konusu olmuştur. Manevi yönün insan bedeni üzerinde ciddi etkileri gözlenmiştir.

Psikoloji bir yandan ruha/metafiziğe, diğer yandan fiziğe bağlıdır. Kindî’ye göre hastalıkların tedavisinde kullanılacak ilaçlar, insan psikolojisine etkisine göre belirlenmelidir. Bedensel hastalıkların kökenini ruhsal nedenlerde aramasıyla o,

⁵⁶⁴ David J. Sweatt, “The Emerging Field of Neuroepigenetics”, *Neuron* 80 (2013), 10-16; David J. Sweatt, Eric J. Nestler, Michael J. Meaney and Schahram Akbarian (ed.), *Epigenetic Regulation in the Nervous System: Basic Mechanisms and Clinical Impact* (London: Elsevier, 2013); David J. Sweatt, “Experience-dependent Epigenetic Modifications in the CNS”, *Biological Psychiatry* 65 (2009), 191-197.

⁵⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 3/389

⁵⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 3/56-59.

psikofiziği teorik olarak temellendiren kişi olarak kabul edilmiştir. Psikofizyoloji, psikolojik süreçlerle sinir sistemi yapı ve süreçleri arasındaki ilişkileri inceleyen, psikoloji ve fizyolojinin bir araya gelmesinden oluşan disiplinler arası bir bilim dalıdır. Psikofizyolojide bağımsız değişken psikolojik-zihinsel, bağımlı değişken ise fizyolojik-bedenseldir.⁵⁶⁷

Bilim hayatı boyunca çok farklı disiplinler içinde çalışma yapmış olan Gustav Theodor Fechner (öl. 1304/1887), en fazla zihin-beden etkileşimi için önerdiği metotla adını duyurmuştur. Ona göre psikofizik, zihinle beden arasında olan fonksiyonel ilişkiyi ve bu iki unsurun uyumunu değerlendiren bir doktrindir.⁵⁶⁸ Fechner, bilinçlilik (zihinsel olan) ile sinir sisteminde olan olgular (fiziksel fenomenler) arasında yakın bir bağlantının var olduğunu ileri sürmüştür. Beyinle zihin arasındaki bağlantıyı irdeleyen araştırma, Fechner'in "içsel psikofizik" olarak isimlendirdiği kavramsal çatının bir kısmını temsil etmektedir. Bununla birlikte Fechner, geliştirdiği "dışsal psikofizik" kavramsallaştırması ile psikoloji alanında adını duyurmuştur. Dışsal psikofizik, dış âlemde cereyan eden olgularla, bu olgulara neden olan deneyimler arasındaki bağlantıyı araştırır. Dolayısıyla bu alan, dışsal uyarının etkinliği ile oluşan duyumun şiddeti arasındaki ilişkiyi de kapsamaktadır.⁵⁶⁹

Modern psikoloji ve tıba göre insan, ruhsal yönü fiziksel yapısına ayrılmaz bir biçimde bağlı psikosomatik bir birim olarak görülmektedir.⁵⁷⁰ Somatizasyon; herhangi bir fiziki bozukluk nedeniyle olmadığı bilinen, yıllarca sürebilen, tekrarlayıcı birçok somatik şikâyetleri içerir. Somatizasyon, nefes darlığı, bayılma, göğüs ağrıları, karın sancısı, bulantı ve bedende uyuşmalar gibi belirtileri içerir.⁵⁷¹

Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/934) İslam bilim tarihinde ilk psikiyatrist olarak nitelenebilecek işler başarmıştır. İlk defa psikolojik rahatsızlıkları sinirsel/nörotik ve ruhsal/psikotik olarak sınıflandırmıştır. Bunlar, hüznün, kaygı, korku, gerginlik, kızgınlık, agresiflik ve üzüntüdür ki günümüzde depresyon ve obsesyon gibi ruhsal bozukluklara tekabül eder. Bununla beraber fizyolojik ve psikolojik rahatsızlıkları da karşılaştırmış ve

⁵⁶⁷ Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 290.

⁵⁶⁸ Oscar Sheynin, "Fechner As A Statistician", *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology* 57/1 (2004), 54.

⁵⁶⁹ John G. Benjafeld, *A History of Psychology* (Bostom: Allyn and Bacon, 1996), 53.

⁵⁷⁰ G. Neil Martin, Neil R. Carlson and William Buskist, *Psychology*, 809; Zbigniew J. Lipowski and Z. J. Lipowski. "What does the word 'psychosomatic' really mean? A historical and semantic inquiry", *Psychosomatic Medicine and Liaison Psychiatry* (1985), 7, 119-137.

⁵⁷¹ Orhan Gürsu, "Ergenlik Dönemi Dindarlığı ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Temmuz-Aralık 2015), 58.

hastaların içsel (ruhsal) durumlarının fizyolojik belirtiler gösteren aslında psikolojik olan (psikosomatik) bazı durumlar ortaya çıkardığını söylemiştir. Belhî, düşünce ve beden arasındaki uyumun sağlığa, uyumsuzluğun ise hastalığa neden olduğunu belirterek, modern psikolojide depresyon olarak adlandırılan hüzün, keder ve kaygıyı üçe ayırmıştır: Normal stres, bedensel/hormonsal stres, tepkisel sıkıntı stresi/depresyon.⁵⁷²

Belhî, insanın ruh ve bedenden müteşekkil olduğu vurgusu ile hastalıkların sadece bedenin tedavisiyle mümkün olmadığını savunmuştur. Nasıl ki fiziksel hastalıkların tedavisi için ilaçlar bulundurmak gerekiyorsa, beklenmedik duygusal patlamalar için kişinin zihninin sağlıklı düşünce ve duygularla beslenmesi gerekir.⁵⁷³ Onun bu görüşü, modern dönemde psikosomatik hastalıklar kavramı ile ifade edilmiştir.⁵⁷⁴ Psikosomatik bozukluklar hem beden (soma) hem de zihni (psyche) içeren hastalık ya da bozukluklar grubunun adıdır. Organik belirtileri olan gerçek ülser, astım, yüksek tansiyon ve anorexia nervroza (kilo alma korkusu) gibi tıbbi hastalıklar bu nevi rahatsızlıklardır.⁵⁷⁵ Ayrıca iklim, tabii çevre, fizyolojik yapı gibi faktörlerin yanı sıra yeme, içme, cinsi münasebet, uyku vb. gündelik hayatı ilgilendiren hususlardaki rejimlerin beden ve ruh sağlığı üzerindeki etkilerini uzun uzun inceleyen Belhî, müziğin bedeni ve ruhi hastalıkların tedavisindeki önemine de işaret eder. Ona göre, kontrolsüz öfke, yersiz korkular ve derin endişeler şeklinde beliren psikolojik baskıların davranış bozukluklarına yol açması ve neticede bir yandan nevrotik hastalıkların, diğer yandan da ahlaki kötülüklerin insan ruhunda yerleşmesi sonucunu doğuracaktır. Belhî'nin yaklaşımında ruhani tıp terimi hem bir ölçüde psikoterapiye hem de ahlak ilmine işaret edecek şekilde tıp, ahlak ve psikoloji sahalarını birleştirir.⁵⁷⁶

Ruh-beden ilişkisi konusunda etkileşimcilik modeline uygun düşen fikirleri ile Belhî, psikosomatik hastalıklar kavramına vurgu yapanların ilklerindendir. Beck'e göre, bu hastalıkların başlaması ve devamı, klinik gözlemlerde de görüldüğü gibi; biliş, duygu ve fizyolojik semptomlar arasındaki sıkı ve sürekli ilişkiyle bağlantılıdır. Fizyolojik rahatsızlıklara yol açan bu bilişsel ve duygusal etkiler, günümüzde aşına olduğumuz "stres" kavramı ile ifade edilmektedir. Araştırmacılar, stresi, fiziksel bozukluklara yol

⁵⁷² Amber Haque, "Psychology form Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists", *Journal of Religion and Health* 43/4 (2004), 362.

⁵⁷³ Malik Bedri, *Düşünme*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Mahya Yayınları, 2011), 44.

⁵⁷⁴ İlhan Kutluer, "Ebû Zeyd el-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/413.

⁵⁷⁵ G. Neil Martin, Neil R. Carlson and William Buskist, *Psychology*, 809.

⁵⁷⁶ Kutluer, "Ebû Zeyd el-Belhî", 5/414.

açan, içsel zorlanmalara neden olan dışsal şartlar olarak tanımlamaktadırlar. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki stres, daima dış kaynaklı olmamaktadır. Dışarıdan herhangi bir baskı olmasa bile yanlış bilişsel değerlendirmeler ile korku ve kaygılardan beslenen “dâhili stres kaynakları” bulunmaktadır. Örneğin; ülser eğilimli bir öğrenci her zaman ödev teslim tarihinden önce ödevini yetiştiremeyeceğinden ve sınavlara yeteri kadar hazırlanamayacağından endişe duymaktadır. Başarılı bir öğrenci olmasına rağmen, öğrencide ortaya çıkan bu korkuların sonucunda ortaya çıkan fizyolojik rahatsızlığının sebebi, dış stresten çok, düşünme şekline kaynaklanmaktadır. Bu içten kaynaklı strese çeşitli fizyolojik rahatsızlıklar eşlik edebilmektedir.⁵⁷⁷ İçten kaynaklanan stres aynı zamanda içsel ve bilişsel bir değerlendirme ile kaygı ve stres faktörü olmaktan çıkarılabilmektedir.

Stres olumlu dozda olduğunda bireyin psikolojik gelişimine katkı sağlayabilir. Ancak genelde çağdaş yaşamın getirdiği problemler karşısındaki bir tepki durumuna gelen stres, aşırı dozda olduğunda psikosomatik hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi vücudun normal fizyolojik işleyiş mekanizmasını da bozar. Dolayısıyla psikolojik bir durum olan stres, bireyde fizyolojik anormallikler de meydana getirilebilir.⁵⁷⁸ Belhî'nin, hastalıkların tedavisi bağlamında, ruhsal hastalıkların kökeninde zihinsel çarpıtmaların olduğunu belirtmesi, bilişsel çarpıtmaları tespit edip alternatif düşünme şekillerine ve benlik saygısına vurgu yapması psikoterapi yöntemlerinden bilişsel terapiye işaret etmektedir.⁵⁷⁹

Ruhsal, duygusal ve fiziksel stres ile belli hastalıklar arasında güçlü bir bağlantı vardır. Örneğin, kalp hastalıkları ve tansiyona A tipi kişilik yapısında daha çok rastlanır.⁵⁸⁰ Duygusal ve ruhsal bunalımlar bedenin belli bölgelerindeki hastalıkları tetikleyebilmektedir. Örneğin; kalp hastalıkları, mahremiyeti ve sevgiyi hayatlarından çıkaranlarda; bel ağrıları, kalıcı finansal sorunlar yaşayanlarda; kanser, geçmişle ilgili çözülmemiş ilişkiler, yarım kalmış işler ve duygusal meselelerde ve kan hastalıkları ise aile içi derin çatışmalarda tetiklenebilmektedir. Bu nedenle iyileşme ve tedavinin çift

⁵⁷⁷ Aaron T. Beck, *Bilişsel Terapi ve Duygusal Bozukluklar*, çev. Veysel Öztürk, Aysun Türkcan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 183-194.

⁵⁷⁸ Mustafa Koç, *Dua ve İbadet Psikolojisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri*, 52.

⁵⁷⁹ Orhan Gürsu, “İslam Düşünürlüğü Belhî'nin Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı*, (2016), 301.

⁵⁸⁰ A tipi davranış biçimine sahip birey aşırı rekabetçi, sabırsız, kendisini işine adanmış ve zamana karşı duyarlıdır. (Ufuk Durna, A ve B Tipi Kişilik Yapıları ve Bu Kişilik Yapılarını Etkileyen Faktörlerle İlgili Bir Araştırma, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 19/1, Nisan 2005, 275)

yönlü olduğu unutulmamalıdır. Bedensel iyileşmenin tam olması için duygusal ve ruhsal iyileşme de sağlanmalıdır. Kişi kendini tüm olumsuz düşüncelerden ve yılanmış korkulardan kurtararak manevi olarak özgürleştirmelidir.⁵⁸¹ Bazı duygudurum ve psikolojik bozukluklar negatif enerjinin ruhtan beyne ve bedene aktarımı ile meydana gelebilir. Bu aktarım beyindeki nöron iletilerini bozabilmektedir. Beyin hücreleri arasındaki iletişim ağı olan dentritler üzerinde yer alan ve uyarıların (impuls) hücreden hücreye geçmesini sağlayan sinapslar zaman zaman iletkenlik özelliklerini kaybedebiliyorlar. Stres, korku, dehşet ve derin üzüntü yaratan izlenimler sinapsların bilgi aktarımını bloke edebiliyorlar.⁵⁸²

Psikoterapi ve bilişsel terapi yöntemi ile birtakım duygusal ve düşünsel enerji kayıplarının önlenmesi mümkündür. Mesela, tövbe gibi beş duyunun tamamının katıldığı samimi pişmanlıklar rahatsız edici bağlardan kurtulmaya vesile olabilir. İlgili olay zihinde yeniden kurgulanıp yeni bir isim altında kaydedilir ya da silinir. Böylece zihin sürekli olarak o dosya ile karşılaşmaz ya da içeriği değiştirildiği için DNA'dan hemen silinmesi bile işlevsiz hâle gelir.⁵⁸³

Tövbe eylemi ile geçmişe ve şimdiye dair olumsuz duygu ve düşünce bağlarından kurtulabiliriz. Yanlışımızı itiraf etmek, ruhumuzu yönlendirmekte olan bir hatanın ya da korkunun bilincine varmak ruhsal yapıyı güçlendirir. Olumsuz olay ve inançlara bağlı kalmak, zihnimizi, ruhumuzu, hücresel doku ve hayatımızı yavaş yavaş zehirler. İnsanların günahlarından ve hatalarından dönerek tövbe etmesi, zihin, beden ve ruh sağlığı için çok önemli olduğundan normal şartlarda kişi kendini tövbe etmekten alıkoyamaz.⁵⁸⁴

Şiddetli stres faktörlerinin ve iz bırakan anıların bedenimizde nasıl kalıcı hâle geldiği önemlidir. Sürekli uyaran hâline gelen duygusal ve düşünsel yükler ya da kritik dönemlerde maruz kalınan olumsuzluklar psikolojik ve sonrasında fizyolojik olgulara dönüşebilmektedir. Olumsuz ya da olumlu deneyimler vücudumuzdaki enerji alanında tutulurlar. Yardımsever bir davranış sergilediğiniz için ödüllendirildiğinizi düşünün pozitif enerjiyi ruhunuzda hissedersiniz. Nörobiyoloji uzmanı Dr. Candace Pert duygular tarafından tetiklenen kimyasallar olan nöropeptitleri düşüncenin maddeye dönüşmüş hâli

⁵⁸¹ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 22; Celal Kırcı, “Kur'an'da Ruh Sağlığı”, *Diyanet İlmi Dergi* 43/2 (Haziran 2007), 164.

⁵⁸² Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 304.

⁵⁸³ Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 308.

⁵⁸⁴ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 286.

olarak kabul eder. Dr. Pert bedenle zihni birbirinden ayrı görmüyor. Çünkü beyindeki duygusal kimyayı üreten ve kabul eden hücreler tüm bedende bulunmaktadır. Bazen beden, beyin daha sorunu kaydetmeden önce duygusal tepki verip duygulara dair kimyasallar üretebiliyor. Örneğin yüksek sesli bir gürültüye bedeninizin verdiği tepkiyi düşünün, siz daha ne olduğunu düşünmeden önce bedeniniz reaksiyon verir. Dr. Pert'e göre "Henüz anlamadığımız bir diğer enerji türünün daha olduğu açık ve net bir olgudur. Bu yüzden beden öldüğünde bedeni terk ettiği düşünülen bir enerjinin varlığı ona göre beklenen bir durumdur."⁵⁸⁵

Psikoterapist Caroline Myss'e göre, duygusal enerjimiz son derece karmaşık bir süreç aracılığıyla biyolojik cisme dönüşmektedir. Tıpkı radyo istasyonlarının belirli enerji dalga boylarıyla çalışmakta oldukları gibi bedendeki organlar ve sistemler de belirli duygusal ve psikolojik enerjileri içlerine çekip işlemek üzere ayarlanmışlardır. Bunun anlamı, bedenin her bir bölgesinin oldukça ayrıntılı ve kendine özgü bir enerji frekansı yaymakta olduğudur. Sağlığımız yerindeyse bütün frekanslarımız uyumlu demektir. Frekans yoğunluğundaki bir değişiklik hastalığın yapısı ve önem derecesinde bir değişiklik olduğunu göstererek söz konusu hastalığın gelişimine katkıda bulunmuş olan stres kalıbını ortaya çıkarır.⁵⁸⁶

Myss'e göre, biyografimiz zamanla biyolojimiz oluyor. Enerji tıbbına göre hepimiz birer canlı tarih kitabı gibiyiz. Bedenlerimiz kişisel tarihimize ev sahipliği yapar. Hayatımız ilerledikçe biyolojik sağlığımız, yaşayan, nefes alan ve güçlü ya da zayıf yanlarımızı, umutlarımızı ve korkularımızı taşıyan biyografik bir ifade hâlini alır. Her bir düşünce biyolojik sistemimizden geçer ve fizyolojik bir tepkiyi aktive eder. Bazı düşünceler tüm bedeninizin reaksiyon vermesine neden olan denizaltı bombaları gibidir. Örneğin korku bedeninizin enerji sistemini aktive eder: Mideniz gerilir, kalp atışlarınız artar ve ter içinde kalabilirsiniz. Sevgi dolu bir düşünce ise bedeninizin tamamını gevşetebilir. Birçok düşüncemiz anlamsızdır, bedenimizden rüzgâr gibi geçer, bilinçli bir dikkat istemezler ve sağlığımız üzerindeki etkileri çok azdır. Ancak her bir bilinçli düşünce -ve bilinçdışı olanların çoğu-bedenimizde fizyolojik bir tepki üretir. İçeriklerine bakılmaksızın bütün düşüncelerimiz sistemimize önce enerji olarak girerler. Duygusal, zihinsel, psikolojik ya da ruhsal enerji taşıyanlar biyolojik tepki üreterek hücrel

⁵⁸⁵ Candace B. Pert, *Molecules of Emotion: Why You Feel the Way You Feel* (New York: Scribner, 1997), 222, 246, 272.

⁵⁸⁶ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 58.

hafızamızda depolanırlar. Böylece biyografilerimiz biyolojik sistemlerimizle birlikte her gün aşama aşama yavaş yavaş dokunur.⁵⁸⁷

Son yıllarda zihnin sağlık üzerindeki etkisine dair çok fazla bilgi elde edildi. Tutumlarımız bedensel sağlığımızı oluşturma ya da bozma üzerinde büyük etkilere sahiptirler. Örneğin depresyon sadece iyileşme yeteneğimizi değil, bağışıklık sistemimizi de doğrudan olumsuz etkiliyordu. Öfke, kırgınlık, kızgınlık ve küskünlük iyileşme sürecine engel olan bazen de süreci tümüyle ortadan kaldıran unsurlardır. İyileşme isteğinin gücü çok büyüktür ve bu içsel güç olmadığında genellikle hastalıklar bedendeki varlıklarını sürdürürler. Bütün bu yeni bilgiler sayesinde, bilincin gücü, sağlık ve hastalık konusunda resmen kabul görmüş tıbbi yöntemler arasına girmiştir.⁵⁸⁸ Kendi kendine düşünebilme yeteneğine sahip, kendini bilen zihin çok güçlüdür. İçinde olduğumuz herhangi bir davranışı gözlemleyebilir, değerlendirebilir ve bilinçli bir şekilde davranışımızı değiştirmeye karar verebiliriz. Çoğu çevresel sinyale nasıl tepki vereceğimizi ya da tepki verip vermeyeceğimizi kendimiz seçeriz. Bilinçli zihnin, bilinçaltının önceden programlanmış davranışlarını geçersiz kılan güçlü kapasitesi özgür iradenin temellerini oluşturur.

Lipton’a göre zihin (merkezi sinir sistemindeki adrenalin yolu ile çalışan) bedeni (bölgesel histamin sinyali ile çalışan) baskılayabiliyordu. Ancak biyobilimciler gelenekçi Newton savunucularıydılar. Onlar için bir şey eğer madde değilse, onun bir değeri de olamazdı. Zihin, bölgesel olmayan bir enerjydi ve bu yüzden maddeci biyolojinin ilgi alanına giremezdi. Daha sonra bu algı kuantum mekanik evreninde yanlışlığı açıkça kanıtlanmış bir inanç olarak kaldı.⁵⁸⁹

Strese bağlı olarak oluşan fiziki ya da ruhsal hastalıklarda steroidler ve bağışıklık sistemi arasındaki bağlantı, biyolojideki herhangi bir bağlantı kadar sağlam, kaçınılmaz ve önemlidir. Fakat bu daha da kafa karıştırıcıdır. Kaçınılmazlığını bir kenara bırakın, kimsenin bu bağlantıya dair iyi bir açıklaması yoktur. Vücut neden steroid hormonların bağışıklık sistemini zayıflatacağı şekilde tasarlanmıştır. Bunun sonucu olarak yaşamımız boyunca bir olaydan dolayı stres altına her girdiğimizde, enfeksiyona, kansere ve kalp

⁵⁸⁷ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 63-65.

⁵⁸⁸ Beate M. Herbert and Olga Pollatos, “The Body in the Mind: On the Relationship Between Interoception and Embodiment”, *Topics in Cognitive Science* 4/4 (2012), 692-704; Marc B. Schure, John Christopher and Suzanne Christopher, “Mind–Body Medicine and the Art of Self-Care: Teaching Mindfulness to Counseling Students Through Yoga, Meditation and Qigong”, *Journal of Counseling & Development* 86/1 (2008), 47-56; Herbert Benson, *The Mind Body Effect* (New York: Simon and Schuster, 2019); Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 306.

⁵⁸⁹ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 142.

hastalığına daha açık hâle gelebiliriz.⁵⁹⁰ Manevi ve ruhsal olgunluk müsbet anlamda fiziksel bedeni iyileştirirken, menfî bağlamda ise hasta yapmaktadır. Bu durum, yaratıcı tarafından insanlara yüklenen sorumlulukların sonucudur. İnanmak, hayatı anlamdırmak ve güvenmek insanın doğasında olan zaruri ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçlar giderilmediği zaman psikosomatik sistem işlemeye başlamaktadır. Stres faktörlerinin birçoğu ilahi mesaj vasıtasıyla okunup anlam bulacak türdedir. Aslında insanlara zarar veren dış nesneler veya diğer insanlar değil, kendi tutum veya inançlarıdır. Yani insanları rahatsız eden “şeyler” değil, onlara yükledikleri anlamlardır.⁵⁹¹

Stres gibi psikolojik deneyimlerin bağışıklık ve sinir sistemi üzerindeki etkisiyle ilgilenen bir alan da “psikonöroimmünoloji”dir. Bu alan doktorların karşı çıkması ve alternatif tıpçıların ilgi göstermesiyle giderek öne çıkmaktadır. Bu alanla ilgili bulgular gerçektir. Sürekli mutsuz olan hemşireler, aynı virüsü taşıyan başkalarına göre daha sık soğuk algınlığına yakalanırlar. Telaşlı bir kişiliğe sahip insanlarda, iyimserlere göre Herpes virüsü daha etkili olur. Bu bilim, inceleme alanı açısından özellikle yoğun stres hastalıklarının yaygınlaştığı bu çağda daha da önemli hâle gelmiştir.⁵⁹² Ruh, beyin ve beden arasındaki sıkı etkileşim bu alanı daha anlaşılır kılmaktadır. Zira iradenin doğru kullanılmaması ve ruh enerjisinin yanlış kanalize edilmesi ile vücutta, beyin ve sinir sistemi aracılığıyla birçok olay meydana gelmektedir. Bu olaylar bağışıklık sistemini baskılayarak vücudun hastalıklara karşı daha duyarlı ve düşük dirençli hâle gelmesine yol açmaktadır. Bu sadece bedensel hastalıklara düşük dirençli olmak anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda başa gelen olaylara, tüm stres faktörlerine, psikolojik baskılara ve sosyal etkilere karşı da düşük direnç anlamına gelmektedir.

İnsanın psikobilişsel durumuyla davranış arasında sıkı bir ilişki vardır. Ruhsal bozukluklara kadar varan davranış sorunlarının çözümü-bilişsel davranışsal terapistlerinin önerdiği gibi-davranışı düzeltmek için önce düşüncüyü düzeltmektir.⁵⁹³

Genellikle ruh hastalıkları; sıkıntı, çelişki ve kaldırılamayacak kadar ağır yük yüklenme gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Kur'an; Allah'a, kadere ve ahiret gününe imanı, tevekkülü, tevbe ve sabrı emretmekle ruhsal gerilimleri hafifletici, sıkıntıları giderici, rahatlatıcı önerileriyle, psikolojik ve nevrotik ruhi hastalıkların meydana

⁵⁹⁰ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 185-186.

⁵⁹¹ M. Hakan Türkçapar, A. Emre Sargın “Bilişsel Davranışçı Psikoterapiler: Tarihçe ve Gelişim”, *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2012), 9.

⁵⁹² Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 178.

⁵⁹³ Bedri, *Düşünme*, çev. Murat Çiftkaya, 49.

gelmesini büyük ölçüde önleyebilir. İnananların ruhi hayatlarında dengeleyici ve tanzim edici bir rol oynar.⁵⁹⁴

Genetik mühendisliğinin insanın ruhsal ve dini deneyimini–veya genospiritualitesini-arttırmak için potansiyel kullanımı tıp alanında tartışılan bir konudur. Ruhsal ve dinsel davranışların neden olduğu genleri uygun ve güvenli bir şekilde tasarlayabilen teknolojiler geliştirilirse, insanların dindarlık derecelerini veya ruhsal duyarlılıklarını seçebileceği iddia edilir. Böylece birey dünyayla kişisel bir ilişki yaşar. Ruhsal olarak maneviyatı daha güçlü olmanın bir sonucu olarak insanlar daha az ama verimli çalışabilir ve daha fazla dinlenebilirler. Öte yandan son derece ahlaki, fedakâr, barışsever ve ilkeli davranışların daha yaygın hâle gelmesi mümkün olabilir. Genel olarak, genospiritualite ile ilgili uygulamalar, muhtemelen istedikleri türden bir yaşam sürmek için (belki de ihtiyaç duydukları) manevi veya dini hassasiyete sahip olamayan insanlar tarafından kullanılacaktır.⁵⁹⁵ Ruh ve beden arasındaki sıkı etkileşimin bir getirisi anlamında prensip olarak, ifade edilen türde manevi deneyimlerin yahut mistik tecrübenin kendiliğinden istenildiği zaman elde edilebileceği şekilde genetik değişiklikleri teorik olarak yapmak mümkün olabilir. Böyle bir müdahale yöntemiyle manevi deneyimlerin beden ayağı hareketlendirilerek ruhi bir farkındalık oluşturulmak istenebilir. Ancak maneviyatın ve dindarlığın tek bir genin hatta birkaç genin kontrolü altında bulunmayacağı, aksine her biri nispeten küçük bir etkiye sahip olan allel kümelerinin birleşiminden oluşan çok karmaşık ve manipülasyona izin vermeyecek kadar soyut ilişkiler yumağından oluşmaktadır. Bu genlerin bazılarının muhtemel maneviyatı değiştirme etkilerinin yanı sıra diğer işlevleri ve davranışları değiştirme gibi yan etkileri olacak şekilde pleiotropik (çok işlevli) olduğu bilinmektedir.⁵⁹⁶ Ayrıca beden üzerinden manevi haz ve deneyim yaşatma olgusu gerçek anlamda bir manevi hazzı temin edip bu ihtiyacı tam olarak karşılamayacaktır. Hormon verilerek mutlu edilmeye çalışılan birey gibi suni bir maneviyatı ancak tesis edebilir. Ancak bu kabuller bile ruhun beden ayağını ortaya koyan önemli göstergelerdir. Ruhsal davranışların tedavi ve düzenlenmesinde bilişsel terapi, manevi terapi ve psikoterapi gibi yöntemlere ek olarak bedensel komponentlere yapılan müdahale bütüncül tedavi anlamında daha etkili olabilir.

⁵⁹⁴ Kırca, “Kur’an’da Ruh Sağlığı”, 163.

⁵⁹⁵ Charlton, “Genospirituality: Genetic engineering for spiritual and religious enhancement”, 825.

⁵⁹⁶ Charlton, “Genospirituality: Genetic engineering for spiritual and religious enhancement”, 827.

3.2.2. Ruhsal Hastalıklar, Medikal Tedaviler ve Terapiler

İnsanoğlunun yaşadığı normal hayata devam edebilmesi için beyin kabuğu ve beyindeki limbik sistemin düzgün bir surette çalışır durumda olması gerekir. Beyin kabuğunun haricinde ve beyinde duygularla ilgili süreçlerin yönetildiği bölümler vardır. Bu bölümler, duygu boyutu olan soyut verilerin kayda alındığı bölgelerdir. Anlamsal ve duygusal boyutları olan kararlar vermek, sözcük türetmek, sözcüklere anlam vermek ve anlam verilen sözcükleri dile getirmek, limbik sistemin yürüttüğü tahmin edilen işlevlerdir. Beyindeki bu bölümlerde aksaklık oluştuğu zaman, “ruh hastalığı” dediğimiz durumlar ortaya çıkmaktadır. Aslında ruh hastalığı dediğimiz şey, evreni kaplayan enerjinin beyindeki dönüştürücüler aracılığıyla doğru bir enerji formuna çevrilememesidir. Beyinde bu durumla ilişkili olan bağlantı devreleri ve sistemler çalışmadığı zaman beynin ürettiği sinyallerin, evrensel enerjiye bağlanabilirliği aksamakta ve ruhsal hastalıklar baş göstermekte ve ruh ile beden ilişkisinin temini adına bağlantı sorunları yaşanmaktadır.⁵⁹⁷

Genetik bilimci danışmanlar, bir ailedeki genetik bir bozuklukla ilişkili karmaşık psikososyal sorunları tanımlar ve ele alırlar. Bununla birlikte, bireylerin aile içinde bulunan bu bozukluğun etkisine ve etkilerine adapte olmalarına yardımcı olurlar.⁵⁹⁸ Bazı bilim adamları ise hastalığa yol açacak normal dışı gen ifadelerinin tespit edilerek ilaç yahut başka yöntemlerle bu anormalliğin giderilebileceğini söylemektedirler. Moleküler biyoloji sayesinde ise gen düzeyinde ruhsal cerrahi yapmanın yakın zamanda mümkün olacağı iddia edilmektedir.⁵⁹⁹ Genlere yapılacak müdahale ile davranışlarda değişiklik yapabilmek ruh ve beden ilişkisinin ne kadar etkileşimli ve güçlü olduğunu da gösterecektir. Ruh ve beden etkileşimi enerjinin çeşitli seviyelerdeki ilişkisini ortaya koymaktadır. Ruhla beden ilişkisindeki hologramik frekans kodlarına ya da elektromanyetik hislere “psikolojik bilgi” adı verilebilir.⁶⁰⁰

1950’li yıllarda, psikoz, depresyon ve anksiyete, psikoaktif ilaçlarla tedavi edilmeye başlandığında aralarında ruh hekimlerinin de bulunduğu çoğu insan, sorunun köküne inmesi açısından psikoterapinin daha iyi olduğunu tartışmaktaydı. İlaçların, daha sonra, aşikâr biçimde son derece etkili olmasına bağlı olarak, bu muhakeme biçimini savunmak giderek zorlaşmıştı. 1980’lere gelindiğinde ruh hekimlerinin neredeyse

⁵⁹⁷ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 140.

⁵⁹⁸ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikaşifoğlu, 336.

⁵⁹⁹ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 163.

⁶⁰⁰ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 137-138.

tamamına yakını ve bir kısım psikologlar, ruhsal hastalıkların tedavisinde ilaçların taşıdığı önem konusunda fikir birliği içindeydiler. 2001 yılı ve sonraki yıllar için tartışılan konular ise her hastalık, her insan için ilaç ve psikoterapi arasında doğru dengenin bulunması, hastaya ve hastalığa en uygun düşecek daha iyi ilaçlar ve daha etkili psikoterapiler için araştırmayı sürdürmek olarak özetlenebilir. En iyi öneri biri ya da öteki değil, duyulan ihtiyaca göre birinden biri veya her ikisi biçiminde olmalıdır.⁶⁰¹ Modern tıbbın da insana yönelik integral bakışı (ruh-beden bütünü) giderek doğruladığı görülmektedir. Bilişsel bilimler, psikoterapi ve kuantum tıbbındaki ilerlemeler ve tedavi yöntemleri insanın manevi yönünün ve ruhunun giderek önemli hâle geldiğini ve asla yadsınamaz bir unsur olduğunu göstermektedir.

Psikiyatrik hastalıkların oluşumunda biyopsikososyal model geçerliliğini korumaktadır. Yapısal yatkınlık veya stres; biyolojik, psikososyal ve çevresel faktörlerle bir araya gelebilir. Bu üç faktörün kombinasyonu psikiyatrik bozukluklara yol açmaktadır. Günümüzde depresif bozukluk etiyolojisinde pek çok etkenin birlikte rol oynadığı kabul edilmektedir. Etiyolojik faktörler biyolojik ve psikososyal faktörler olarak iki başlıkta incelenmektedir. Biyolojik faktörler arasında genetik, nörokimyasal, nöroanatomik ve nöroendokrin faktörler yer almakta iken; olumsuz yaşam olayları, bozuk ebeveyn-çocuk ilişkisi, sosyal destek eksikliği ise psikososyal nedenler arasında bulunmaktadır.⁶⁰²

Psikiyatrik hastalıklar uzun süredir “ruh hastalığı” şeklinde tanımlanmıştır. Bunun nedeni, bilgisayardaki devrelerle ilgili sorun olduğu zaman işlevselliğin kaybolması ve görüntünün karışması gibi insanda da sevgi, nefret, öfke ya da diğer duyguların gizli kalması veya gereğinin üzerinde varlık göstermesi durumu beyindeki elektronik ve kimyasal devrelerin bozulmasıyla ilgilidir. Burada ruhun kendisinden ziyade, ruh programının çalışması bozulmuştur. Ruhun mahiyeti değişmemiş ancak ruhun enerji atmosferi olumlu ya da olumsuz olaylardan duruma göre etkilenmiştir. Yazılımda hata olmadığı hâlde elektronik devrelerdeki hata ile modern tıp ilgilenmiş ve bu alan ruh hastalıkları bilimi diye adlandırılmıştır. Hekimlerin tavsiyesiyle üzerine kullanılan ilaçlar, beyindeki elektronik devreleri bağlantı noktalarını düzenlediğinde, zihinsel program yeniden çalışır hâle gelebilir. Aynen bilgisayarların kimi zaman “resetlenmesi”

⁶⁰¹ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 50.

⁶⁰² Rezzan Aydın-Muharrem Burak Baytunca-Serpil Erermiş, “Pediatrik Majör Depresif Bozukluğun Genetik Özellikleri”, *The Journal of Pediatric Research* 1/4 (2014), 174.

gibi, insanın da arasıra yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Bu güncellenme, kişinin evrensel kozmik enerjiyle sürekli bağlantı sağlaması ve bu bağlantı esnasında, programda oluşmuş olan virüslerin temizlemesi mümkün olur. Virüslerin bilgisayardaki programları tehdit etmesi gibi, insanın ruh programını da tehdit eden birtakım virüsler vardır. Yalan söylemek, aldatmak, zulmetmek ve saldırganlık gibi çevreye zararı olan her şey bir nevi virüstür. Virüslerin en kötü özelliği, hedefe giden süreçte insanı geri planda bırakması ve ruh programını bozmasıdır. Belli bir hedefe yönelik olarak cereyan eden hayat yolculuğunda, şeytani virüsler bir tür engelleyici özellik taşırlar ve hayat ilkesinin doğru işlem görmesini engellerler. Virütik düşünceler, insanı zevk tuzaklarına çeker. Bitmeyen arzu ve istekler sonucu bencil bir yaşam tarzına mahkûm ederler.⁶⁰³ Sonuç olarak virüsler, ana programın düzgün çalışmasını engellediğinden, temizlenmesine ihtiyaç vardır.

Psikolojik bilgi dediğimiz neşe, heyecan, korku ve kızgınlık türünden duygular, aslında birer frekans kodudur ve bu kodlar bugüne kadar üretilmemiştir. Fakat ileride bu frekans kodlarının keşfiyle birlikte bunları hasta insanlara vererek onların duygudurumlarının düzeltilebileceği ümit edilmektedir. Örneğin, beynin mutluluk üreten bölümüne frekans kodu göndererek kişiye dışarıdan herhangi bir elektrik şoku ve ilaç vermeden o frekans kodundaki dalgaları göndermek suretiyle, beynin ilgili bölümünde sağlıklı titreşimler başlatmak mümkün olacaktır.⁶⁰⁴

Ruhsal hastalıkların en önemlisi, hasta bireylerin mistik tecrübeler de yaşadığı iddia edilen şizofrenidir. Şizofreni hastalığı dünya nüfusunun %1'ini etkiler. Başlangıcı sıklıkla geç ergenlik veya genç erişkinlik dönemi olan ağır bir psikiyatrik hastalıktır; düşünce, duygu ve sosyal ilişkileri kapsayan anormalliklerle, delüzyonlar ve duygudurum bozukluklarıyla karakterizedir. Şizofreniye ve bipolar hastalığa genetik bir katkı olduğu, ikiz ve ailesel yığılım çalışmalarıyla desteklenir. Hastalığın ailelerdeki çarpıcı bir yönü durumun değişken ifadeli olmasıdır; aynı ailenin bazı bireyleri klasik bipolar hastalık gösterirken, diğerleri sadece depresyon (unipolar hastalık) ve bazıları da hem düşüncüyü hem duygudurumu ilgilendiren bir psikiyatrik sendrom (şizoaffektif hastalık) tanısı alabilir.⁶⁰⁵

İnsan yaşamında sadece genetik veya sadece genetik olmayan etmenlerle açıklanabilecek çok az şey vardır. Ruhsal hastalıkların da içinde olduğu çoğu hastalık,

⁶⁰³ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 132.

⁶⁰⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 138

⁶⁰⁵ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikaşifoğlu, 143.

genetik ve çevresel etmenlerin bir arada etkileşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.⁶⁰⁶ Bu etkileşim aşamasındaki kritik eşik bizim bu etmenlere verdiğimiz bilinçli ve iradeli tepkilerdir. Bu tepkiler zihinsel ve davranışsal boyutlar içerebilir.

Ruhsal hastalıklar da çok etmenli hastalıklar grubuna girer. Sadece Huntington hastalığı genetikdir. Şizofreni ve otizm gibi hastalıklar, kısmen genlere ancak aynı zamanda da çoğunlukla genetik olmayan etkenlere bağlı olarak oluşan hastalıklardır. Duygudurum ve anksiyete bozuklukları gibi diğer hastalıklarda ise stres ve yaşam olayları önemli role sahip olduğundan çevresel etmenler açısından bir denge hâli söz konusudur.⁶⁰⁷ Yayınlanan çalışmaların çoğunda (%80) çocuk ve ergen depresyonunda gen-çevre etkileşimleri üzerinde kanıtlar mevcuttur.⁶⁰⁸

Şizofrenisi olan çoğu insan, düşünme ve duyumsama yetilerinde bir düzensizliğin, bağlantısızlığın ya da bu tür bir aksama olduğunun öznel düzeyde ayrımındadırlar. Görüntüleme araçları aynı ödevleri yerine getirirken şizofren hastaların beyinlerinin sağlıklı olanlardan farklı bir işlevsellikte olduğunu gözlemlememize olanak sağlamaktadır. Bu çalışmalar bize göstermiştir ki, tutarsızlık, bağlantısızlık biçimindeki öznel yaşantılar, altta yatan, beynin farklı bölgeleri arasında mesaj alışverişi sorununun yansımasıdır.⁶⁰⁹

Stres faktörlerinin birikimi ya da bir anda çok güçlü bir stres yüklemesi insanın ruh ve akıl sağlığını ciddi derecede etkileyebilir. Örneğin, Princeton'lı başarılı bir matematikçi olan John Nash'in tutuklanması, ardından işini kaybetmesinin üzerine kuantum mekaniğiyle ilgili bir meseleyi çözememenin yarattığı çaresizlik hissi onu uç noktaya sürüklemiştir. William Shakespeare'in yazdığı romanın, başkahramanı olan Prens Hamlet'in durumunda ise annesinin, babasının katiliyle evlenmesinin insanı delirtmeye yetecek bir stres yarattığı düşünülebilir. Bu gibi durumlarda stres bir de genetik yatkınlıkla birleşirse psikoza tetikleyecektir.⁶¹⁰

Sadece genetik yapı üzerinden genlerdeki kodlarla psikolojik hastalıklar arasında linear bir bağlantı kurmak oldukça güçtür. Bu açıdan bireyin seçimleri, yönelimleri, evren tasavvuru, düşünme derinliği, kutsalla irtibatı ve irade farkındalığı gibi farklı olmayı gerektiren birçok sebep vardır. Dünyadaki tüm insanlar için söyleyecek olursak ruh ve

⁶⁰⁶ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 51.

⁶⁰⁷ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 52.

⁶⁰⁸ Aydın-Baytunca-Erermiş, "Pediatrik Majör Depresif Bozukluğun Genetik Özellikleri", 178.

⁶⁰⁹ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 256.

⁶¹⁰ Ridley, *Gen Çeviktir*, çev. Mehmet Doğan, 139.

irade ikizi olan kimse yoktur. Her insanın kendine özgü farkındalıkları vardır. Bu nedenledir ki tüm genom açısından tıpatıp aynı hiçbir fert yoktur.⁶¹¹ Stres faktörünün, kutsala inanmanın ışığında zihinsel ve bilişsel çözümlemesini yapmak ve ondan bir mana ve anlam çıkarmak beyni zihinsel baskılamadan kurtarabilir. Bu yaklaşım gelişebilecek olası psikozlara karşı da koruyucu bir önlemdir.

Ruhsal rahatsızlıklarda özellikle yüksek beyin fonksiyonları olarak nitelendirilen dil, algılama, duygu, düşünce, yürütücü işlevler ve bilinç gibi karmaşık sistemlerin işleyişinde bozukluk vardır. Ruhsal rahatsızlıkların anlaşılabilmesi için özellikle bu sistemlerin normal işleyişlerinin ve bu sistemlerin herhangi bir parçasındaki bozukluğun sistemin tümünde nasıl bir soruna yol açtığına anlaşılması gerekir.⁶¹²

Psikiyatride kullanılan tedavi yöntemlerinden biri de elektroşok tedavisidir. Psikotik depresyonlarda, ilaçlarla düzelmeyen depresyonda, eksitasyon (taşkınlık) durumlarında, ilaca cevap vermeyen katatonik şizofrenide yaygın kullanılmaktadır. Bu yüzden yerinde kullanıldığında psikiyatrik hastalıklar için iyi bir tedavi yöntemidir. Kısa sürede iyi sonuçlar alınır, gerektiğinde hayat kurtarıcıdır.⁶¹³ Depresyondaki hastaların beyninin sol ön bölgesine manyetik uyarı gönderilerek de tedavi uygulanabilmektedir.⁶¹⁴ Elektroşok yöntemi ve manyetik uyarı tedavilerinin kullanım şekli ve prensibi sürücü beyin şeklinde manyetik bir alanın beyinle olan ilişkisinin de mümkün oluşuna hatta iyileşme sağlayabileceğine işaret etmektedir.

Ruhsal hastalıkların tedavisinde spiritüalitenin ve dini yaşamın olumlu etkisi giderek daha iyi anlaşılmaktadır. Duygu, bellek ya da dil kullanımının beyindeki temelini araştıran uzmanların, dini deneyimlerdeki nöral temeli araştırmaya da önem verdikleri görülmektedir. Curlin ve arkadaşlarının iki bin Amerika’lı psikiyatrist üzerinde yaptıkları araştırma bunun örneklerinden birisidir. Psikiyatri ve din ilişkisini inceleyen ve katılım oranı çok iyi olan bu anketin neticesini analiz eden makaleye göre, psikiyatrinin uzun zamandır dine olan yaklaşımındaki karşıtlık tavrında belirgin bir yumuşama olduğu söyleniyordu. Bu durum aslında psikiyatrik tedavide bir tutum değişikliği olduğunu, dine ve ruhsallığa bir yakınlaşma olduğu anlamına geliyordu. Bu çalışmaya iştirak eden bütün psikiyatristler, din ve ruhsallığın sağlık üzerine olumlu etkilerini onayladıklarını

⁶¹¹ Uslu, Genetik Etiyolojilerinde Farklılık Olduğu Öne Sürülen Bipolar Alt Tiplerinin Nörobilişsel İşlevler ve Mizaç Özellikleri Bakımından İncelenmesi: Kontrollü Bir Çalışma, 17.

⁶¹² Özden Arısoy-Timuçin Oral, “Bipolar Bozuklukla İlgili Genetik Araştırmalar: Bir Gözden Geçirme”, *Türk Psikiyatri Dergisi* 20/3 (2009), 289.

⁶¹³ Saygılı, *Ruh Hastalıkları ve Korunma Yolları*, 179.

⁶¹⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 180.

doğrulamaktadırlar. Psikiyatri uzmanlarının %90'nı tedavi protokolleri bağlamında din ve ruhsallığın samimi olarak ele alınması gerektiğini söylemişlerdir. Hekimler, danışanları ile dua ve ibadet şeklindeki ritüellere katılmasalar da danışanın hekimiyle özel dini inancını ve tecrübelerini paylaşmasını olumlu gören psikiyatristlerin oranı çoğunlukta idi. Bu çalışmada, din ve psikiyatri ilişkisine dair iki önemli nokta belirmiştir: Bunlardan biri, inanç faktörünün psikiyatrik tedavide zannedildiğinden daha sık kullanıldığı ve desteklendiği gerçeği; ikincisi ise tedavi edici nitelikte olan din ve ruhsallığın, tedavide yeterli oranda kullanılmamasıdır. Yapılan çalışmalar ortaya çıkardı ki tedavide dini öğelerin kullanımı dindar olmayan hekimlerce yapılsa bile hasta üzerinde pozitif neticeler sağlamıştır. Terapistler: “Dini unsurlardan, bilişsel tedavide danışanı suçluluk psikolojisinden ve ceza düşüncelerinden uzaklaştırıp, yerine göre de bağışlanma, affedicilik gibi olumlu düşüncelere yönlendirmede duygusal destek sağlama açısından faydalandım” görüşünde hemfikir olmuşlardır. Bu çalışmada, dini ve ruhsal farkındalığa yer verilmesi önemle vurgulanmıştır.⁶¹⁵ Öyle ki psikoterapi eğitimi alan hekimlerin dua, merhamet, affedicilik, bağışlanma, günah, tövbe ve kefaret gibi dini kavramları bilmeleri tavsiye edilmiştir. Bu mesele ile alakalı başka bir soru da benzer inanca sahip bir hekim istemenin tıbbi anlamda gerekliliği olmuştur. Danışanda hastalık belirtilerinin ortaya çıkışından, sosyal uyum sürecine kadar tedavinin seyrinde dini bilincin etkisi, bilimsel bir ilgi alanı hâline gelmiştir. Curlin ve arkadaşlarının çalışması din ve ruhsallığa pozitif değer atfetmiştir.⁶¹⁶ Sonrasında yapılan çalışmalarda da ruh hastalıklarının tedavisinde dini ve manevi terapinin önemi vurgulanmaya devam edilmiştir.⁶¹⁷

Spiritüel psikolojik yaklaşımın hastalıkların tedavisinde başarılı olmasının nedeni, yaklaşımının biyolojik psikoloji ile de örtüşüyor olmasıdır. Biyolojik psikoloji, insan beyninin bir bölgesinde bulunan hücre bağlantılarının otomatik düşünce ürettiğini ve bireyin düşüncesini odakladığı ve duygularını yoğunlaştırdığı meselede beynin, o meseleyle ilgili programını çalıştırdığını söylemektedir. Bunun örneği bir annenin çocuğunu koruma konusunda abartılı düşünceler üretmesi durumudur. Halk arasında ve dini terminolojide daha çok “vesvese” olarak bilinen bu düşünceler, birtakım

⁶¹⁵ Farr A. Curlin, et al., “The Relationship Between Psychiatry and Religion Among U.S. Physicians”, *Psychiatric Services* 58/9 (2007), 1193-1198.

⁶¹⁶ Tarhan, *Inanç Psikolojisi*, 52.

⁶¹⁷ Harold G. Koenig, Faten Al-Zaben and Tyler J. VanderWeele, “Religion and psychiatry: recent developments in research”, *BJPsych Advances* 26/5 (2020), 262-272; Christopher C.H. Cook, “Spirituality, religion & mental health: exploring the boundaries”, *Mental Health, Religion & Culture* 23/5, 363-374; Laurence J. Kirmayer, et al., “The Importance of Religion and Spirituality in Cultural Psychiatry: Reply to Drs Persad and Oyewumi”, *The Canadian Journal of Psychiatry* 2022 67/8, 661-661.

bozukluklara neden olmaktadır. Kişi bu düşüncelerin beynin bir bölgesinde üretildiğini ve uyarım sonucu gelişen otomatik bir düşünce olduğunu kabul ettiğinde ve beynin bir bölgesinin hastalıklı bir şekilde çalışmasından kaynaklanan obsesyonların ayıklanması gerektiğinin farkına vardığında tedavi imkânı kolaylaşacaktır. Spiritüel psikolojideki şeytan kavramına denk gelen bu durumun tedavisi mümkündür. Spiritüel psikoloji, şeytanın var olduğunu ve insanın beynine yanlış düşünceler telkin ettiğini söylemekte ve kişiye bu düşüncelerin ona ait olmadığını ve bunlara önem vermemesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bu ifadeler, biyolojik psikolojideki verilerle spiritüel psikolojideki bilgilerin örtüştüğü sonucuna bizleri götürmektedir. Günümüzdeki bilimsel çalışmalar ve ilerlemeler daha ziyade spiritüel psikolojinin tezlerini destekler nitelikte görünmektedir.⁶¹⁸

İnsanın ruhsal olarak farkındalık oluşturmaları ve manevi yönünü güçlü tutması, ruhsal hastalıklar başta olmak üzere moral ve motivasyon gerektiren tüm medikal tedaviler ve terapilerde pozitif katma değer sunmaktadır. Mesela HIV virüsüne yakalanan bazı bireyler bu motivasyonla ölümcül olan bu hastalığı ekstra bir yeni tedavi protokolü uygulanmadan süpriz bir şekilde atlattırmaktadır. Öyle ki bu vakaların yaşanması HIV virüsünün kansere neden olup olmadığı hususunda doktorları şüpheye sevk ettiği bile olmuştur. Her birimiz enerji tıbbı sağlığımızdan sorumluyuz. Dolayısıyla hastalığın oluşumuna da belli bir düzlemde katkıda bulunuruz. Kendimizi iyileştirerek hastalığın iyileştirilmesine de katkıda bulunabiliriz. Bu da aynı zamanda duygusal, psikolojik, fiziksel ve ruhsal varlığımızı iyileştirmek anlamına gelen holistik bir felsefedir. İyileşmek ve tedavi olmak aynı şey değildir. Tedavi, bir hastalığın bedendeki fiziksel gelişimi geriletildiğinde ya da başarıyla kontrol altına alındığında meydana gelir. Hastalığın fiziksel olarak tedavi edilmesi o hastalığın oluşmasında payı olan duygusal ve psikolojik stresin elimine edildiği anlamına gelmez. Böyle olduğunda da hastalık yüksek bir olasılıkla tekrarlar. Tedavi süreci pasif bir süreçtir, yani hasta sağlığına yeniden kavuşmak için aktif olarak hastalıkla mücadele etmek yerine yetkiyi doktoruna verir ve işi önerilen tedaviye bırakır. İyileşme ise kişinin tutum ve davranışlarını, hatıralarını, inançlarını duygusal ve ruhsal iyileşmesini engelleyen tüm negatif kalıplardan kurtulma arzusuyla incelemesini gerektiren aktif içsel bir süreçtir. Bu içsel gözden geçirmenin kişiyi, hayatını yeniden planlamak üzere dışsal koşullarını, iradesini harekete geçirecek

⁶¹⁸ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 99-100.

şekilde yeniden incelemeye yöneltmesi kaçınılmazdır. Söz konusu irade, kişinin hayatına dair hakikatleri ve kendi enerjisini kullanma biçimini görme ve kabul etme arzusuyla enerjisini ve manevi gücünü sevgiye, özgüvene ve sağlığa kavuşmak için harekete geçirmesidir.⁶¹⁹

Vücudumuzun ve yaşamımızın kontrolünü ele geçirebilmemiz için olumlu düşünceye ve çok daha fazlasına ihtiyacımız vardır. Sağlığımız ve mutluluğumuz için zihnimizin enerjisini olumlu ve üretken düşüncelere dönüştürebilmemiz ve her zaman karşımıza çıkan, enerji tüketen, bizi zayıf bırakan negatif düşünceleri yok edebilmemiz önemlidir.⁶²⁰

Zihin gücü vücudumuz üzerinde o derece etkilidir ki ruhsal hastalıklar, psikoterapi gibi doğrudan zihin ve onun anılar, duygular gibi işlevleri üzerine etkili derin tekniklerle iyileşebilmektedir. Zihnin tedavisinde psikoterapinin kullanılması tercihi de isabetlidir. Çoğu insan, destek ve danışma hizmetinden yarar sağlarken bazıları için yoğun psikoterapi gerekmektedir. Psikoterapi hem beyne hem de zihne etkilidir. Aslında beynin nasıl çalıştığını ve yaşantıya tepki olarak nasıl değiştiğini öğrendikçe, psikoterapinin, sinir hücreleri arasındaki bağlantı ve iletişime dayanan “beyin işlevleri” üzerindeki etkisi sonucu, duygu ve bellek gibi zihin işlevlerini değiştirdiğini anlıyoruz.⁶²¹ Özellikle de belli hastalıkların tedavisi hususunda ne bedene etki eden sağlıklı ilaçlar küçümsenmeli ne de ruhun ve zihnin beden üzerindeki etkisi yadsınmalıdır. Psikoterapinin de ruh ve zihin üzerinden meydana getireceği fiziksel etkiler önemlidir. Hatta bu psikoterapi sürecine hasta iradesini ve ruhsal yönelimlerini (ruh enerjisini) düzenleyerek destek sağlayabilir. Tedavi ne olursa olsun, etki düzeneği benzer şekilde işlemektedir. Beyin işlevlerini değiştirmek suretiyle zihin üzerine yahut zihni değiştirmekle beyin üzerine etki söz konusu olmaktadır.

İlaç almak istemeyen ya da kişisel sorunları psikoterapiye daha iyi yanıt verecek kişiler için psikoterapi en iyi seçenektir. Depresyonun bilişsel psikoterapisinde kişiye, olumsuz tepkileri tanıması ve bunları yeniden ele alıp olumlu hâle getirmesi için yardım edilir. Psikodinamik psikoterapide ise önceki yaşantıların nasıl olup da depresyona yol açtığını ve bunun izlerini anlaması için kişiye yardım edilir. İlaç kullanmayı seçen insanların çoğu aynı zamanda psikoterapiden de yarar sağlamaktadır. Depresyon geçiren

⁶¹⁹ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 19.

⁶²⁰ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 131.

⁶²¹ Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 49.

insanın, onu dinleyecek kulağa, yardım önerilerine gereksinimi çok fazladır. Kimi zaman kişinin ruhuna dokunmak bedenine ilacın dokunmasından çok daha etkilidir. İdeali, doktorun psikofarmakoloji gibi psikoterapi eğitimi de almış olmasıdır; böylelikle bakım ve tedavi bir tür devamlılık kazanır. Böyle bir doktor, hastasını bir “insan” olarak görür ve hastalığa yol açan toplumsal ve duygusal etmenlerin anlaşılmasını kolaylaştırır.⁶²²

Anksiyete (kaygı) bozukluklarının tedavisinde, klasik psikoanalizden destekleyici tedavi ve içgörü yönelimli tedaviye uzanan pek çok psikoterapi türü kullanılmaktadır. İçgörü yönelimli tedavide, geçmiş yaşantı ve kişiler arası ilişkinin rolü üzerinde daha çok durulmakta, anksiyete bağlantılı sorunların ortaya çıkışı ele alınmaktadır. Hasta, diğerleriyle kurduğu ilişkiyi gözden geçirmek ve tartışmak üzere yüreklendirilir. Böylelikle geçmiş dönem yaşantıları ve tutumlar dile getirilir. Bu sürecin sonunda anksiyetenin nasıl geliştiği hakkında içgörü oluşur. Hastalar, içgörü ile tepkilerinin kaynaklarına inip yüzleşme yaşarlar ve ihtiyaçları doğrultusunda kendilerini değiştirirler. Nöral düzeyde bunun nasıl gerçekleştiği konusunda çok fazla bir şey bilinmemektedir. Ancak muhtemel zeminin beynin esnekliği kavramı olduğu söylenebilir.⁶²³

Tedaviyi geliştirmek denince aklımıza ilk gelen farmakolojik tedavinin geliştirilmesidir. Böyle düşünmekle, insan tabiatı ve beynin/zihnin doğasıyla ilgili en önemli gerçeği unutmuş oluruz. Her birimiz şahsına münhasır ve özgül bireyleriz. Bizi biz yapan ve başkasından ayıran farklı yaşam tecrübelerine, dolayısıyla özgül bir beyne sahip olmamızdır. Daha ötesi, her yıl, her gün, her dakika beynimizi dolayısıyla kendimizi değiştiren tercihlerde bulunuruz. Beyinlerimiz bu seçimlere göre yeniden bağlanmalar gerçekleştirirken biz, kelimenin gerçek anlamıyla, sürekli fikir değiştirmekteyiz. Dolayısıyla ruhsal durumumuz ve düşüncelerimiz beynimizi etkilemekte ve değiştirmektedir. İlaçların etkisini de yadsımadan açıkça söylemeliyiz ki ruh ve düşünce gibi kavramların beyinle sürekli komşulukları ve karşılıklı sıkı etkileşimleri vardır.

Depresyon gibi hastalıkların tedavisinde mutlu olmayan bireylerde mutluluk yapıcı hormonlar vermek gerçek bir mutluluk duygusu oluşturmamaya yarayacaktır. Çoğunlukla ruhi yönden köken alan bazı anormal duygudurumlarının maddesel ve hormonol tedaviyle düzeltilmeye çalışılması doğru ve gerçek mutluluğa sebep olmayacaktır.⁶²⁴ Eğer hasta

⁶²² Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 302.

⁶²³ Nurhan Fıstıkçı, Ali Keyvan and Ender Cesur, “Psikiyatrik Hastalıklarda İçgörü Kavramı: Bir Gözden Geçirme”, *Yeni Symposium*, 54/2 (2016), 25-28; Andreasen, *Cesur Yeni Beyin*, çev. Yıldırım B. Doğan, 367.

⁶²⁴ Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*, 140.

bireylerde bedensel kaynaklı bir duygudurum bozukluğu yok ise bu bireyler daha çok psikoterapi ve manevi terapi ile tedavi edilmelidir.

Bilişsel psikoloji dergilerinden yapılan alıntı oranları psikanaliz ve davranışçılığa göre daha fazladır. Bu bulgular, bilişsel psikolojinin bugün psikolojinin hâkim paradigması olduğunu göstermektedir.⁶²⁵ Bilişsel süreç ruhçu görüşü (spiritüel tedaviyi) destekleyen materyalizme karşı olan bir yaklaşımdır. Zihinsel bilinç ruh kavramını desteklemektedir. Bilişsel terapide öncelikle ruh programının doğru kullanımı ve sürece zihin ve irade ile müdahale söz konusudur. Danışan, bu bilişsel düzeyi ve iradeyi gösteremezse o hâlde “zihin yapamazsa hap yapar” mottosu sürece dâhil olmaktadır. 1977’de yayınlanan, depresif hastalardan oluşan bir çalışmada, bilişsel terapinin yaygın bir antidepresan olan imipramin kadar etkili olduğu ortaya konulmuştu; bu şekilde, terapi ile ilaç tedavisi ilk defa karşılaştırılıyordu.⁶²⁶

Bilişsel terapinin ilk aşamasında hastaya yaşadığı duygusal sorunları ile otomatik düşünce ve inançları arasındaki ilişki konusunda bilgi verilerek bilişsel terapinin temel psikopatoloji görüşü öğretilir. İkinci aşamada ise terapist öğretici konumundadır. Hastaya kendi kişisel kapasitesini kullanarak olumsuz otomatik düşünce ve inançlarını değiştirmek ve yerine işlevsel olan inanç ve düşünceleri koymak öğretilir.⁶²⁷

Kişi otomatik düşüncelerini tanıdığında, düşüncesinin geçerliliğini değerlendirme imkânı bulmaktadır. Durumla ilgili yorumunun hatalı ve gerçek dışı olduğunu fark edip düzelttiğinde ise duygudurumunun iyileştiğini ve olumlu bir duygu değişimi içerisine girdiğini, fizyolojik uyarılmalarının azaldığını ve daha işlevsel bir şekilde hareket ettiğini gözlemlemektedir.⁶²⁸

İslam tıp geleneğinde tıbbi tedavi olarak isimlendirebileceğimiz alan iki farklı anlamda kullanılmıştır. Birincisi, hastalıkların manevi tedavisi olabileceğine inanmak bunun için dua etmek ve Kur’an’dan bir kısım şifa âyetlerini terapi amaçlı okumaktır.⁶²⁹ Çeşitli âyetler seçilerek bunların hem sesi, hem ritmik yönü hem de manasıyla terapi

⁶²⁵ Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay, 715-717.

⁶²⁶ Judith S. Beck, *Bilişsel Davranışçı Terapi Temelleri ve Ötesi*, çev. Muzaffer Şahin (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 6.

⁶²⁷ T. Fikret Karahan-Mehmet E. Sardoğan, *Psikolojik Danışma ve Psikoterapide Kuramlar* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 363.

⁶²⁸ Judith S. Beck, *Bilişsel Davranışçı Terapi Temelleri ve Ötesi*, çev. Muzaffer Şahin, 32, 138.

⁶²⁹ Mustafa Ünverdi, “İslam Bilim Tarihinde Ruh Sağlığı ve Akıl Hastalıklarının Tedavisi ve Günümüz Halk Dindarlığında Üfürükçülüğün Eleştirisi”, *İlahiyat Fakülteleri 24. Kelam Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Uluslararası İslam Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu*, ed. Mahmut Çınar vd. (Kilis: 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2019), 269; “Biz Kur’an’dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir.” (el-İsrâ 17/82).

yapılmaktadır. İkincisi, insanlara hastalandıkları vakit doğal tedavi yollarını aramalarını tavsiye etmektir. Bu yöntem döneminin modern tıbbı ile yapılan tedavidir. İnsanın iç dünyası ve manevi hâlleri bedensel hastalıkların tedavisini olumlu veya olumsuz etkilemektedir. Bedensel hastalıkların tedavisinde dahi hastanın psikolojik hâli mühim iken psikolojik rahatsızlıklarda bu etkinin göz ardı edilmesi isabetli olmayacaktır.⁶³⁰

Mevlana'nın öğretisindeki sözlü ve ritimli müziğin eşlik ettiği duaların, “sufi meditasyon” şeklinde günümüze kadar gelmiş olması ve batı dünyasında ilgi görmesi tesadüf değildir. Dua grupları oluşturmak alternatif tedavi arayanlar için önemli bir ilgi alanıdır. Evrensel hasta hakları beyannamesine göre “dini destek alma hakkı” kapsamında, tedavi kliniklerinin sufi meditasyonu tamamlayıcı tedavi protokolüne almaları çok önemli bir gelişmedir. Dua ve ibadete yoğunlaşmış bir hastanın iyileşme ihtimali daha yüksektir ve bu durum doktorlar tarafından da fark edilir. Zira duanın bir müracaat olduğunu, bir yönelişi sembolize ettiğini, iyi ve güzel olmaya doğru zihinsel bir hazırlık anlamına geldiğini bilmek, olumlu sonuçları da beraberinde getirir.⁶³¹ Sufi psikoloji, tekâmül prensiplerine dayalı bir insan ruhu modeli önerir. Ruh yedi yön ya da boyuta sahiptir: Madeni, nebati, hayvani, insani, ruhi, sırrı ve sırların sırrıdır. Bunların her birisi yedi bilinç düzeyine işaret eder. Bu yöntemin amacı insana ait tüm boyut ve düzeylerin denge ve uyum içinde çalışmasıdır.⁶³²

Alternatif ya da tamamlayıcı tıp uygulayıcıları ve bazı kuantum fizik uzmanları beden biyolojik süreçleri tarafından üretilmekte olan bir manyetik alanın varlığını onaylamaktalar.⁶³³ Binlerce yıl önce, hatta batılı bilim insanları kuantum fiziğinin temel yasalarından bile habersizken; Asyalılar enerjiyi, sağlık ve huzuru sağlayan temel etmen olarak kabul ediyorlardı. Doğudaki tıp ilmi vücudu meridyen adı verilen detaylı enerji yolları sıralamasına göre tanımlıyordu. Çinliler tarafından yapılan insan vücudunun fizyolojik resimlerinde bu enerji ağları elektronik kablolardan oluşan diyagramlar gibiydi. Çinli doktorlar, akupunktur iğneleri gibi destekler kullanarak hastalarının enerji devrelerini tıpkı elektronik mühendislerinin elektriksel patolojiler arayarak bir devre levhasını düzelttikleri gibi kontrol etmektedirler.⁶³⁴

⁶³⁰ Fazlurrahman, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*, çev. Adnan Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 165; İlyas Çelebi, “Rukye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/219.

⁶³¹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 103-104.

⁶³² Robert Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Gelenecek Yayıncılık, 2003), 30.

⁶³³ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 55.

⁶³⁴ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 112.

Hastalıklı doku, çevresindeki sağlıklı dokulardan farklı olarak kendine özgü bir enerji sinyali yaymaktadır. Bu gelecek vaat eden ve keşfedilmemiş alanda disiplinler arası araştırma yapılması gerektiği açıktır ve bu araştırma kuantum fiziğini, elektrik mühendisliğini, kimyayı ve biyolojiyi de içine alacak şekilde geniş çaplı olmalıdır. Böyle bir araştırmaya özellikle ihtiyaç vardır. Çünkü ilaçlardan çok daha az yan etkisi olan tedavi şekillerinin kullanılması bu tarz disiplinler arası çalışmaların sonuçlarına bağlıdır.⁶³⁵

Fiziksel bedenimiz bir enerji alanıyla çevrilidir, iddiaya göre bu alan boyumuzun tamamı ve kollarımızı açtığımızda uzandıkları yer kadardır. Söz konusu enerji alanı hem bilgi merkezi hem de son derece hassas bir algılama sistemidir. Diğer insanların bedenlerinden mesaj alıp veren bilinçli bir elektrik akımı türü olan bu sistem aracılığıyla çevremizle sürekli “iletişim” hâlindeyiz. Enerji tıbbı uygulayıcıları, insana dair bu enerji alanının her bir bireyin enerjisini içerip yansıtmakta olduğuna inanıyorlar. Bizi çevreleyen bu alan hem olumlu hem olumsuz iç ve dış deneyimlerimiz tarafından meydana getirilen duygusal enerjiyi bizimle birlikte taşır. Bu duygusal güç bedenlerimizin fiziksel dokusunu etkiler. Böylece hayatımızı oluşturan deneyimlerimiz, biyolojimiz hâline gelir. Ruhsal yapımız, iradenin kullanımı zihin ve düşünce yoluyla beden enerjisine (bilinçli elektrik akımı) duygusal ve düşünsel yük aktarımı yapmaktadır. Duygusal enerjiyi enerji sistemlerimizde taşımakta olan deneyimlerden bazıları şöyledir; geçmiş ve yaşanmakta olan ilişkiler, hem kişisel hem de profesyonel derin ya da travmatik deneyimler ve anılar, tüm ruhsal ve batıl inançlar dâhil olmak üzere inanç kalıpları ve bunlardan kaynaklanan duygular biyolojik sistemlerimize kaydolar. Hücre ve dokularımızın oluşumunu etkiler, sonra da bu duyguları yansıtan bir enerji üretirler. Yani ruhsal duygu bir nevi enerjiye dönüşür.⁶³⁶

İnsandaki enerji sisteminin dilini öğrenmek, kişinin kendisini ve ruhsal sınavlarını anlamasına da yardımcı olur. Enerji anatomisini öğrenerek hayatımıza dair kalıpları ve zihnimizin, bedenimizin ve ruhumuzun derinlikli bir işbirliği içinde nasıl çalıştıklarını da kavrayabiliriz. Enerji anatomisine ilişkin akıcı bilgiye sahip olduğumuzda bedenimizin ruhumuzun vitrini olduğunun da farkına varırız. Enerjinin dilini bilmek bize kişisel

⁶³⁵ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 124.

⁶³⁶ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 56.

gücümüze dair yeni bir bakış açısı kazandırır. Ruhumuzu zayıflatanın ve kişisel gücümüzü azaltanın ne olduğunu öğrenerek daha fazla enerji kaybetmekten kurtuluruz.⁶³⁷

İnsanın ruhsal enerjisine yönelik yapılan terapi çeşitlerinden biri de müzik terapisi. Müzik denilen tabiatın tabii armonisini dile getiren bestelerle, bozulan insan armonisi düzeltilebilir. Musiki gerçekten insanın ruh dengesini tekrar yeniden kurabilen, onu armonileştiren ve çevresine gereği gibi uyumunu tekrar sağlayabilen bir araç olarak kullanılabilir. Musiki, kaynağını tabiatın alan sadece bir ritimler toplamı da değildir. Aynı zamanda düşündürücü niteliği de bulunan bir iyileştirme aracıdır.⁶³⁸

Bir müzik parçasının insan kişiliği üzerindeki etkisi ya olumlu ya da olumsuzdur. Armonisini kaybetmiş bir ruhun işleyişi, ona uygun bir müzik parçasıyla düzeltilebilir ya da bir denge içine sokulabilir. Bilinç dışı ruh alanı, musiki ile bir çeşit kanalize edilmiş; bilinçli bir hâle getirilmiş olur. Müzik dinletisi, hareketsiz ve donuk olan akıl hastalarını harekete getirir; aşırılara da sükûnet verir. Burada önemli olan, hastalara dinletilecek müziğin iyi seçilmesidir.⁶³⁹

İnsan, ruh-beden bütünlüğü içinde değerlendirildiği, bu bütünlük üzerine etki eden tüm uyaranlar ve frekanslar dikkatle incelendiği zaman iki unsurunda sağlıklı olması ve birbiriyle sağlıklı etkileşime girmesi sağlanabilir. Bu etkileşimin yönetimi bireysel anlamda kişinin kendi elindedir. İnsanın bütünsel doğası, iyi hâl durumuna kendi iradesini çevresel destek ve tedavilerle desteklediğinde ulaşabilir.

3.2.3. Psikosomatik Etkiler Açısından Plasebo ve Nosebolar

Ruh ile bedenin etkileşim içinde olduğunu, insanın ruhsal gerçekliğinin ve enerjisinin beden üzerinde gözle görülür etkiler oluşturduğunu doğrulayan psikosomatik yaklaşımlar arasında plasebo ve nosebolar da sayılabilir. Bir kimse kendisinin hasta olduğuna gerçekten inansa artık o kimsenin inandığı hastalıktan kurtulması oldukça zordur. Fakat tersine, gerçekten hasta olan bir kimse ben hasta değilim diye kendisine sürekli telkinde bulunursa hastalığından kısa zamanda kurtulabilir. Telkin, inanç ve davranış üzerinde etkili olan düşüncelerin gücüne verilen bir addır.⁶⁴⁰ Yani ruhtaki manyetik enerjinin bedensel enerjiye, güce ve fiziki olaylara etki etmesidir. Bundan

⁶³⁷ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 23.

⁶³⁸ Ruhi Kalender, “*Ruhsal Hastalıkların Tedavisinde Musiki*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31/1 (1990), 272.

⁶³⁹ Kalender, “*Ruhsal Hastalıkların Tedavisinde Musiki*”, 273.

⁶⁴⁰ William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 123.

dolayısıdır ki özellikle nörolojik ve psikolojik birçok hastalığın tedavisinde telkin önemli bir yöntemdir.⁶⁴¹ Telkin olumlu olduğu takdirde psikoterapi anlamında sağıaltıcı plasebik etkilerini görmek mümkündür. Aksi olduğu durumda da telkinin nosebik etkileri görülmektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalar, halk arasında da bilinen, “plasebo” yani “yalancı ilaç etkisinin” biyolojik temellere dayandığını göstermiştir. Hastanın aldığı ilacın faydalı olacağına inanması, doktorun o ilaca güvenmesi ve hatta kırmızı büyük hapların küçük beyaz haplardan daha etkili olmasının biyolojik temeli olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar “inanç etkisi” bağlamında bir kimsenin inancının gerçek olduğuna mantıken itimat etmesinin, plasebo etkisini daha fazla kuvvetlendireceğini tahmin etmektedirler.⁶⁴² Yaratıcı hakkında olumlu düşünen ve kendisini çaresiz hissettiğinde yüce bir varlığa güvenen ve inanan, kader olgusuna teslim olan kişi, hastalıklara dair olumlu bakışlar geliştireceğinden dolayı hızlı iyileşmektedir. Öte yandan Din Psikoloğu Sebastian Murkel, cezalandırıcı bir Tanrı inancına sahip olanların, hastanelerde daha fazla korku yaşadıklarını ve depresyon geçirdiklerini de belirtmiştir. Böyle kişilerin acaba ne yaptım da Tanrı beni cezalandırdı? Tanrı beni cezalandırmaya başladı acaba bu devam edecek mi? gibi yaklaşımları iyileşme süreçlerini olumsuz etkilemektedir. Demek ki din, sadece kendilerine yardım edileceğine inanan, Tanrı’dan medet uman, olumlu yaklaşım sahiplerinde ve doğru dini inanca sahip olanlarda etkili olup fayda vermektedir.⁶⁴³

Bilim insanları istisnaları önemseyerek onlar üzerinde çalışmaktan pek hoşlanmazlar. Zihin ve vücut etkileşimi gerçeğinin bilimsel olarak yadsınması hakkında bir örnek verecek olursak. Science dergisinde Pasteur ile birlikte “bakteri teorisini” oluşturan 19. yüzyılda yaşamış Alman hekim, Robert Koch hakkında çıkan bir makale bu konu ile bağlantılıdır. Bakteri teorisi; hastalıklara bakteri ve virüslerin neden olduğunu öne sürer. Bu teori şu an çoğu kişi tarafından kabul ediliyor olsa da Koch’un zamanında bu çok daha tartışmalı bir meseleydi. Koch’u eleştirenlerden biri bakteri teorisinin yanlış olduğuna o kadar inanmıştı ki Koch’un koleraya yol açtığını düşündüğü *Vibrio cholerae*’lı suyu hiç çekinmeden içmişti. Adamın zehirli patojenden hiçbir şekilde

⁶⁴¹ Sunar, “Beynimizin Ruhsal Mu’cizeleri”, 198.

⁶⁴² Luana Colloca and Arthur J. Barsky, “Placebo and Nocebo Effects”, *The New England Journal of Medicine* 382 (2020), 554-561; J. Petrie Keith and Rief Winfried, “Psychobiological Mechanisms of Placebo and Nocebo Effects: Pathways to Improve Treatments and Reduce Side Effects”, *Annual Review of Psychology* 70/12 (2019), 1-27.

⁶⁴³ Christian Zwingmann and Klein Constantin, “Religion and Health from the View of Psychology of Religion”, *Spirituality, Mental Health, And Social Support*, ed. Beate Jakob and Birgit Weyel (2020), 38-55; Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 64.

etkilenmemesine herkes hayret etmişti.⁶⁴⁴ Science dergisinde 2000 yılında yayınlanan ve bu olayı anlatan makalede şöyle deniliyordu: “Açıklanamayan nedenlerden dolayı belirtiler bu adamda ortaya çıkmadı ama her şeye rağmen, haklı değildi.”⁶⁴⁵ Bilim insanları, adamın bu kötü hastalıktan nasıl etkilenmediğini araştırmak yerine bu durumu ve teorilerine aykırı olan diğer istisnaları görmezden geldiler. Hâlbuki izlenmesi gereken doğru yöntem bu adamın koleraya yakalanmayışının psikolojik arka planının daha ciddi araştırılmasıydı. Ancak bilimsel tavır içerisinde böyle bir önyargı ne yazık ki var; konular fizikten metafiziğe, beyinden zihne ve bilimsellikten inanca kaydığı çoğu zaman görmezden gelinebilmektedir.

Hastalar bir şeker tableti alarak iyileştiklerinde, tıp bu durumu “plasebo etkisi” olarak adlandırır. Bu durum zihnin vücudu etkilemesi olarak da tanımlanabilir. Zihnin beyin ve beden üzerindeki iyileştirici gücünün en şaşırtıcı bir göstergesi inanç etkisidir. Plasebo etkisi, öğrencilere ilaç ve ameliyat gibi modern tıbbın gerçek araçlarına önem verip onlara yönelsinler diye tıp fakültelerinde, üzerinde durulmadan kısaca anlatılıp geçilir. Bu ise tedavide insanı tam anlamadan, insana ait bileşenleri önemsemeden iş yapmak anlamına gelir ki büyük bir hatadır. Ne yazık ki tıp alanında hâkim olan materyalist yönelim tıp felsefesinin gelişmesine engel olmuştur. İnsanın tedavisinde sürece etki edecek soyut bileşenler özellikle de insan için var ve etkili olduğu hâlde bu durum ihmal edilmiş hatta küçümsenmiştir. Hâlbuki plasebo etkisi tıp fakültelerinde işlenmesi gereken çok önemli bir konudur. Tıp eğitiminin içsel kaynaklarımızın gücünü tanıyacak potansiyel programlarla donatılması insanı anlamak adına daha makuldür. Doktorlar zihnin ve inancın gücünü kimyasallarla ve neşterle karşılaştırıp küçümsediklerinden dolayı göz ardı etmemeliler.⁶⁴⁶

Plasebo etkisi çok daha önemli ve finansal açıdan desteklenen ciddi araştırmalara konu olmalıdır. Etkili ve terapötik etkisi denenmiş ilaçlarla beden üzerine müdahale eden doktorlar, insanın ruhsal ve enerji yönüne daha çok önem vererek bu tedaviyi ruh, zihin ve inanç faktörleriyle de desteklemelidir. Yapılan deneylerin çoğunda plasebolar ve sahte ilaçlar, özel hazırlanan kimyasal karışımlar kadar etkili olabilmektedir.⁶⁴⁷

Tıp tarihinin çok önemli bir kısmında, doktorlar hastalıklarla savaşacak etkili silahlara sahip değillerdi. O günkü tıp tarafından kullanılan bazı ünlü tedavi yöntemleri;

⁶⁴⁴ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 130.

⁶⁴⁵ V. J. DiRita, “Genomics Happens”, *Science* 289 (2000), 1488-1489.

⁶⁴⁶ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 142.

⁶⁴⁷ Gary Greenberg, “Is It Prozac? Or Placebo?” *Mother Jones* (2003), 76-81.

kan boşaltımı, yaraları arsenik ile iyileştirme ve meşhur çingiraklı yılan yağı gibi uygulamalardı. Kabaca bir hesaplama hasta nüfusun plasebonun iyileştirici gücünden özellikle etkilenebilme ihtimali olan 1/3'ü bu tedavi yöntemleri ile iyileşiyordu. Günümüz dünyasında, beyaz önlük giyen hekimler kesin bir tedaviye başladığında, hastalar tedavinin işe yarayacağına inanırlar. Ondan sonra kullanılan ilacın gerçek mi yoksa sadece bir plasebo mu olduğu sonucu değiştirmez.⁶⁴⁸ Bu sonuç çoğu zaman test edilen bir şey değildir. Hastanın aşağı yukarı iyileşmesi doktor için tatmin edicidir. İyileşmenin ne kadarının plasebo etkisiyle olduğu ne kadarının gerçek tedaviye ait olduğu çoğu zaman önemsenmez. Doktor gibi hasta da iyileşmesini yeterli görüp bu durumu sorgulamaz.

2002 yılında Baylor Tıp Fakültesinde yapılan bir çalışmada şiddetli ve halsizleştiren bir diz ağrısı için yapılan ameliyat değerlendirilmişti.⁶⁴⁹ Çalışmanın lideri olan Dr. Bruce Moseley diz ameliyatının hastalarına kesin olarak yardım ettiğini biliyordu. Bütün iyi cerrahlar ameliyatta plasebo etkisi olmadığını bilirler. Ancak Moseley ameliyatın hangi kısmının hastaları rahatlatıldığını anlamaya çalışıyordu. Çalışmada yer alan hastalar üç gruba ayrılmışlardı. Moseley bir grupta tahribata uğrayan kırıkdağı kesti. Diğer grupta diz bağını açarak burada enflamatuvar (yangı kaynağı) olabileceğini düşündüğü maddeyi çıkardı. Bu iki durum da eklem iltihabı olan dizlerin tedavisinde kullanılan standart yöntemlerdi. Üçüncü grupta “sahte” bir ameliyat gerçekleştirildi. Hasta uyuşturuldu, Moseley üç standart kesik açtı ve daha sonra tıpkı gerçek bir ameliyatta yapacağı gibi konuşmaya ve hareket etmeye devam etti. Hatta diz yıkama prosedürünü taklit etmek için tuzlu su bile döktü. Kırk dakika sonra, Moseley sanki ameliyatı yapmış gibi kesikleri dikti. Operasyondan sonra tüm gruplara aynı şekilde ihtimam gösterildi ve buna bir de egzersiz programı eklendi. Sonuçlar çok şaşırtıcıydı. Evet, tahmin edileceği gibi ameliyatın gerçekleştirildiği grupların durumlarında iyileşme gözlemlendi. Ancak plasebo grubu da tıpkı diğer iki grup gibi iyileşme gösteriyordu.⁶⁵⁰ Televizyondaki haber programlarında şaşırtıcı sonuçlar grafiksel olarak gösterildi. Görüntüler, plasebo grubu üyelerinin yürüdüğünü ve basketbol oynadığını kısaca ameliyattan önce yapamadıklarını söyledikleri şeyleri yapabildiklerini gösteriyordu.

⁶⁴⁸ Lipton, *İncanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 143.

⁶⁴⁹ J. Bruce Moseley and K. O'Malley, et al., “A Controlled Trial of Arthroscopic Surgery for Osteoarthritis of the Knee” *New England Journal of Medicine* 347/2 (2002), 81-88.

⁶⁵⁰ Lipton, *İncanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 144.

Plasebo hastaları sahte ameliyat geçirdiklerini iki yıl boyunca anlamadılar.⁶⁵¹ Bu sonuçlar bir kez daha ruh ve zihin enerjimizin bedenimize katkısının hiç de azımsanmayacak kadar fazla olduğunu gösteriyordu.

Çalışmalar plasebo etkisinin astım ve Parkinson gibi başka birçok hastalığın tedavisinde de etkili olduğunu gösterdi. Depresyon tedavisinde ise plasebolar çok daha iyi çalışıyordu. Brown Üniversitesi Tıp Fakültesi’den psikiyatri uzmanı Walter Brown, plasebo tabletlerinin hafif ve orta şiddetli depresyonlarda ilk tedavi yöntemi olarak kullanılmasını önermektedir.⁶⁵² Hastalara aktif içeriği olmayan ilaçlar verildiği söylenecekti, fakat bu durumun ilaçların etkisini azaltmaması gerekiyordu. Çalışmalar, insanlar ilaç almadıklarını bildikleri zamanlarda bile plasebo tabletlerinin hâlâ işe yaradığını gösteriyordu. Plasebonun gücünün göstergelerinden biri de ABD Sağlık ve İnsan Hizmetleri Departmanının bir raporunda yer alıyor. Rapor ilaç kullanan şiddetli depresyon hastalarının yarısının, plasebo kullanan hastaların da %32’sinin iyileştiğini gösteriyordu.⁶⁵³ Çalışmaya katılan birçok kişi gerçek ilaç kullandıklarını düşünüyordu, zira onlarda plasebo kullananlarda görülmeyen yan etkiler de görülüyordu. Bu hastalar ilaç kullandıklarını fark ettikleri anda, yani “gerçek” ilaç kullandıklarına “inandıkları” anda plasebo etkisine karşı daha da hassas oluyorlardı.

2002 yılında Amerikan Psikoloji Derneği üyesi, profesör Irving Kirsch klinik deneylerle antidepresanların gücünün %80’inin plasebo etkisi ile ilişkilendirebileceğini bulduğunu iddia eder.⁶⁵⁴ Bu bilgiler, en çok bilinen altı antidepresan için yapılan klinik denemelerin yarısından fazlasında ilaçların performanslarının şeker tabletleri olan plasebolardan daha iyi olmadığını gösteriyor. İlaçlara ve plaseboya verilen tepkiler arasındaki fark elli ile altmış puan arasında değişen klinik ölçütlerle ortalama iki puandan azdır. Bu çok küçük bir farktır ve klinik olarak bakıldığında anlamsızdır. Antidepresanların etkisi ile ilgi çekici başka bir nokta ise yıllar geçtikçe klinik denemelerde giderek daha iyi performans göstermeleridir. Bu durum plasebo etkilerinin bir bakıma pazarlama tekniklerinin ustalıkla kullanılması ve halk arasında ilacın ününün yayılması sonucu gerçekleştiğini göstermektedir.⁶⁵⁵

⁶⁵¹ Margaret Talbot, “The Placebo Prescription”, *New York Times* (Erişim Tarihi, 22 Ocak 2023)

⁶⁵² Walter A. Brown, “The Placebo Effect: Should doctors be prescribing sugar pills?” *Scientific American* 278/1 (1998), 90-95.

⁶⁵³ John Horgan, “The undiscovered mind: How the human brain defies replication, medication, and explanation”, *Psychological Science* 10/6 (1999), 470-474.

⁶⁵⁴ Irving Kirsch, et al., “The emperor’s new drugs: An analysis of antidepressant medication data submitted to the US Food and Drug Administration”, *Prevention & Treatment* 5/1 (2002), 23.

⁶⁵⁵ Lipton, *İncanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 146.

Eğer pozitif düşünce sizi depresyondan çıkartabiliyor ve zarar görmüş bir dizi tedavisini kolaylaştırıyorsa, negatif düşünce de hayatımıza ciddi oranda etki edecektir. Zihin pozitif düşüncelerle sağlığını iyileştirir ve bu durum plasebo etkisi olarak adlandırılır. Tersine bir durumda, yani zihin, negatif düşüncelerle meşgul olduğunda da sağlığınıza zarar verebilir. Bu durum ise “nosebo etkisi” olarak adlandırılır.⁶⁵⁶

Tıpta, nosebo etkisi de en az plasebo etkisi kadar güçlü olabilir. Kullandıkları cümleler ya da gösterdikleri davranışlarla hekimler her an hastaların umutlarını öldüren ya da diriltten mesajlar verebilirler. Mesela “Altı aylık ömrünüz kaldı.” cümlesindeki gibi eğer doktorunuzun verdiği mesaja inanmayı tercih ederseniz, bu dünyada geçirecek fazla vaktiniz kalmadı demektir. Bu duruma örnek olması açısından bir hekimin gözlemini paylaşalım. Dr. Meador’un Sam Londe adında bir hastası vardı. Sam Londe emekli bir ayakkabı satıcısıdır ve %100 öldürücü olduğu düşünülen yemek borusu kanserine yakalanmıştır. Londe kanser tedavisi görmektedir ancak tıp camiasında onun durumunu gören herkes, kanserin tekrarlayacağını söylemektedir. Dolayısıyla Londe’un teşhis konulduktan sonra birkaç hafta içinde ölmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Esas şaşırtıcı olan durum Londe’nin ölümünden sonra yapılan otopsi sonucu ortaya çıkar. Vücudunda çok az miktarda kansere rastlanmıştır. Bu miktar doktoruna göre kesinlikle onu öldürebilecek kadar fazla değildir. Karaciğerde iki, akciğerlerde ise bir kanserli bölge vardır ancak herkesin ölüm nedeni olarak gördüğü yemek borusu kanserinden eser yoktur. Meador bu olayın ardından şöyle bir açıklama yapar: “Kanserli öldü ama kanserden ölmedi.”⁶⁵⁷ Eğer Londe yemek borusu kanserinden ölmediyse neden öldü? Öleceğine inandığı için mi öldü? O kanser olup öleceğine inanmıştı. Etrafındaki herkes de onun kanser olup öleceğini düşünmüştü. Acaba bir şekilde umudunu yitirmesine mi neden olduk?” Zira insan zihinsel olarak kafasında bir şeyi bitirdiyse beden ona zamanla uyum sağlayacak ve onun emrine girecektir. O zaman bir durumu önce zihinde inanarak ya da reddederek bitirmek gerekir.⁶⁵⁸

Pozitif ve negatif inançlarımız sadece sağlığımızı etkilemekle kalmazlar, hayatımızın her yönünü etkilerler. “Eğer yapabileceğine inanıyorsan ya da yapamayacağına inanıyorsan... Her şekilde sen haklısın.” Sözü zihinsel gücün mottosu

⁶⁵⁶ Luana Colloca and Arthur J. Barsky, “Placebo and Nocebo Effects”, *The New England Journal of Medicine* 382 (2020), 554-561.

⁶⁵⁷ Vijay A. Kanade, “The “Placebo / Nocebo Effect”: Learning the Impact of Positive/Negative Emotion (S) on the Physiology of Human Cells”, *International Journal of Medicine and Pharmaceutical Science (IJMPS)* 7/6 (2017), 32-33.

⁶⁵⁸ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 147.

gibidir. Tıbbın koleraya neden olduğunu söylediği, bakterilerle dolu suyu umarsızca içen adam ya da kızgın kömürler üzerinde yürüyen insanları düşünün; eğer inançlarına bağlılıklarında tereddütleri olsaydı, sonunda sadece hasta bir beden ve yanmış ayakları olurdu. İnançlarımız bir kameradaki filtreler gibi çalışırlar ve dünyayı görüşümüz bu filtrelerle göre değişir. Biyolojimiz inançlarımıza uyum sağlar. Güçlü olan inançlarımızın gerçekten farkına vardığımızda özgürlüğün ne anlama geldiğini daha iyi idrak ederiz. Genetik planlarımızı kolayca değiştiremesek de zihinlerimizi değiştirebiliriz.⁶⁵⁹ Aslında fiziksel algılarımız bir nevi metafizik olan inançlarımıza göre şekillenirler.

3.2.4. Kutsala İnanma ve İnsan Davranışları

Zihnin ve ruhun bedeni etkilemesi (psikosomatik etkiler) artık şüphe edilmeden kabul edilmelidir. İnsan bedenini etkileyen birçok ruhsal olay ve olgu vardır. Bunların arasında belki de en önemlisi inanmak ve inançlardır. Bu nedenle inançların ve kutsallık derecesinin bedensel fonksiyonlara ve beyne olan etkisi etkileşimli modeli ortaya koyması açısından önemlidir. İnançsızlığın, sıkıntının, öfkenin, insan hayatındaki çelişkilerin, ızdırap ve acıların, kısaca ruhsal dengesizliğin, ruhi ve bedeni hastalıklara sebep olduğu, bugün artık daha iyi bilinmektedir. İnançsız, sıkıntılı, acılı ve ızdıraplı bir insan, ruhi bunalımlara düşmekte, kendisini çevresinden ve arkadaşlarından kopartarak içine kapanık bir hayat sürdürmeye çalışmaktadır. İçinde bulunduğu ruhi sıkıntılar, vücudun sinir sistemine etki etmekte ve bu da bedeni hastalıklara neden olmaktadır.⁶⁶⁰

İnsan için inanç ve anlam zaruri ihtiyaçlar kapsamındadır. Henüz hiç kimse bir din ya da inanç geni tespit etmemiştir, ama insan kişiliğini etkileyecek ve insanın dini duygularına yönelik bir eğilim kazandırabilecek bazı aday genler vardır.⁶⁶¹ Bu inanç ya da din geni adayları arasında olması muhtemel bazı genler beyinde bulunan ve “sinir iletkenleri” adı verilen kimyasalların seviyesini kontrol eden genlerdir.⁶⁶²

İnsanda dini duygunun oluşumunu etkileyen genler olsa da dini bağlılıktaki ailevi benzerlik aslında beklendiği gibi, kültürelidir. Oysa dini tutumlar ve davranışlar, müşterek ve müşterek olmayan çevrenin yanı sıra, ilave genetik etkilerden de etkileniyor gibi görünmektedir. Dini inanç ve uygulamaların aktarım ya da kalıtımı konusunda sosyolojik

⁶⁵⁹ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 148.

⁶⁶⁰ Kırcı, “Kur’an’da Ruh Sağlığı”, 164-165.

⁶⁶¹ Sinan Öge, “Fıtratın Misakı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, (2004), 259.

⁶⁶² Robert Winston, *Tanrının Öyküsü*, çev. Sinan Köseoğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 116.

ve davranış araştırmacıları, genetik etkileri de artık görmezden gelemeyecektir.⁶⁶³ Dini inancın sadece çevreden ya da kültürden kaynaklandığına inanmak doğru değildir. Bu doğru olsaydı çevresinin ya da kültürünün dışında din benimseyen hiç kimse olmazdı. Ayrıca bu düşünce bireyin benliğini, aklını ve beyninin çok yönlülüğünü yadsıyan bir tutum olur. Bu bir nevi doğacıların genlere yüklediği iradenin çevreye ve kültüre yüklenmesi demektir. Oysa insandaki metakognisyon genleri üst bilişsel bir algıyla etkileşim sonucu dini inançların belirlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. İrade yüklü ruh programı çevresel şartlar ve vücudun doğal programıyla beraber çalışmaktadır.

Derinlemesine analiz yapıldığında insan zihninin, diğer canlılarda var olan yeme, içme, üreme ve barınma gibi temel ihtiyaçların ötesinde soyut ihtiyaçları olduğu da görülür. Bu duygusal ve manevi ihtiyaçlar giderilmediğinde de ruh sağlığı bozulur. Korkularımızla başa çıkamaz ve kendimizi güvende hissedemeyiz. İşte bu noktada insanın kutsala inanma ihtiyacı önem kazanır. Ruhsal hastalığa bağlı olarak savunmasız kalan insan beyninin soyut düşünce üreten bölümünde de birtakım aksaklıklar oluşur. Geçmiş ve geleceği idrak edebilen insanoğlu, güven duygusunu muhafaza etmek adına belirsizliğe tahammülde güçlük çeker. Zihinsel mekanizmanın ürettiği soyut gerçekler; her şeyi bilmek isteme, sonsuzluk hissi, adil paylaşımda bulunma, sevgiyi özümseme ve gösterme, merhametli olma ve özgür yaşama gibi şeyler soyut ama bilimsel sabitelerdir. Kutsala inanmak da bu bilimsel sabiteler yani soyut gerçekler içerisinde yer almakta ve insanın soyut düşünce dengesi içerisinde, güvene ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Kutsala inanma hissi insana, doğada kendi kontrolünde olmayan durum ve olaylara karşı, kendini güçsüz ve yetersiz hissettiği dönemlerde güven ve teselli verir.⁶⁶⁴

Biyolojik bilimlerdeki son gelişmeler, bilhassa metakognisyon genleri olarak da tarif edilen bilinç üstü kodlama ve tanımlama yapan bu genler; hayatın anlamı, geçmiş, gelecek ve varoluşsal birtakım soruların sorgulanabilmesini sağlayan genler olduğu tahmin edilir.⁶⁶⁵ Bu genler, insanın bu hayatı bir böcek seviyesinde ve ihtiyaç düzleminde yaşayamayacağını ve anlam arayışının kendinde kodlu olduğunu göstermektedir. İnsanı zevkleri peşinde koşan, menfaatleri için her şeyi ve herkesi harcayan bir varlık şeklinde

⁶⁶³ Brian M. D'Onofrio, Lindon J. Eaves, Murelle Lenn, Hermine H. Maes and Bemard Spilka, "Dini Bağlılık, Tutum ve Davranışlar Üzerindeki Biyolojik ve Sosyal Etkileri Anlama: Bir Genetik Davranış Perspektifi", çev. Celal Çayır, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2010), 164.

⁶⁶⁴ Tarhan, İnanç Psikolojisi, 22.

⁶⁶⁵ Shea, "Supra-personal cognitive control and metacognition", 186-193; James W. Jones, "Brain, Mind, and Spirit- A Clinician's Perspective, or Why I Am Not Afraid of Dualism", *Soul, psyche, brain: New directions in the study of religion and brain-mind science*, ed. Kelly Bulkeley (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 36-60.

resmeden Darwinci ve Freudcu yaklaşım, bireyi ve toplumu yalnızlığa itmiş yaşamdan alınacak zevki sınırsız hâle getirmiş ve tüketimi artırmıştır. Yaşamın gayesini bencil zevklerini tatmin ederek mutlu olmak gibi gören birey, tek başına kalarak ölüm ve ayrılıklardan derin bir ızdırap duymaya başlamıştır. Geçmişte uğradığı haksızlıklar, geleceğe dair endişeleri, dünyadaki kısıtlılık ve yetersizlikler ve buna rağmen fitratındaki sonsuzluk arzusu onu daha da mutsuz bir varlığa dönüştürmüştür.⁶⁶⁶ Bu üst bilinç genleri insana özgüdür. Bu genler düşünebilen varlık olarak-ekosistem ve doğaya biyolojik katkısı olmadığı hâlde-insanın hayata geliş amacında ve hayatın anlamlandırılmasında rol oynamaktadırlar.

Dinin hayatı anlama işlevi, ölüme anlam katabilme değeriyle paralellik gösterir. Varlığının farkında olan ve ölümü idrak edip öleceğini bilen biyolojik tek canlı insandır. Ölüm korkusu insanın davranışlarına ciddi etkisi olan bir olgudur. Ölümünün ardından yok olacağını düşünen bir insan, aynı zamanda tesadüf eseri olarak yaşadığına inanan kişidir. Bu düşünceye sahip olan birisi, malik olduğu her şeyi kaybetme korkusu yaşar. Yaratıcıya inanmıyorsa, hesap vereceği ve sorumlu olduğu gibi duyguları da taşımaz ve sonuçta bencilleşir.⁶⁶⁷ Semavi öğretilere göre ise insanı insan kılan şey, yüce ve kutsal bir gaye uğrunda yaşaması ve taşıdığı manadır. Nasıl ki bir kitabı kitap yapan mürekkebi, kâğıdı, cildi ya da boyutu değil de içindeki bilgi, mana ve geleceği, hayatı anlamlandırabilme potansiyeli ise, insanın değeri de onun gayesinde gizlidir.

İnancın genlerle olan ilişkisi bağlamında yapılan ruhanilik testinde yüksek puanlı çıkan kişilerin genlerinde, protein moleküllerinin beyinde dolaşmasına yardımcı olan VMAT2 geninden bir varyanta sahip oldukları tespit edilmişti. Bu gen aynı zamanda, bilinç durumu ile de ilişkiliydi.⁶⁶⁸ Genlerle proteinlerin karmaşık ilişkisini düzenleyen ve ruhanilik duygusundan sorumlu olan bu kalıtım unsuruna, “Tanrı Geni”⁶⁶⁹ adını vermek bilimsel ve dini açıdan pek uygun düşmese de, insanı yaratıcıyı aramaya yönelten bir özelliğe sahip olabileceğinden “Tanrı’yı Arama Geni” demek daha doğru olabilir. Thomas Bouchardin, 1980’li yıllarda ikizler üzerinde yaptığı araştırmalarda, dindarlık eğiliminin genlere işlediğini, ancak kültürel den etkilenme sonucu farklı dini yapıların

⁶⁶⁶ Tarhan, İnanç Psikolojisi, 85-86.

⁶⁶⁷ Tarhan, İnanç Psikolojisi, 23.

⁶⁶⁸ Shahin Asadi and Mahsa Jamali, “Study of Molecular Pathway Genes VMAT2, SLC18A2, GABA in Trust for God of origin Human”, *Journal of Phylogenetics & Evolutionary Biology* 5/3 (2017).

⁶⁶⁹ Jeffrey Kluger, et al. “Is God in our genes.” *Time* 164 (2004), 62-72; Ida Harrison, “The God Gene-How Faith Is Hardwired into Our Genes”, *International Journal of Humanities and Peace* 21/1 (2005), 110.

meydana çıktığını ileri sürmüştür.⁶⁷⁰ Buna göre insan genetik olarak dini yapılar oluşturmaya meyilli olmakla beraber, dindarlık biçimini genel olarak içinde doğup büyüdüğü ve aidiyet hissettiği kültürel yapıya göre belirler. Bu bağlamda spiritüalizme ve dine olan inancın, evrimsel açıdan da olumlu yönleri bulunduğunu, aksi takdirde bugüne kadar çoktan yok olması gerektiğini bilimsel olarak da savunmak icab eder. Deneyüstü bir gerçekliğin varlığına inanmak ve bunun avantajları ve dini inançların yaşadığımız çağda da önemini muhafaza etmesi, evrimsel açıdan bile değerlendirilse hayatta kalma mücadelesi açısından etkin bir rol oynadığı yadsınmamalıdır. Bütün insanların bir gün ölecek olmasına rağmen devam edecek hayat bağlamında ve aynı zamanda insanın fitratına uygun en iyi bireysel ve toplumsal teselliye yaratıcı inancı vermektedir. Yaratıcıya olan inancın oluşturduğu ahlaki standartlar, insanların zorluklarla baş edebilme potansiyelini yükseltmektedir. Bu inanç, ölüm sonrası gerçeklik ve sonsuzluk düşüncesini beraberinde getirdiğinden, kişiye hem teselli ve güven verir, hem de anlam katar. Bu bilgi, toplumları manevi olarak güçlendirerek insanlığın geleceğine de gelişimsel katkı sağlamaktadır. Tanrı inancıyla ilgili bilimsel araştırmaların ünlü enstitülerdeki çalışmalara konu olması ve sonuçlarının saygın bilimsel dergilerde yayınlanması, bu iddiaların tümüne daha da inandırıcılık katmaktadır.⁶⁷¹

Tanrı inancının en önemli ritüellerinden olan dua etmek kişiye büyük bir manevi destek sağlamaktadır. Duanın en önemli yararı, kişiye yalnız olmadığını hissettirmekle ümit duygusunu ayakta tutmaya yardımcı olmaktır. Dr. Benson, inanmanın hastalıklar üzerinde %60-90 oranında tedavi edici etkisi olduğunu söylemiştir. 1200 kişi üzerinde yapılan çalışmada, dindar kişilerin daha uzun ve sağlıklı yaşadıkları ortaya çıkmıştır. İbadetine özen gösteren ve düzenli şekilde dua eden kişilerin, daha az hastalandıkları ve hastalandıklarında ise hastanede kalma sürelerinin daha az olduğu anlaşılmıştır. Araştırmanın sonunda, dini öğretilere göre hayat sürenler arasında kalp ameliyatı olanların, ameliyat sonrası ölüm riskinin, hiçbir dini aktivitesi bulunmayanlara göre on dört misli daha az olduğu tespit edilmiştir. Dr. Benson, beyin MR görüntülemelerinde, dua hâlindeki kişinin beyinde sofistike faaliyetlerin meydana geldiğini bildirmiştir. Dua eden bir kişinin vücut ısısı yükselmekte, bedeni bir ürpermeyle başlayan uyarılma hissini

⁶⁷⁰ Jay Joseph, "A Reevaluation of the 1990 "Minnesota Study of Twins Reared Apart" IQ Study", *Human Development* 66/1 (2022), 48-65.

⁶⁷¹ Dean H. Hamer, *The God gene: How faith is hardwired into our genes* (New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2005); Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 62-63.

yaşanmakta, algı gücü hassaslaşmakta, bilinç seviyesi ve farkındalığı yükselmektedir.⁶⁷² Artan bu farkındalık ve bilinç düzeyine bağlı olarak beyinden gama frekanslı dalgalar salınmaktadır.⁶⁷³

Duanın mediatif bir eyleme dönüşmesindeki ilk aşama, zihinsel bir çaba ile düşünceyi güzelleştirmek, daha sonra da onu bir noktaya yönlendirerek merhamet, şefkat ve sevgi oluşturacak şekilde yoğunlaşmaktır. Duanın kişide meydana getirdiği hissel atmosfer, hayatın genel akışı içinde insan için gerekli ve faydalıdır.⁶⁷⁴

Hayatın anlamını idrak etmeye çalışan insanoğlu yaratıcının isteklerine uyumlu olan bir etkileşime dâhil olması gerekir. Dindar insanların çoğu bunu başarabilmişlerdir. Beyinde evrendeki dalgalarla etkileşen bölgeler, aslında ruh denilen akıllı bir enerjinin evreni kuşatan akılla etkileşime girmesi sonucunda, bir anlamda otonomi kazanarak kendi için çalışan, yiyen, içen, üreyen ve korunan bir varlık düzeyinin ötesine geçerek, bir bütünün parçası olma durumunu temsil eder. Bu farkındalık ve ayrıcalık insanın kendisini güvende ve rahat hissetmesini sağlar. İnsan, yaratıcıyla etkileşime ve iletişime geçmediği ve beynin ilgili bölgeleri onu hissedemediği zaman kendisini yalnız hisseder.⁶⁷⁵

Tanrı'nın varlığına dair bilimsel bir kanıt olmadığını dillendiren bir kısım bilim adamları ve insanlığın geleceği hakkında karar verecek güce sahip olduğuna inanan kimseler, yaratıcıyı inkârda ısrar edince insanlığın gidişatı değişmiş, doğrular ve yanlışlar âdeta yer değişmiştir. Yaratıcıya karşı hesap vermemiz gibi bir durum söz konusu değil, zira bizler tesadüfen ortaya çıkmış atom yığınlarıyız gibi düşünceler, fertlerde ve toplumlarda mutlak bir irade ve kudret yoksa ona hesap vermeyeceksem o hâlde canımın istediğini yapıp, istediğim gibi yaşayabilirim fikrini doğurmuştur. Buna bağlı olarak insanlar, dürtülerinin ve sınırsız arzularının esiri olmayı sıradan ve normal olarak görmüşlerdir. Bu anlayışın sonucu olarak insani herhangi bir sorumluluk hissetmediler ve insani ihtiyaçların karşılanmaması sonucu pek çok ruhsal hastalık ortaya çıktı. Bu hastalıklardan bir tanesi de anlamsızlık hastalığıdır.⁶⁷⁶ Carl Gustav Jung'un aktardığına göre kendisine gelen nevroz hastalarının birçoğunda psikopatolojik bir bozukluk yoktu,

⁶⁷² O. P. Yadava, "Three Spirituality and Health", *Healing across Boundaries*, ed. Makarand R. Paranjape (London: Routledge India, 2014), 62-77; Loren D. Marks, "Ruh Sağlığı, Dini İnanç ve Sarsıcı Soru", çev. Ahmet Rifat Geçioğlu, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017), 448; Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 102.

⁶⁷³ Özdemir, *Din ve Beyin*, 466.

⁶⁷⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 103.

⁶⁷⁵ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 130-131.

⁶⁷⁶ Michael A. Casey, *Meaninglessness: the solutions of Nietzsche, Freud, and Rorty* (New York: Lexington Books, 2002); Viktor E. Frankl, "Logotherapy and existential analysis-a review", *American Journal of Psychotherapy* 20/2 (1966), 252-260.

sadece hayatlarındaki anlamsızlıktan şikâyetçiydiler.⁶⁷⁷ Maddi refaha ve imkâna sahip birçok insanın mutsuz olması, insanın maddi olmayan farklı psikolojik ihtiyaçlarının da olduğu gerçeğini açıkça göstermektedir. Bu durum, insanların yeni anlamlar aramaya ve bulmaya yöneltmiştir. Anlamsızlık hastalığının baş göstermesi, evrendeki tüm insanların ortak bir amacının olması gerektiği düşüncesini gündeme taşımıştır. Bu ortak amaç daha evrensel, varoluşsal ve anlamlı akıl yürütme ile de açıklanabilecek kadar yüce ve kutsal bir amaç olmalıydı.

İnanç geni olduğu tahmin edilen gen bölgesinin beyinde hangi durumda faal hâle geçtiğini bilmek gerekmektedir. Budist rahipler üzerinde yapılan denemelerde, bütün ihtiyaçlarının karşılandığı, arzularının giderilmiş olduğu şartlarda kişilikleriyle evrenin bütünleştiğini hissettiği anlarda beyinlerinin belli bir bölgesi aktif hâle geçmektedir. Bu aktivasyonu sağlayan; insanın bütün ihtiyaçlarını karşılaması, arzularını gidermesi, kendisini güvende hissetmesi ve bir bütünün parçası olarak görmesini temin eden sonsuz bir güce inanma duygusudur. Buna kulluk bilinci ve şuuru da denilebilir. Kulluk duygusu bilince ve farkındalığına erişen bir insanın beyinde belli bir alanın uyarımı gerçekleşmekte, bu alanda Tanrı kavramıyla ilişki kurmaya dair genetik aktivasyon belirmektedir. Bu aktivasyon bizzat Tanrı'ya bağlı olmaktan ziyade sınırsız bir güce inanmanın temsil edildiği bir gen bölgesidir. Buna göre, insanda sınırsız ve sonsuz bir güce inanmayı mümkün kılan genetik bir kod ve program vardır. Genetik olarak böyle bir porgramın varlığı, beyni programlayan irade sahibi gücün ona özel bir anlam attettiğini gösterir. Bu anlam inanmanın biyolojik mekanizmada maddesel karşılıklarının bulunmasıyla netlik kazanmaktadır. Dolayısıyla inanma konusunda insanda hem biyolojik-genetik hem de manevi bir eğilim vardır. Genler, aynen toprağa atılan tohumlara benzerler. Tohum için uygun şartları ısıyı, ışığı hazırladığınızda nasıl gelişip filizleniyor, şartlar sağlanmadığında körelip bozuluyorsa; aynen onun gibi insandaki inanma eğilimi de tohum mesabesindedir, yapılan tercihler, yönlendirmeler ve ilgiye bağlı olarak gelişmesi ya da körelmesi söz konusu olabilir. İnsanın akli potansiyelinin ve akıl cihazının kullanımı ona bırakılmıştır. Bir dosya olarak ona yüklenen genleri kullanıp kullanmama seçeneklerinin ikisi de kendi elindedir. Durumunu ve konumunu kendisi belirlemektedir. İnsan, eğer bu genleri yaratılış amacı doğrultusunda kullanırsa onları

⁶⁷⁷ Carl Gustav Jung, *Psikoterapi Pratiği*, çev. Sami Türk (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015), 53.

geliştirir ve ona bu programı verenin talimatları çerçevesinde hareket ederek imtihanı kazanabilir.⁶⁷⁸

İnsan yaşamında en önemli hakikat, sonsuz yaşamla olan birliğin bilinçli şekilde ayırdına varılması ve bu ilahi akışa tamamen açılmamızdır. Sonsuz yaşamla birliğin bilinçli biçimde farkına vardığımız ve kendimizi bu ilahi akışa açtığımız ölçüde, sonsuz yaşamın niteliklerini ve gücünü hayatımıza geçirebilir, kendimizi sonsuz aklın ve sonsuz gücün işleyebileceği bir araç hâline getirebiliriz. Sonsuz yaşamla birlik ne kadar gerçekleşirse, rahatsızlığın yerini o kadar rahatlık, uyumsuzluğun yerini o kadar uyum, ızdırap ve acının yerini o kadar sağlık ve kuvvet alır. Kendi derinliğimizi ve evrensel olanla yakın ilişkimizi anlamak demek, makinemizin kayışlarını evrenin dinamosuna bağlamak gibi bir şeydir.⁶⁷⁹

Kutsal metinler bize hayatımızın amacının fiziksel ve zihinsel sağlığımız için hayati önem taşıyan ruh gücümüzü anlayıp geliştirmek olduğunu söylerler. Bu gücü kötüye kullanmak, ruhumuzun gücünü tüketerek yaşam gücümüzü fiziksel bedenimizden dışarıya tahliye eder. Kutsal enerji biyolojik sistemlerimizin doğasında olduğundan zihnimizden geçen her düşünce ve beslediğimiz her inanç ruhumuz ve bedenimiz için pozitif ya da negatif bir komuta dönüşür. Bizler Tanrı'nın kutsal yaratımına dair biyolojik tasarımlarız. Bu hakikatın bilincine varmak hayatı sıradanlıktan kurtarır.⁶⁸⁰ Bizler aynı zamanda hem madde hem de ruhuz. Kendimizi anlamak ve hem bedenlen hem de ruhen sağlıklı olmak için maddeyle ruhun nasıl bir etkileşim içinde olduğunu iyice anlamalıyız. Yaşam gücünü ya da ruh enerjimizi bedenimizin dışına çeken tüm faktörleri ve ruhumuzu korku, öfke ve geçmişe takılı kalmak gibi sahte ilahlardan çekip özgürleştirebilmeliyiz.

Birtakım davranışlar hem bedenimize hem de ruhumuza zarar verirler. Mesela, yalan söylemek hem bedene hem de ruha zarar verir çünkü insan enerji sistemi için yalan zehir gibidir. Ruh ve beden her ikisi de gelişmek için doğruluk ve dürüstlüğü ihtiyaç duyarlar. Bu sebeple başvurmuş olduğumuz tüm çarpıtmalardan kurtulma ihtiyacı hissederiz. Tövbe ve istiğfar içimizdeki saygınlıktan yoksun olan her şeyin temizlenmesinin simgesel temsilcisidir. İrademizi yanlış kullanarak kendimize verdiğimiz zararı iyileştirir.⁶⁸¹ Ruhı temizlemek iyileşme sürecinin en temel adımıdır. Psikoterapi aslında çağdaş ve din unsuru içermeyen bir tür bağışlanma talebidir.

⁶⁷⁸ Hamer, *The God gene: How faith is hardwired into our genes*, 237; Tarhan, *İnanç Psikoloji*, 193-195.

⁶⁷⁹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, 112.

⁶⁸⁰ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 96-97.

⁶⁸¹ Özdemir, *Din ve Beyin*, 352-353.

Günahtan arınma kişiyi fiziksel dünyanın otoritesinden kurtararak yeniden ilahi olana yönlendirir. Temelde ruhsal varlıklar da olduğumuzdan dolayı ruhsal ihtiyaçlarımız da bedensel ihtiyaçlarımız ve sağlığımız kadar hayati önem taşımaktadır.⁶⁸² Ruhu arı duru ve bağımsız kılmanın en önemli eylemlerinden biri de affetmek ve bağışlamaktır. Affetmek karmaşık bir bilinçlilik eylemidir. Benliği ve ruhu kendini kurban gibi hissetmekten ve intikam alma ihtiyacından özgürleştirir. Affetmekten doğan özgürleşme daha yüksek bir bilinç hâline geçişten kaynaklanmaktadır. Bu sadece ruhsal değil, aynı zamanda bedensel olan bir tekâmüldür.

Freud gibi isimler deneysel veriye dayanmayan teorileri ile din ve ruh sağlığı arasında olumsuz bir ilişki olduğunu ileri sürmüştür ve bu yaklaşım, alanda çalışma yapacak araştırmacıların dine yönelik tutumlarını etkilemiştir. Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde dindarlık ve ruh sağlığı arasında olumlu bir ilişki olduğu üzerine birçok deneysel veri ortaya çıkmıştır. Bu veriler, DSM⁶⁸³ III'teki olumsuz referansların DSM IV'te ortadan kalkmasını sağlamıştır.⁶⁸⁴ Bu ani değişim, -kısmen de olsa- dini katılım ile ruh sağlığı arasındaki ilişki üzerine önemli miktarda deneysel verinin ortaya çıkması ve bu verilerin büyük kısmının DSM III'teki din karşıtı tutumu desteklememesi sebebiyle meydana gelmiştir.⁶⁸⁵ Dini etkinliklere katılım, ruh sağlığı çıktıları üzerinde hem önleyici hem de terapötik etkilere sahiptir.⁶⁸⁶

Dindarlık düzeyi yüksek insanların çoğunlukla orta seviyeden yüksek seviyeye doğru sıhhi farklılıklar sergiledikleri görülmektedir. Bunun en çarpıcı örneği Hummer ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmada ortaya konulmuştur. Bu çalışmada haftada birden fazla ibadet merasimlerine katıldığını belirten Amerikalıların, hiç katılmayanlara nispetle (sağlık seçiciliği değişkeni kontrol edildikten sonra bile) 7,6 yıl daha uzun ömürlü oldukları tespit edilmiştir.⁶⁸⁷ Bu oran başka bir çalışmada, Afro-Amerikalılar arasında 13,7 yıla yükselmektedir.⁶⁸⁸

⁶⁸² Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçinkaya Kaynak, 119, 122.

⁶⁸³ Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı veya Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı (İngilizce: The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, kısaca DSM), zihinsel hastalıklar için bir tanı ölçütüdür.

⁶⁸⁴ Loren D. Marks, “Ruh Sağlığı, Dini İnanç ve Sarsıcı Soru”, 443.

⁶⁸⁵ Rodney Stark and Roger Finke, *Acts of faith: Explaining the human side of religion* (Berkeley CA: University of California Press, 2000); Geçioğlu, “Ruh Sağlığı, Dini İnanç ve Sarsıcı Soru”, 444.

⁶⁸⁶ J. Levin and L. Chatters, “Research on religion and mental health: An overview of empirical findings and theoretical issues”, *Handbook of religion and mental health*, ed. Harold G. Koenig (San Diego: Academic, 1998), 34–51.

⁶⁸⁷ Robert A. Hummer, et al., “Religious involve-ment and U.S. adult mortality”, *Demography* 36/2 (1999), 273–285.

⁶⁸⁸ Loren Marks, et al., “Religion and health among African Americans: A qualitative examination”, *Research on Aging* 27/4 (2005), 447–474.

Allah’a inanmaktan mahrum kalmış sıradan ya da ünlü kötümserlerin, çaresizlik ve ümitsizlikler içinde boğuldukları ve çıldırdıkları görülmüştür. İntiharlar veya psikosomatik hastalıklar ümitsizliğin, çaresizliğin, acının ve ızdırabın dramatik bir sonucudur. İman, tevekkül ve dua, kaygılar altında ezilen, pörsüyen ve suçluluk duyan insan ruhuna zindelik ve uyanıklık verir. Hayata ve ölüm ötesine daha bir güven ve ümitle bakabilmesini sağlar.⁶⁸⁹ Bedeniyle, duygularıyla, his ve inançları ile bir bütün olarak insanca ve sağlıklı yaşayabilir.

Hekime danışma ve ilaç almanın yanında, kesin şifanın ancak Allah’tan geldiğine inanan insanın moral gücü çok yüksektir ve bu güç ona kanser dâhil bütün öldürücü hastalıkların tedavisinde en büyük destektir. Amerika’da bu amaçla kurulmuş özel klinikler mevcuttur. Mesela; Berkeley (Kalifornia)’deki, “The Psychosomatic Medicine Clinic” bunlardan biridir. Burada hastalar, tıbbın bıraktığı yerden, alınıp hastanın kendisini kendi gücüyle tedavi etmesine yardımcı olmaktadır. Allah’a güvenen ve dayanan bir kimsenin, moral gücü daima yüksektir. Ölümler bile, O’na kavuşmanın mutluluğunu ve hazzını duymaktadır. Zira Allah’a inanan insan, Kur’an’ın ifadesiyle Allah’dan gelmiştir ve yine O’na dönmektedir.⁶⁹⁰ Her türlü bela ve musibetler, acı ve elemeler karşısında gerçekten inanmış bir mü’min, tek teselliyi Allah’a dayanmak, O’nun rahmet ve lütfuna sığınmakta bulmaktadır.⁶⁹¹

Hastalıktan kurtulmak için dua etmek de çok önemlidir. Öyle ki iyileşmek için mutlaka hastanın dua etmesi de şart değildir. Lourdes müessesesinde henüz konuşmayan çocuklar dahi, başkalarının dua etmesiyle iyileşme göstermişlerdir. Hz. Peygamber de başkası için yapılan duanın, kendisi için yapılan duadan daha tesirli olacağını belirtmiştir.⁶⁹² Duada güçlü bir enerji transferi söz konusu olabilir ve elle tutulur neticeler elde edilebilir. Ayrıca duanın psikolojik ve ruh sağlığı açısından da faydaları vardır. Ahlak duygusunu kuvvetlendirir, kötü huy ve duyguları uzaklaştırır, yalnızlık duygusunu yok eder. Sabır ve tahammül gücünü artırır; gam, keder, sıkıntı, ızdırıp ve bunalımları gidererek ruh sağlığını temin eder.⁶⁹³ Dua ilahi yardımı insana celb eden ruhi bir mekanizmadır. Ruh ve zihnin ilahi olana doğru yönelmesi Allah’la iletişime geçmeye çalışma çabasıdır.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹ Kırca, “Kur’an’da Ruh Sağlığı, 164-165.

⁶⁹⁰ el-Bakara 2/156.

⁶⁹¹ Kırca, “Kur’an’da Ruh Sağlığı, 167.

⁶⁹² Müslim, “Dua”, 4.

⁶⁹³ Kırca, “Kur’an’da Ruh Sağlığı, 169.

⁶⁹⁴ Dr. Alexis Carrel, *Dua*, çev. Nahid Tendari (İstanbul: Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, 1947), 6.

Dindarlık ile ilgili son yıllarda yapılan epidemiyolojik çalışmalarda her ne kadar farklı tablolar ortaya çıksa da genellikle çalışmalarda dindarlık ile ruh sağlığı arasında pozitif ilişkilerin olduğunu gösteren sonuçlar ağırlık kazanmaktadır. Bu olumlu sonuçlar sadece ABD ile sınırlı kalmayıp diğer ülkelerde de benzer sonuçlar görülmektedir.⁶⁹⁵ Bu doğrultuda inceleme çalışmalarından örnekler sunacak olursak; Hackney ve Sanders, dindarlık ve psikolojik uyum arasındaki ilişkiyi inceleyen son 12 yıl içerisinde yapılmış 34 çalışmanın analizini yapmıştır. Yazarlar çalışmaların analizinde; dinin zihinsel sağlık üzerinde etkili ve psikolojik uyumu kolaylaştırıcı etkisinin olduğu ve kurumsal dinin etki düzeyinin daha yüksek olduğu bulgularına ulaşmışlardır.⁶⁹⁶ Wong, Rew ve Slaikeu, 1998-2004 yılları arasında dindarlık/maneviyat ve ruh sağlığı ilişkisini araştıran 20 çalışmayı gözden geçirip analiz etmişlerdir. Sonuçta; dindarlık maneviyat ve ruh sağlığı ilişkisini inceleyen bu çalışmaların %90'ında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Yazarlara göre bu yüksek olumlu ilişki dinin ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin deneysel araştırmalarca desteklendiği anlamını taşımaktadır.⁶⁹⁷ Almeida, Neto ve Koenig 20. yüzyıl içerisinde ruh sağlığı ve din ilişkisini inceleyen 850 çalışmayı analiz ettikleri araştırmalarında; dinin bilhassa stres altında olunan dönemlerde daha sık kullanıldığı ve önemli bir işlev gördüğü, dini farkındalık ve desteğin klinik tedavide kullanılması gerektiği ve sonuçta dini tutum ile olumlu ruh sağlığı arasında güçlü, anlamlı ilişkilerin olduğunu tespit etmişlerdir.⁶⁹⁸

İnsanın manevi ve ruhsal boyutunun bedenle olan etkileşimi son derece yoğundur. Bedenin ruhsal boyuta etkisi gibi ruhun da beden üzerinde etkisi söz konusudur. İnsanın inancı, moral ve motivasyonu ve özellikle de kutsal bir güce inanması ve güvenmesi genler ve beden üzerinde etkilidir. Ayrıca olumlu ya da olumsuz inanç ve düşünceler hem ruh sağlığını hem de beden sağlığını ciddi anlamda etkilemektedir.

⁶⁹⁵ Bruce Y. Lee and Andrew B. Newberg, "Religion And Health: A Review And Critical Analysis" *Journal of Religion & Science* 40/2 (2005), 443-468.

⁶⁹⁶ Charles H. Hackney and Glenn S. Sanders, "Religiosity And Mental Health: A Meta-Analysis Of Recent Studies", *Journal For The Scientific Study Of Religion* 42/1 (2003), 43-55.

⁶⁹⁷ J.Y. Wong, et al., "A Systematic Review Of Recent Research On Adolescent Religiosity/Spirituality And Mental Health", *Issues In Mental Health Nursing* 27/2 (2006), 161-183.

⁶⁹⁸ A. Moreira Almeida, et al., "Religiousness And Mental Health: A Review", *Revista Brasileira Psiquiatria* 28/3 (2006), 242-250; Gürsu, "Ergenlik Dönemi Dindarlığı ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", 52.

3.3. Ruh ve İradenin Davranış Biyolojisine Etkisi

3.3.1. İrade, Fenotipik Plastiklik ve Çevre

İnsan doğası kavramına yöneltilen eleştiri, genetikçi Richard Lewontin'in yıllar boyunca hiç durmadan tekrarladığı ve bir organizmanın genotipinin (DNA'sının), organizmanın fenotipini (DNA'dan gelişen asıl canlıyı) bütünüyle belirlemediği yönündeki görüşüdür. Bu demektir ki, fiziksel görünüm ve özelliklerimiz ve elbette zihinsel durumumuz ve davranışlarımız da kalıttan çok içinde bulunduğumuz çevreden etkilenir. Genler, bir organizmanın gelişiminin hemen hemen tüm aşamalarında çevreyle etkileşim içinde olurlar; bundan dolayı insan doğası kavramının savunucularının iddia ettiklerinden çok daha az belirleyiciliğe sahiptirler.⁶⁹⁹

“Gelişimsel plastiklik” canlıların çeşitli çevresel şartlara esnek ve çok yönlü tepki vermesidir. Gelişmekte olan canlılar fenotipik durumlarını değişim hâlinde olan çevreye uyumlu kılmaya çalışırlar. Gelişimsel plastiklik anne ve babadan kalıtsal yolla alınan, gelişime imkân veren unsurlardan ve çevresel uyaranlardan yararlanarak fenotipte ortaya çıkmaktadır.⁷⁰⁰ Atasoydan gelen bazı etkiler nesiller boyu gelişimsel plastiklik örnekleridir, bazen yavruların fenotipi atasoyun çevresine verdiği yanıtı temsil etmektedir. Gelişmiş canlılarda gelişimsel plastiklik daha yüksektir; fenotipik olgular, genlerle olduğu gibi pek çok çevresel etkenle de ilişki hâlinindedir.⁷⁰¹

İnsanı insan yapan yeti, bilinçli olmanın doğal bir sonucu olan özgür iradedir. Özgür irade kavramı insanı tanımlamada akıl, ruh ve duygular kadar önemli kabul edilmiştir. Özgür irade meselesi çoğunlukla determinizm başlığı ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. İnsanlar tercihlerini gerçekten özgürce mi yoksa önceki şartların zorunlu bir sonucu olarak mı yaparlar tartışılmaktadır. Katı determinizm insanın özgür tercihlerde bulanamayacağını; indeterminizm ise insanın nedensel bağlardan özgürleşerek hür seçimler yapabileceğini savunmuştur. Özgür iradenin determinizmle uyduğunu iddia eden anlayışa göre ise bilinçli tercihlere dayanan hür seçimlerimiz nedensel ilişkiler bağlamında deterministik ya da olasılıkçıdır. İnsan davranışlarını etkileyen unsurlar evvela genetik ve beyne bağlı, sonrasında ise insanın hayatı boyunca yaşadığı bilinçli ya da bilinçsiz tüm deneyimlerinin (epigenetiğin) ve bu etkileşim ağına etki eden sınırsız dış

⁶⁹⁹ Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğden Aksoy Fromm, 168.

⁷⁰⁰ Bernard Angers, Emilie Castonguay and Rachel Massicotte, “Environmentally Induced Phenotypes and DNA Methylation: How to Deal With Unpredictable Conditions Until the Next Generation and After”, *Molecular Ecology* 19/7 (2010), 1283-1295.

⁷⁰¹ Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 172.

faktörlerin bir bileşkesidir. İnsandan sâdır olan tüm eylemler bu bileşkenin içindeki unsurlardan etkilenmektedir. Zaman ve mekândan bağımsız olmayan bir bireyin etkileşimi devam ettiğinden bunun için mutlak özgürlük söz konusu değildir.⁷⁰²

İnsan bir yönüyle mecbur, bir yönüyle de hür ve mesul bir varlıktır. Bu iki durum arasında görülen çelişki belki de kaderin ve imtihanın sırrı olarak hep var olacaktır.⁷⁰³ İnsanın dünyaya kendi iradesiyle gelmediği ve daha başka birçok seçemediği şeyle bu dünya hayatında bulunduğu ama aynı zamanda da insanın hür iradeli ve sorumlu olduğunu bilmek gerekir.⁷⁰⁴ Hürriyet mefhumu insana has olup temelinde akıl ve irade bulunur.⁷⁰⁵ Nitekim insan için irade hürriyetini söz konusu eden âyetler, insana yönelik olup onun potansiyel gücüne işaret ederken, insandan iradeyi selbeden âyetler ise yaratıcıya yönelik olup insanın yapabileceklerinin potansiyel sınırlarını çizmektedir.⁷⁰⁶ İnsan iradesi ve potansiyel gücünün sınırlılığının en önemli göstergesi, insanın hayatıyla ilgili şu önemli hususlardır: İnsanın dünyaya gelişi, hangi ailede ve coğrafyada doğacağı kendi elinde değildir. Dünyaya gelmeyi kendisi seçmediği gibi dünyayı terk edişi de patalojik bir hâl olan intihar bir yana bırakılırsa-onun elinde değildir.⁷⁰⁷ İnsan genetiğini ve çoğunlukla çevresini de kendi seçememektedir.

İnsan için her ne kadar genetik ve çevresel anlamda birçok zaaflar ve kısıtlamalar söz konusu olsa da tüm bunlara rağmen onun hatalardan ve kısıtlamalardan sıyrılarak imtihanı başarmış olması esas önemli nokta ve insanın kendine özgü misyonudur. İnsanların farklı oluşunu, yani insani özgünlüğünü; genetiği, ailesi, çevresi, yetiştirme biçimi ve tercihleri gibi unsurlar etkiler. İnsan için mutlak anlamda bir eşitlik mümkün değildir. Allah, imtihan zemini ve şartlarını, insanın temel özelliklerini yaratmak yönüyle belirleyicidir. Her insan çeşitli imkânlar içinde dünya hayatını yaşar ve bulunduğu şartlara göre bir imtihanı vardır. Ahirette de herkes içinde bulunduğu şartlara göre yaptıklarından hesaba çekilecektir.⁷⁰⁸

İnsan genomun derinliklerine indikçe, kaderci çizgiden uzaklaşıldığı kolaylıkla fark edilir. Gri belirsizlikler, değişken nedensellikler, kaotik kuramlar ve şüpheli yatkınlıklar, bu sistemin özellikleridir. Genom en az gündelik hayatımız kadar karmaşık ve belirsizdir,

⁷⁰² Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 240.

⁷⁰³ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, çev. İsa Doğan (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989), 44.

⁷⁰⁴ Sâbüni, *el-Bidâye*, 123.

⁷⁰⁵ Öner, *İnsan Hürriyeti*, 21.

⁷⁰⁶ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları* (Ankara: Ajans-Türk Matbaası, ts.), 97.

⁷⁰⁷ Öner, *İnsan Hürriyeti*, 32-33.

⁷⁰⁸ Sankaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*, 197.

çünkü zaten gündelik hayatın ta kendisidir.⁷⁰⁹ Genom bir nevi kişisel bir biyolojik günlük gibidir.

Fenotip, bir bireyin cilt rengi veya göz rengi gibi biyolojik, fiziksel ve zihinsel özellikleri kümesidir. Fenotipler mizaç veya kişilik gibi karmaşık özellikleri de içerebilir. Fenotipi; genler, epigenetik değişimler, çevre ve seçimler belirler.⁷¹⁰ Çevremizde etkilendiğimiz şahıslar, bireysel tercihlerimiz, eğitimimiz, inanç, fikir ve irademizin doğru kullanımı gibi parametreler karakter özelliklerimizi ve benliğimizi oluştururlar.⁷¹¹

İnsanda kabiliyet açısından sayısız düzenek ve imkânlar vardır. Hatta denilebilir ki insan baştan ayağa düzenek ve imkânlar bütünüdür. Allah'ın izin verdiği ölçüde iradesi ve azmi onun için olmazları oldurur. Kabiliyetleri istediği her şeyi eline verecek potansiyeldedir. Öyle ki doğal imkânlarının bittiği yerde, sanal imkânları kullanmaya başlar. İnsanlığın bugün bilim ve teknolojiye geldiği nokta, baş döndüren gelişmeler bunun en büyük göstergesidir. İnsan kendisindeki özellikleri keşfettiği ölçüde evreni de keşfedebilir ötelere ve başka varoluşlara açılabilir.⁷¹²

İnsanın doğumunun ardından gözleri altı ay süreyle kapalı tutulduğu zaman görme yeteneğini kaybeder. Bu durum duygular için de geçerlidir. Çocuğun beynindeki duygularla ilgili alan, çevresinden aldığı tepkilere göre şekillenmeye ve gelişmeye başlar. Bu şekilde çocuk sevmeyi, korkuyu kontrol etmeyi, isteklerini frenlemeyi yani hayatı öğrenir. Duygular insanda potansiyel olarak vardır ancak insan onları öğrenerek geliştirir. Çocukluk döneminde hiç sevgi görmemiş; azarlanıp, aşağılanarak, itilip kakılarak büyütülmüş bir çocuk sevgisiz yetiştiği için saldırgan olur; acıma duygusuna sahip olmaz. “Çıkarıma uygun olan iyidir, olmayan kötüdür” diye düşünerek kendisini mutlu eden şeyleri önemser ve sevgisi de bu yönde gelişir. Bunun olmaması için duygular, bilgilerle birlikte öğrenilmelidir. Zira duygular, düşüncelerle harmanlanarak davranışa dönüşür. İnsan beyni, küçük yaştan itibaren bilgilerin yazıldığı bir alandır. Beynimizi bir bilgisayar gibi düşünersek bu bilgisayar, çocukluktan itibaren öğrendiğimiz bütün veri ve bilgilerle dolar ve biz de bu bilgileri kullanırız. İnsanın bir bilgisayarı kullanmasıyla beynini kullanması benzer şeylerdir. O hâlde çocukluktan itibaren beynimizdeki bilgileri doğru şekilde dosyalamamız ve bilgilerimizi doğru şekilde kullanarak yeteneklerimizi geliştirmemiz gerekmektedir. Beyin her türlü düşüncüyü üretir; bu nedenle insan bu

⁷⁰⁹ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nıvart Taşçı, 92.

⁷¹⁰ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 511.

⁷¹¹ Thompson & Thompson, *Tıbbi Genetik*, çev. Mehmet Alikasıfoğlu, 107.

⁷¹² Bulut, *Ruhun Deşifresi*, 34.

düşünceleri süzgeçten geçirmelidir. Onun için düşünceyi yönetmek hayli önemlidir. Hayatı yönetmek, aslında düşünce ve zamanı yönetmektir. Düşünce yönetimi, insanın fikir üretmesi ve kendisine yeni anlamlar katmasıdır; ancak bunu yapması için duygularını da kullanması gerekmektedir.⁷¹³ İnsanda bulunan bu filtreleme, eleme ve yönetme kabiliyeti onun iradesini ifade eder.

Genlerdeki şalterleri açıp-kapayan birçok etken ve mekanizma vardır. Bu bazen hücrenin farklı bölgelerinden gelen kimyasal haberciler oluyor, bazen de beden farklı hücrelerinden gelen haberciler (çoğu hormon bu işi yapar), kimi durumlardaysa genler çevresel faktörler sayesinde açılıp kapatılabiliyor. Bir anne farenin yavrusunu yalaması, onun büyümesiyle ilişkili genleri devreye sokan bir dizi olayı başlatabiliyor. Veya stresli bir sınav günü, bir kolej öğrencisinin bağışıklık sistemini bastıran genleri faalleşir ve bu durum da genellikle soğuk algınlığı veya daha kötü bir hastalığa yol açabilir. Genleri harekete geçiren veya durduran çevre genlerden ayrı düşünülemez. Genetiğin incelenmesi, tıptan sosyolojiye kadar her alanı tek başına asla açıklamıyor. Aksine bilim, genler hakkında yeni bilgiler edindikçe çevrenin önemini giderek daha iyi anlıyor.⁷¹⁴ Özellikle de bireysel tercihlerimiz ve irademizin genler üzerindeki ciddi etkisi her geçen gün daha iyi anlaşılıyor.

Hücrenin yaşamı genlerinden ziyade fiziksel ve enerjetik çevre tarafından yönetilmektedir. Genler sadece hücre, doku ve organların oluşumundaki genetik planı oluşturuyorlardı. Çevreden gelen sinyaller ise bu genetik planlara anlam yükleyen ve onları birleştiren ve değiştiren bir “müteahhit” gibiydi ve bu yüzden hücre yaşamının niteliği daha çok onun sorumluluğu altındaydı. Tıpkı tek bir hücre gibi, bizim yaşamımız da genlerimiz tarafından değil; aksine, hayatımıza yön veren çevresel sinyallere verdiğimiz tepkiler ve tercihlerimizden etkileniyordu.⁷¹⁵

Kalıtıma ilişkin ölçümler, bireyler arasındaki farklılıklarla ilgilidir, gruplar üzerine bir şey söylemez. Siyah ve beyazların ortalama IQ dereceleri arasında farklılıklar bulunduğu doğrudur, fakat bu farkın kalıtsal olduğunu gösteren kanıtlar yoktur. Ayrıca, ırklar arası evlat edinme vakalarının gözlenmesine dayanan çalışmalar, beyaz aileler tarafından yetiştirilen siyah çocukların ortalama IQ düzeylerinin, beyazlardan farklı olmadığını göstermiştir.⁷¹⁶

⁷¹³ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 171-173.

⁷¹⁴ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 64.

⁷¹⁵ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 12.

⁷¹⁶ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 104.

Gelişmiş sinir sistemlerimizin, büyük beyinlerimiz tarafından yönetilmesi, bilincimizin tek kişilik hücrelerden çok daha karmaşık olduğu anlamına gelir. Kendilerine özgü bir yapıya sahip olan zihinlerimizi de işin içine katarsak, her birimiz çevreyi farklı şekillerde algılayabilen ve inançlarımızın değişimiyle yaşamımızı değiştirebilen tercih edici varlıklarız.⁷¹⁷ İnsan beyinde genlerin ifadesini etkileyen en önemli tecrübeler sosyal dünya tarafından sağlanır. Genlerin ifadesi zihinsel aktiviteyle beraber belirlenirken sinir yollarının oluşumu ve nöron bağlantıları da buna göre şekillenir.⁷¹⁸

Bir davranış genetikçisinin ayımsayamayacağı şey “ortak çevreler” arasında, belli bir genotipin bir fenotipte görülmesi, başka bir deyişle bir birey olarak insanın nasıl ortaya çıkacağı üzerinde güçlü bir etkisi var olan “ana rahmi”dir.⁷¹⁹ Doğuştan aynı genetik özelliklere sahip olan iki bebeğin, rahimde bulundukları sırada annelerinin sergiledikleri davranışlara göre fiziksel ve zihinsel açıdan oldukça farklı hâle gelecekleri bilinir. Bir bireyin çevresiyle olan etkileşimi bu nedenle doğumdan önce başlar.⁷²⁰ Kendi tercih yaşı gelene kadar başkasının tercihleri ve kendi iradesi olgunlaştığında ise kendi tercihleri o kişinin fiziksel ve zihinsel dünyasını inşa etmektedir. Tıbbi video görüntülemeye anne sonogramda izlenirken baba ile şiddetli bir tartışmaya giriyor ve fetüsün tartışma başladığında irkilerek zıpladığı açıkça görülebiliyor. Korkan fetüsün vücudu tıpkı bir trampolinin üstündeymiş gibi geriliyor ve zıplıyor. Modern teknoloji sayesinde doğmamış bebeklerin sadece beslendikleri çevreden etkilendikleri inancının da yanlış olduğu görülmüştür.⁷²¹

Yetimhanelerdeki çocuklarda karyolarında tutulduğu ve hiçbir şekilde birilerinin sevgi gösterisine maruz kalmadıkları için uzun süreli gelişim problemleri oluşur. Nörobiyolog Mary Carlson’un Romanyalı yetimler üzerine yaptığı bir araştırmada, Romanyalı yetimlerin ilgi eksikliği ve düşük kaliteli günlük bakım merkezleri yüzünden gelişemediklerini ve davranışlarının kötü yönde etkilendiği ortaya çıkmıştır.⁷²² James W. Prescott’un çalışmaları ise anneleri ile fiziksel temas kuramayan ya da diğerleri ile sosyal

⁷¹⁷ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 13.

⁷¹⁸ D. J. Siegel, *The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are* (New York: Guilford, 1999).

⁷¹⁹ Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğdem Aksoy Fromm, 27.

⁷²⁰ Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğdem Aksoy Fromm, 169.

⁷²¹ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 186.

⁷²² C. Holden, “Child Development: Small Refugees Suffer the Effects of Early Neglect”, *Science* 274/5290 (1996), 1076-1077.

bağlantı içinde olamayan yeni doğmuş maymunların anormal stres profilleri geliştirdiğini ve vahşi sosyopatlar hâline geldiklerini göstermektedir.⁷²³

Carlson çocuklarını nasıl yetiştirdiklerine bağlı olarak insan kültürlerini inceleyen çalışmalar yapmıştır. Huzurlu kültürlerdeki anne ve babalar çocuklarını sever ve sürekli fiziksel temas kurarlar, bebeklerini gün boyunca ya sırtlarında ya kucaklarında taşırlar. Bebeklerini, çocuklarını ve ergenlerini fiziksel temastan mahrum bırakan toplumlar ise temelde vahşidirler. Toplumlar arasındaki farklardan biri de sevgiyle temas kurulamayan çocukların çoğunun “somatosensori” davranış bozukluğu yaşamasıdır. Bu bozukluk yükselen stres hormonlarının seviyelerini fizyolojik olarak düşürebilme yetisini yok eder. Bu da üzücü olayların habercisidir.⁷²⁴ Bu ve benzeri çalışma ve tespitler epigenetiğin, çevrenin ve irade faktörünün önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca insan bedeni için, evrimsel biyolojinin iddiasına göre, gereksiz hatta dezavantaj sayılabilecek sevgi gibi manevi bir faktörün yokluğunda ne kadar kötü sonuçlar alındığı da görülmüştür. Öyle ise insanı sadece biyolojik bedenden ibaret ve ihtiyaçlarını da bedeni ihtiyaçlar olarak görmek hatalıdır. Sevgi örneğinde görüldüğü gibi insanın ruhsal ihtiyaçları da var ve bunlar karşılanmadığı zaman ruh ve beden arasındaki güçlü ilişkiden dolayı fizyolojik anormallikler de ortaya çıkmaktadır.

Epigenetik paradigma genler ile özellikler arasında zorunlu bir nedensel ilişki vazeden genetik determinist bakışı reddetmektedir. İnsan genetik mirası üzerinde tasarruf imkânına sahiptir. Özgür irade kavramı epigenetik paradigmanın biyolojiye katkısıdır. Epigenetik, genomun bütünlüğünden sorumlu olduğumuzu kanıtlamaktadır. Şimdiye kadar genlerin sonuçları belirlediği düşünülmüştü. Bugün ise yaşam tecrübesinin gen ifadesini ve dolayısıyla gelecek nesilleri etkileyebileceği fark edildi. Epigenetik, özgür irade kavramını genetik düşüncemize dâhil etmiştir.⁷²⁵ İnsanın özgür iradesi ile verdiği kararlar sonucu oluşan olumlu ya da olumsuz enerji insanın benliğine kaydedilir ve bunun sonucu olarak o kişinin kulluk puanı belirlenir.⁷²⁶

⁷²³ J. W. Prescott, “Affectional Bonding for the Prevention of Violent Behaviors: Neurobiological, Psychological and Religious/Spiritual Determinants”, *Violent Behaviour* 1 (1996), 95-125; J. W. Prescott, “The Origins of Human Love and Violence”, *Journal of Prenatal & Perinatal Psychology & Health* 10/3 (1996), 143-188.

⁷²⁴ Lipton, *İncanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 188.

⁷²⁵ David Shenk, *The Genius in All of Us: New Insights Into Genetics, Talent, and IQ*, Doubleday (New York: Doubleday, 2010), 129.

⁷²⁶ Özdemir, *Din ve Beyin*, 139,153.

3.3.2. Ruh ve Genetik İlişkisi Açısından İnsan İradesi ve Suç

Kalıtsallıkla ilişkisi açısından politik tartışmaya açık olan en önemli konulardan biri de suçun genetik kökenleridir. Suça yönelik davranışı biyolojiyle temellendirme çabası, psikometrininki⁷²⁷ kadar uzun ve sorunlu bir geçmişe sahiptir ve bu alanda yapılan araştırmalar, kötü metodoloji ve öjeni hareketiyle olan bağlantılardan payını almış olmanın sıkıntısını taşır. 20. yüzyılın başında canlı ve ölü mahkûmları inceleyip, eğimli alın, küçük bir kafa ve diğer özelliklerle belirlenen fiziksel bir suçlu tipi olduğu kuramını geliştiren İtalyan hekim Cesare Lombroso, bu geleneğin en tanınmış itibarsız bilimcisidir.⁷²⁸ Darwin'in de etkisiyle Lombroso, suçlu "tiplerin" bir biçimde günümüze kadar hayatta kalmayı başaran insan evriminin daha önceki evrelerine dönüşler olduğunu savunuyordu. Lombroso, bazı insanların biyolojik nedenlerden ötürü işledikleri suçlardan sorumlu tutulamayacakları şeklindeki liberal görüşten sorumlu olmakla birlikte, çalışması yöntem bilim açısından hatalıydı.⁷²⁹

Genetik kadere, yani her şeyin genler üstünde yazılı ve değiştirilemez olduğu inancı, en ideal toplumsal şartlarda dahi suçluların bir şekilde ortaya çıkmasını normal görmek anlamına gelir. Bu nedenle böyle bir vurgu, toplumu ıslah etmekten, eğitmekten ve şiddete karşı rehabilitasyon tedbirleri almaktan çok biyolojik önlemlerde yoğunlaşılmasına neden olur. Suçun nörogenetik bir zemini olduğu savı, hukuk sistemlerinin temelini oluşturan özgür irade ve kişisel sorumluluk doktrinlerini temelden sarsan bir etkiye sahiptir.⁷³⁰

Suçun biyolojik kökenlerine ilişkin modern kuramlar, kalıtsallık ve zekâ konulu modern kuramlarla aynı kaynaktan, yani davranış genetiğinden gelir. Birbirinden ayrı büyüyen tek yumurta ikizleri veya aralarından kan bağı bulunmayıp birlikte yetişen kişiler üzerine yapılan çok sayıdaki inceleme, genlerle suça yönelik davranış arasında bağlantılar kurulmasını sağlamıştır.⁷³¹ Suç davranışının kalıtsallığına ilişkin araştırma literatürünün inceleme çalışmaları dört temel araştırma metodolojisine göre düzenlenmektedir: aile çalışmaları, ikiz çalışmaları, evlat edinme çalışmaları ve gen-çevre etkileşimi çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda gözlemlenen ilişkilerin yorumlanması,

⁷²⁷ Psikometri, davranışların ölçülmesi ve değerlendirilmesi, istatistik yöntemlerinin psikolojiye uygulanması ve matematiksel modellerin geliştirilmesi ile ilgili bir bilim dalıdır. (Hüseyin Güleç, "Psikiyatride psikometri: Temel kavramlar" *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 1/2, 2009, 175-186)

⁷²⁸ Timür Demirbaş, *Kriminoloji* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2005), 60; Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğden Aksoy Fromm, 39.

⁷²⁹ Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğden Aksoy Fromm, 40.

⁷³⁰ Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*, 196.

⁷³¹ Fukuyama, *İnsan Ötesi Geleceğimiz*, çev. Çiğden Aksoy Fromm, 40.

araştırmanın kendisindeki kritik metodolojik yetersizlikler nedeniyle belirsiz ve sorunlu hâle getirilmiştir.⁷³²

Travis Hirschi ve Michael Gottfredson, suçun toplumsal olarak oluşturulan bir kategori olması nedeniyle, biyolojik kökeninin olanaksız olduğunu savunurlar. Suçun genetik kökenlerinin olması bir toplumun suç saydığı-her birey için suç ortak bir gen dizisi gibidir-şeyin diğer toplum tarafından da suç sayılmasını zorunlu kılar. Ama vakada durum böyle değildir. Suçla ilgili birçok genetik kuramın kayda değer olmadığı ortaya çıktıysa da, suç, genetik etmenlerin de işe karıştığını düşünmek için gerçekten hatırı sayılır nedenlerin bulunduğu bir toplumsal davranış biçimidir. Suçun oluşumunda toplum ve sosyal çevrenin etkisi göz ardı edilemez.⁷³³ Ancak cinayet ve hırsızlık gibi bazı ciddi eylemlere hiçbir toplumda göz yumulmaz ve isteğin yetersiz denetimi gibi bazı bireylerin bu kuralları çiğnemelerine yol açabilecek davranış özelliklerinin tek başına genetik kaynaklı olmasından ziyade biyolojik yapının da bir bileşen olması akla daha yatkındır. Bir çift koşu ayakkabısı uğruna bir insanı tabancayla başından vuran bir suçlunun, kısa vadeli hazla, uzun vadeli bedel arasında mantıklı bir karşılaştırma yapmadığı açıktır. Bu tarz olaylar çoğunlukla patolojik bir durumun göstergesidir. Bu sonuç tamamen kişinin kendi tercihi olabilirken, genetik nedenler ve erken çocukluk dönemindeki kötü sosyalleşmenin etkisi de söz konusu olabilir. Ama bazı insanların bu tür bir eylemi gerçekleştirmesini yalnızca doğuştan gelen nedenlerle açıklamak tutarlı değildir. Ayrıca bu tip kişilerin beyinlerinde ya da hormonal dengelerindeki farklılığı suç için bir neden olarak görmek yerine, bu tür suçları işlemenin bir sonucu olarak görmek daha tutarlıdır. Genetik yatkınlık ve çevresel olumsuzluklar söz konusu olsa bile insanın kararına ve irade gücüne nisbeten çok küçük ölçeklerdir. Bireysel farklılıkları bırakıp grup farklılıklarına bakarsak bilinen hemen hemen tüm toplumlarda ve bütün tarihi dönemlerde suçların ağırlıklı olarak yaşları 15 ile 25 arasındaki genç erkeklerin işlediği basitçe gözlemlenilerek, genetik faktörlerin suçta rol oynadığı güçlü bir şekilde savunulmuştur. Onlara göre, genç yetişkin erkeklerde, kendilerini fiziksel açıdan ön plana çıkarmaya ve toplumsal kuralları çiğnemelerine neden olacak şekilde risk almaya özellikle yatkın hâle getiren bazı özellikler vardır. Biyolojik antropolog Richard Wrangham, 1996 tarihli

⁷³² Glenn D. Walters and Thomas W. White, “Heredity and crime: Bad genes or bad research?”, *Criminology* 27/3 (1989), 455-485.

⁷³³ O. Marein and D.R. Michael, “A General Theory of Crime: Patterns of Crime in Nigeria: An Explanation of Methodological Assumptions”, *Journal of Criminal Justice* 23/6 (1995), 501-518; T. Hirschi and M. Gottfredson, *A General Theory of Crime* (Stanford: Stanford University Press, 1990), 251.

Şeytani Erkekler adlı kitabında, erkek şempanzelerin küçük gruplar oluşturarak gidip, kendi kolonilerine ait bölgenin sınırları etrafındaki diğer erkek şempanze gruplarını nasıl pusuya düşürdüklerini belgelemiştir.⁷³⁴ Bu iddialar tek başına genlerin suça eğilimde güçlü faktörler olduğunu göstermezler. Gençlerdeki bu yaş aralığı potansiyel güçlerinin zirvede olduğu bir dönemdir. Güçlerini saldırganlık ya da koruyuculuk adına kullanabilirler. İnsanlar her dönemde olduğu gibi bu genç yaş dönemlerinde de farklı imtihan ve olgunlaşma süreçleri geçirirler. Dolayısıyla bu yaş dönemindeki hormonal değişiklikler ve genetik süreçler bilinmektedir. Elbette bu süreçler insanın aklı, iradesi ve düşüncesi ile dizginlenmezse potansiyel güçten kaynaklanan bir potansiyel suç ihtimalini doğurabilir. Nihai olarak genlerdeki ya da çevredeki fırsatların iyiye veya kötüye kullanımı insanın seçimidir. Öte yandan şempanzeler insan gibi iradeli ve akıllı canlılar olmadığı için içgüdüleri ve tabiatları gereği davranışları normaldir. Zira bu durum onlar için suç olarak nitelendirilemez. Bizim suçu konuşuyor olmamız bile insanın iradeli ve kendi seçimlerinde hür oluşundan kaynaklanmaktadır. Hayvanlar için ise böyle bir durum söz konusu değildir. Zira onlar akıl ve iradeden yoksun olduklarından tabiatlarıyla ve içgüdüleriyle hareket etmektedirler. Bu ise onlar için oldukça normaldir.

İnsanda doğuştan gelen türlü kişilik tiplerinin olduğu ve sosyal etkiye nörotransmitterler aracılığıyla verilen cevabın, insandan insana değişiklik gösterdiği bilinmektedir. Mesela serotonin seviyesini düşüren monoamin oksidazın kişiliğe etkisi ve suçla ilişkisi muhtemel olduğu öne sürülmüştür.⁷³⁵ Fakat bu durum, bayağı bir bakış açısı haricinde, bu geni “suç geni” yapmaz. Göz önündeki bu mutasyon, yetim bir mutasyon olarak değerlendirilir, çünkü o kadar nadir rastlanır ki, ancak birkaç suçluda bulunabilmiştir. Yine de bu örnek, kişilik dediğimiz şeyin hatırı sayılır bir dereceye kadar beynin kimyasal yapısıyla da ilgili olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Serotonin denen kimyasal, kişilikteki doğuştan gelen çeşitlilikle birçok şekilde bağlantılı olabilir. Bu kişilik farklılıkları, serotonin sisteminin, sosyal sinyaller gibi dış etkilere çok sayıda tepki verme biçimiyle örtüşürler. Bazı insanlar dış sinyallere karşı, diğerlerine kıyasla daha hassas olurlar. Bu, genlerin ve çevre etkisinin bir gerçeğidir. Çevresel ve sosyal sinyallerden etkilenim tek yönlü bir belirlenimcilik değil, bu durumun karmaşık ilişkiler

⁷³⁴ Richard Wrangham vd. (ed)., *Chimpanzee Cultures*. Harvard University Press, 1996.

⁷³⁵ Ayşenur Karaman, *Monoamin oksidaz (MAO) enzim polimorfizminin öfke ve saldırganlık eğilimiyle bağlantısı*, Yüksek Lisans Tezi, Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü (2020); Gülberk Uçar, et al., “Correlation between platelet monoamine oxidase activity and serotonin content in alcoholism subtypes” *FABAD J. Pharm. Sci* 29 (2004), 159-167; Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nıvart Taşçı, 200.

ağının sonucu olduğunu gösterir.⁷³⁶ Bunun yanında genlerimiz ve beynimizdeki esnek davranış mekanizmaları, bireysel tercihlerimizden ve tekrarlanan iradeli davranışlarımızdan ciddi anlamda etkilenmektedirler. Beyin kimyamız ve hormonal mekanizmamız zihnimizden ve kurgulayageldiğimiz bilinçaltı dünyadan beslenmektedir.

Suçun genetik kökeni savunmasının olduğu örnek bir vaka Amerika’da yaşanmıştır. Stephen Mobley adlı bir Amerikalı, John Collins’i öldürmekten suçlu bulunarak idama mahkûm edildi. Cezayı ömür boyu hapse çeviren avukatlarının savunması, genetik gerekçelere dayanıyordu. Dediklerine göre, “Mobley’in ailesinin uzun bir suç geçmişi vardı ve Collins’i öldürmesinin nedeni muhtemel ki genleriydi. Dolayısıyla o, sorumlu değildi; sadece genetik yapısındaki talimatları yerine getiren bir robottu.”⁷³⁷ Elbette insanın genetik yapısı ve sosyal ortamı onun davranış kalıbını etkileyebilir. Ancak bu asla kişinin iradesini iptal edecek ve kararlarına mutlak yön verecek bir seviyeye çıkamaz. Örneğin bir insan genetik anlamda öfkeli yahut çabuk sinirlenen bir karaktere sahip olabilir. Ancak bu genler onu hiçbir zaman suçlu ya da katil yapmaz. Bilakis o kişi kendi iradesiyle toplumsal ilişkilerini ve çevresini iyi seçer ve kendini bu hususta iyi eğitir ve geliştirirse potansiyel öfke gücünü hem kontrol altında tutabilir hem de bu enerjiyi hayra kanalize ederek olgun ve yetenekli bir birey hâline gelebilir.

James Q. Wilson ile davranış biyoloğu Richard Herrnstein en başta şizofreninin şiddet içeren yıkıcı biçimi olmak üzere, belli bazı zihinsel hastalıkların, azılı suçlular arasında çok yaygın olduğunu söylediler. Wilson ve Herrnstein’in iddiasına göre, bu hastalıklar muhtemelen genetik temelliydi ve suçun altında yatan sebebi oluşturuyorlardı. Hâlbuki çevreci kurama göre ise suçlular ve bu durum kötü koşulların ürünüydü: “Kötü arkadaşlar, kötü mahalleler, kötü yaftalar.” Wilson ve Herrnstein bu unsurları kabul etmekle birlikte bir yenisini daha ekliyorlardı: “Kötü genler”. İddialarına göre kirlenmiş olan sadece toprak değildi, tohum da kirli olabilirdi.⁷³⁸ İnsan buna göre doğal ve sosyal belirlenimin kıskacında bir hayat sürecekti.

⁷³⁶ Ridley, *Genom*, çev. Mehmet Doğan-Nivart Taşçı, 201.

⁷³⁷ Deborah W. Denno, “Behavioral genetics evidence in criminal cases: 1994-2007”, *The Impact of Behavioral Sciences on Criminal Law*, ed. Nita A. Farahany (Oxford University Press, 2009), 317-354; Deborah W. Denno, “Revisiting the Legal Link between Genetics and Crime.” *Law and Contemporary Problems* 69/1/2 (2006), 209-257.

⁷³⁸ James Q. Wilson and Richard J. Herrnstein, *Crime human nature: The definitive study of the causes of crime* (New York: The Free Press, 1998); Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 308.

Wilson ve Herrnstein'in kitabı yoğun eleştirilmişti. Şizofreninin genetik temelli olduğu fikrinin en fanatik savunucuları bile hastalığın sebeplerini çok az bildiğimizi itiraf etmişlerdi. Sonradan tesir eden faktörler şizofrenide büyük tetikleyici rol oynuyordu. Ayrıca şizofrenlerin çoğunluğunda suça bulaşma durumu yoktu. Fakat şiddet ve suçla ilgili endişelerin zirve yaptığı 1980'lerde, insan genomunun yalnızca tıbbi hastalıklara değil, sosyal sapma, alkolizm, şiddet, ahlaki çöküntü, sapkınlık veya bağımlılık gibi sosyal illetlere de cevaplar taşıyabileceği fikri halka çekici gelmişti. "Suça meyilli" kişiler suçu işlemeyi önce belirlenip karantinaya alınarak tedavi edilip edilemeyeceği konuşuluyordu. Hatta bir psikiyatrik genetikçi, suçun genetik olarak değiştirilebileceğini iddia etmişti.⁷³⁹ Ama ortada bu "suç geni" diyebileceğimiz bir gen yahut belirli genler bile mevcut değildi. Nitekim sonradan anlaşılabileceği gibi diğer tüm davranışlar gibi suçun biyolojisi de oldukça karmaşık ve poligenikti. Dolayısıyla insanların suçlarını ve günahlarını yükleyecekleri bir gen bulunamamıştı.

Suçluluk üzerinde genlerin veya çevrenin etkisini tespit etmek için çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Araştırmaların neticesinde, davranışın bilhassa suçluluk gibi sofistike süreçlerin tek bir davranışsal sonuca ya da genetik inceleme sonrasında ortaya çıkacak tek bir çalışmaya ve alana indirgenemeyecek kadar kültürel, duygusal ve eylemsel oluşların karmaşık bir bütünü olduğu sonucuna varılmıştır.⁷⁴⁰

Artan sayıda literatür, antisosyal ve suç davranışının etiyolojisinde nörobiyolojik faktörlerin dikkate alınmasının önemine işaret etmektedir. Suçluluk da dâhil olmak üzere davranışlar, bireyin biyolojisi, psikolojisi ve sosyal çevresi arasındaki karmaşık ve karşılıklı olan etkileşimin sonucudur. Araştırmalar ilerledikçe, biyolojinin suçluluğu önceden belirleyebileceğinin bir yanılsıma olduğu anlaşılmıştır.⁷⁴¹

Suçluluğun ortaya çıkışının hem bedensel hem de psikolojik temelleri olduğu bilinmektedir. Bu iki temel açıdan önlemler alınmalı maddi tedaviler ve manevi terapiler ihmal edilmemelidir. Ancak unutmamak gerekir ki suçluluk ve günah en ideal toplumlarda bile tamamen ortadan kaldırılamamıştır.⁷⁴² Zira insanın özgür iradesine engel olmak biyolojik olarak mümkün değildir. Suçun varlığı insandaki birçok duygu, güdü ve haz gibi biyolojik bir temele sahip iken, bir yandan da insanın nefsi, şeytan ve metafizik

⁷³⁹ Mukherjee, *GEN*, çev. Cem Duran, 309.

⁷⁴⁰ Garland E. Allen, "Modern Biological Determinism: The Violence Initiative, The Human Genome Project and The New Eugenics", *Sociology of the Sciences Yearbook* 19 (1996), 294-304.

⁷⁴¹ Shichun Ling, Rebecca Umbach and Adrian Raine, "Biological explanations of criminal behavior", *Psychology, Crime & Law* 25/6 (2019), 626-627.

⁷⁴² Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*, 196.

bir kısım güdülemelerle de ilişkilidir. Yani suç insanın ruh-beden bütünlüğünün bileşkesi olarak iradenin sarfıyla ortaya çıkmaktadır.

Suçlu olma ihtimalimiz, beyin kimyamız tarafından etkilenebilir. Ancak bu etki davranışımızın sebebinin beyin kimyamız olduğu ve sosyal olarak ya da benzeri faktörlerle değişmeyeceği anlamına gelmez. Hatta tersinin doğru olması daha muhtemeldir. Zira beyin kimyamız, maruz kaldığımız kişisel ve sosyal sinyallerle sürekli güncellenmekte ve değişebilmektedir. Biyoloji ve toplum insan davranışları üzerinde etkilidir. İnsan biyopsikososyal bir canlı olarak kendi karar ve davranışlarından ve toplumdan etkilenir. Bu üçlü etkileşimde (biyolojik, psikolojik ve sosyal) en etkin unsur, diğer iki unsurla da iç içe olan psikolojidir. Bu unsur içerisinde ise en büyük pay kişinin irade yoluyla ruh enerjisini doğru olarak kullanmasıdır. Davranış üzerindeki bireysel ve sosyal etkiler biyolojik sistemi birçok yolla etkileyebilir. Bunlardan en genel olanı çevresel sinyallerin proteinleri değiştirerek genler üzerinden etki etmesidir. Ancak burada da gen ve doğa hususunda egemen etki bireysel seçimlerimizdedir. Dolayısıyla bir suç geni olgusu ve insan davranışları için determinist ve iradeyi gen dizilerine indirgeyen bir anlayış hatalıdır. Ayrıca böyle bir kabul iradenin yok sayılmasına bağlı olarak sorumluluk ve hukuk kavramını ortadan kaldırarak toplumsal düzeni bozar. Herkes “nasılsa biyolojim ve beynim böyleymiş” diyerek suç işlemeye devam eder. Bu sonuç ise insanlığı bitirerek, insanda var olan imtiyazların tümünü yok sayıp insanı sıradan bir hayvana ve otomat bir robota indirmek anlamına gelir.

3.3.3. Ruh, Parapsikoloji ve İnsan Davranışları

İnsanı ve aşkın varlığı anlamaya yönelik yaklaşımlar, tarih boyunca değişegelmiştir. 19. yüzyılla birlikte çok daha yoğun olarak hissedilen doğaüstü olandan doğal olana doğru yaşanan dönüşüm, psikolojinin ayrı bir bilim dalı olarak kurulmasında önemli rol oynamıştır. Bugün ise psikoloji alanında maddi olandan manevi veya aşkın olana doğru bir ilgi kayması meydana gelmektedir. Özellikle batıda büyük bir artışla yaşanan bu dönüşümün de ardında-önceki asırlarda olduğu gibi-sosyokültürel nedenler ve hâkim paradigmaların değişimi vardır. Psikoloji önümüzdeki yıllarda insanın manevi boyutu, aşkın olanla iletişimi ve anlam yüklediği olgular gibi konularla daha çok

ilgilenecek gibi görünmektedir. Bu ilgi, ruh-beden ve insan-aşkın varlık arasındaki iletişime yeni bir yaklaşım getirebilir.⁷⁴³

Sağlık günlük yaşamımızda özümsemiğimiz ruhsal ve terapötik prensiplerin doğrudan sonucudur. Çağdaş ruhsallık ve modern psikoterapi anlayışları kişisel gücün, maddesel başarının ve ruhsal dengenin temeli olduğunu vurgularlar. Kişisel gücümüz, kişisel dünyamızın ve sağlığımızın oluşumuyla doğrudan ilgilidir.⁷⁴⁴ Ruhumuz aslında günlük yaşamımızın büyük bir parçasıdır, düşüncelerimize ve duygularımıza ev sahipliği yapmakta, en sıradanından en bilgesine kadar her birini kaydetmektedir. Ruhumuz hayatımızın her saniyesine katılmakta ve hayatın ta kendisi demek olan bilinçli gücü temsil etmektedir.⁷⁴⁵

Bilinçli benliğin yalnızca fiziksel olan herhangi bir sisteminkine benzemeyen özellikleri olduğu kabul edildiğinde, bu özelliklerin bazılarının enerji ya da biçimlendirici nedensellik çerçevesinde açıklanamayan parapsikolojik olguları açıklayabilmesi mümkün görünmektedir.⁷⁴⁶ Parapsikoloji, herhangi bir inanç sistemiyle kayıtlı kalmaksızın tabiatüstü olayları incelemeye yönelmiş bir araştırma alanıdır. Parapsikolojinin incelediği olayları iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bir kısım olaylar fiziki düzenle, diğerleri ise zihni ve ruhi düzenle ilgilidir.⁷⁴⁷

İnsanlarda görünen birtakım fiiller ve hâller vardır ki, bunlar beş duyumuz haricinde olup sıradan olaylardan ayrılmaktadırlar. Keşif, ilham, mistik tecrübe ve olayları olmadan önce hissetmek bu türdendir. Bu gibi doğaüstü durumlar insanda bulunan doğaüstü bir gerçekliğin varlığına işaret etmektedir.⁷⁴⁸

Ruhsal hâllerin, çeşitli duygu ve heyecanların davranışlar ve fiziksel fonksiyonları üzerinde etkisi vardır. Ruhsal olaylarla bedensel olaylar arasında karşılıklı ilişki olduğu gibi, farklı kişiler arası ruhsal ilişkiler de mümkün olabilir. Telkin, hipnoz, mucize, büyü ve nazar vb. olgular bu anlamda bir etkileşim olarak değerlendirilebilir.⁷⁴⁹ Mekanizması tam olarak açıklanmamış olsa da tecrübi bir kanaat olarak hipnozda ve uykuda ruh bedenden uzaklaşabilmekte, hipnoz sırasında hipnozitörün telkini altında ruh gezintiye

⁷⁴³ Sevde Düzgüner, “Ruh-beden ve insan-aşkın varlık ilişkisine yönelik psikolojik yaklaşımın tarihi serüveni” Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 45/45 (2013), 281.

⁷⁴⁴ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 208.

⁷⁴⁵ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 18.

⁷⁴⁶ Sheldrake, *Yeni Bir Yaşam Bilimi*, çev. Sezer Soner, 246.

⁷⁴⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 341.

⁷⁴⁸ Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, 346.

⁷⁴⁹ Hayati Hökelekli, “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 413-414.

çıkabilmektedir. Hipnoz edilen kişiye anıları, çocukluğu hatta bebekliği ve gözlemleri sorulabilmektedir.⁷⁵⁰

Dua ve meditasyon esnasında mistik uyanış yaşayan kişilerin beyinlerinde neler olup bittiğini inceleyen bilim dalına “nöroteoloji” denilmektedir.⁷⁵¹ Nöroteoloji dini deneyimler, meditasyon, ayinler ve dini inançların nöropsikolojik temellerini anlamayı hedeflemektedir. Mistik, dini ve spiritüel deneyimlerle beynin ilişkisi merak konusudur.⁷⁵² Dini deneyim ve inançlar beynin belli bir bölümü ya da bölümleriyle ruhsal gerçekliğin etkileşmesi sonucu meydana gelme ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Bütün geleneksel toplumlarda, sıradan görünüşe göre doğaüstü güçlere sahip olan kişiler hakkında öyküler anlatılır ve bu kişiler tüm dinler tarafından da aşağı yukarı kabul edilmektedir. Dünyanın birçok bölümünde değişik paranormal yetilerin; şamanizm, büyü, tantrik yoga ve ruhçuluk gibi ezoterik sistemler çerçevesinde istek ve irade dâhilinde geliştirildiği anlatılmaktadır. Modern Batı toplumlarında bile; telepati, durugörü, prekognisyon (önceden bilme), geçmiş yaşamlarla ilgili anılar, telekinezi ve psikokinezi gibi görünüşte açıklanamayan olgular konusunda bitmek bilmeyen anlatılar bulunmaktadır. Görünüşe göre paranormal olayların gerçekten meydana gelme olasılığı bir çırpıda göz ardı edilemez. Paranormal olgularla ilgili bilimsel çalışmalar yaklaşık yüz yıldır devam etmektedir. Psişik araştırmaların bu alanıyla ilgilenen araştırmacılar görünüşte paranormal olan bazı olayların gerçekte normal nedenlerle açıklanabileceğini savunsalar da bilinen herhangi bir fiziksel ilke çerçevesinde açıklama kabul etmeyen büyük bir literatür birikimi de bulunmaktadır. Ayrıca, duyular ötesi algı ya da psikokineziyi test etmek için düzenlenen çok sayıda deney, binde, milyonda, hatta milyarda bir şans dahi olsa olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır.⁷⁵³

Ruhani insanların hayatlarında fiziksel, duygusal ve ruhsal yoksunluk ve güçsüzleşmelerle ilgili dersler vardır. Bu ders ve tecrübeler güçle yeni bir ilişki biçimine doğru kayar ve bu hâli yeniden bir doğuş izler. Bu mistik bireyler kendilerine kapanan kapıların ardında çektikleri ızdırap ve ardından gelen coşkuyla ruha erişmenin yolunu bulur ve kutsal bir enerjiyi tecrübe edebilirler.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Özçankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 37.

⁷⁵¹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 52.

⁷⁵² Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 184.

⁷⁵³ Sheldrake, *Yeni Bir Yaşam Bilimi*, çev. Sezer Soner, 35-36.

⁷⁵⁴ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 38-39.

Gerçeklik algısı beynin çalışmasının bir parçasıdır. Şizofreni gibi akıl hastalıklarında hayal ile gerçek arasındaki sınırları algılama bozulduğu için kişi halüsinasyonlara inanır ve yanılsamalar oluşturur. Beynin bazı bölgelerinin farklı çalışması ve hatalı protein üretmesi laboratuvar ortamında test edildiğinde çarpıcı bulgulara rastlanır: Örneğin bazı ilaçlarla deneysel manipölasyonlar yapıp kişi mistik deneyimlere sokulabilmektedir. Bir intihar komandosu topluluğu oluşturan “Haşhaşı Tarikatı”, Ortadoğu’da insanları uyuşturucu ile mistik deneyime inandırmıştır. İlk defa 1975 yılında Boston’daki bir nörolog, dini ve felsefi uğraşlar gösteren bir sara hastasının beyninde temporal bölge bozukluğu teşhis etmiştir. Mistik deneyim şeklinde nöbet geçiren kişilerin beyinlerinde bu bilgileri işleyen alanların bozulduğu böylece tespit edilmiştir. Tanrı’nın soyut evrenden somut evrene bağlantı kurma aracı olarak beyni kullanması bir inanan açısından makul karşılanacaktır. Mistik deneyimi yaşayan kişiler yaratıcının varlığına yönelik tartışmalardaki inanç ve anlamsızlık boşluğundan kurtulabilmektedirler. Mevcut olan beş duyu ile algılanamasa da “Orada bir güç var” duygusu ile bilincin o gücü algılamasına yol açmakta ve böylece birçok psikolojik problem ve gerilim daha başlamadan bitmektedir.⁷⁵⁵

Ontolojik İmajinasyon ve varoluş konusuna aşırı derecede zihin yoran kişiler de mistik deneyim yaşayabilirler. Tutkulu ve aşık kişiler fazla düşündükleri konularda halüsinasyon yoğunluğu yaşayacaklarından imajinasyon meydana gelebilir. Bu imajinasyon şairlerin, ressamaların, bestekârların kısacası sanatçıların sezgi ve ilhamlarını açıklamaktaki en önemli veridir. Zihinsel odaklanmanın ve yoğunlaşmanın soyut evrendeki bilgi dosyalarına ulaştırıcı bir etkisi olduğunu düşünmek mümkündür. Zihinsel yoğunlaşma ile insanlığa ulaşan yeni bilgiler, inandırıcılığı da beraberinde getirirler. Bu kişiler gerçeklik hislerini o derece derin yaşarlar ki odaklandıkları konuya, gözleriyle görmüş gibi inanırlar. Bu gerçeklerin rasyonel verilere uygun olup olmadığı ise ayrı bir tartışma konusudur. Bir verinin rasyonel yani akla uygun olması için; önermenin gerçek olduğu iddiası, önerme ile ilgili soyut ilkelerin varlığı, gerçeğe dayalı varsayım ve mantıksal olarak tanımlanan çıkarımlar gerekir.⁷⁵⁶

California’da San Diego Üniversitesi’nden sinir bilimci Vilayanur Ramachandran, temporal lob epilepsili hastalarda “biofeedback” yöntemi ile deri direncini ölçüp duygusal reaksiyonları görmeye çalıştı. Temporal epilepsili kişilerin beyinlerinde dini kelimelere

⁷⁵⁵ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 28.

⁷⁵⁶ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 29.

karşı doğaüstü bir tepki olduğunu gözlemledi.⁷⁵⁷ Kanada'daki Laurendan Üniversitesi'nden Michael Persinger ise, temporal bölgeyi elektromanyetik miğfer kullanarak uyardı. Beynin özel elektromanyetik miğferle zayıf akımlarla uyarılmasından sonra odada başka bir ruhun bulunduğu hissi, derin kozmik mutluluk deneyimini tetikledi. Denekler üç dakikalık uyarım sonucu, kendi kültürel ve dini lisanları ile tanrısal algılarını yinelediler.⁷⁵⁸ Bu araştırmanın sonrasında Pennsylvania Üniversitesi'nden Adrew Newberg ve Eugene d'Aquili, yeni bir araştırmaya imza attılar. 2001 yılında yayınlanan bu çalışmada, "geleneksel dini ritüeller sırasında nöral mekanizmayı gözlemlemek" konusunda, 256 elektrotluk beyin QEEG kayıtları ve SPECT'le radyoizotop kayıtlarından oluşan çeşitli veriler değerlendirildi. Araştırmanın sonucuna göre, meditatif eylem anında kişinin evrenle bütünleştiğini hissettiği, kişilik sınırlarının ortadan kalktığı, kendisini bağımsız bir birey gibi görmediği zaman, mekana ilişkin oryantasyon bölgesi olan paryetal lobda etkinlik azalması gerçekleşti.⁷⁵⁹ Aynı çalışmayı Wiscansin Madison Üniversitesi'nden sinir bilimci Davidson 2002 yılında Fonksiyonel MR ile yaptı.⁷⁶⁰ Bu sürede farklı dini pratiklerin nörolojik temelleriyle ilgili çalışmalar devam etti. Beauregard, on beş rahibe üzerinde, "Tanrı ile yaşanan canlı bir deneyimi hatırlama ve canlandırma" deneyi yaptı ve bunu MR görüntüleme yoluyla kaydetti. Sonuçta mistik deneyim esnasında benzer bölgelerin aktifleştiğini gördü.⁷⁶¹ Bu tarz deney ve deneyimlerin sonuçları ruhsal gerçeklik enerjisinin belli mistik deneyimlerde ve trans hâllerinde beynin belli bölgeleri ile etkileşime girdiği şeklinde yorumlanabilir.

Beyindeki kaudat çekirdeğinin öğrenme, âşık olma ve hafıza üzerinde rol oynadığı bilinmektedir. Yine beynin dış kıvrımlarında bulunan insula bölgesi, sosyal duygularla ilgilidir. Sinirsel kıvrımlar, her iki bölgede de ilahi rabıta ile ortaya çıkan içsel haz duygusunu aktif hâle geçirmektedir. Bilimsel olarak keşfedilen beyin sinir bağlantıları ve devreleri Tanrı'nın var olup olmadığını kanıtlamasa da insanlara bilim sayesinde yaratıcıya inanmaları için daha fazla sebep ve gerekçe sunmaktadır. Hissedilen huzur ve dinginlik Tanrı fikrinden çok Tanrı'nın bu dünyada onlarla olduğunun bilincine ve

⁷⁵⁷ Christopher W. Tyler, "Varieties of Synesthetic Experience", *Synesthesia: Perspectives from Cognitive Neuroscience*, ed. Lynn C. Robertson and Noam Sagiv (New York: Oxford University Press, 2004), 42.

⁷⁵⁸ M.A. Persinger, "The Neuropsychiatry of Paranormal Experiences", *Journal of Neuropsychiatry & Clinical Neuroscience* 13/4 (2001), 515-524.

⁷⁵⁹ A. B. Newberg and E. D'Aquili, *Why God Won't Go Away: Brain Science & The Biology of Belief* (New York: Ballantine, 2001).

⁷⁶⁰ J.A. Brefczynski-Lewis, et al., "Neural correlates of attentional expertise in long-term meditation practitioners", *Proceedings of the national Academy of Sciences* 104/27 (2007), 11483-11488.

⁷⁶¹ Mario Beauregard and Denyse O'leary, *The spiritual brain: A neuroscientist's case for the existence of the soul* (New York: HarperOne/HarperCollins, 2007).

ayırđına varmalarından kaynaklanmaktadır. Bilimin hedeflerinden biri de elektromanyetik uyarım yapan bir cihaz sayesinde, ışığı ve sesleri kullanarak sadece mistiklere değil, normal insanlara da ruhsal ve dini yaşantılarını hissettirebilmektir.⁷⁶² Harvard Üniversitesi'nden sinir bilimci Sara Lazar ve arkadaşları, 2005 yılında yaptıkları bir araştırmada, meditasyon yapan ileri yaştaki kişilerin sağ ön beyin ve sağ ön insula bölgelerinin kalınlaştığını açıkladılar.⁷⁶³

Seslerin ve şekillerin renk ya da tat olarak algınması durumuna “sineztezi” denir. Normal dışı bir algılama olan sinestezi, beyin hücre gelişimi ve sinir devrelerinin özellikleri ile açıklanırken, LSD gibi bazı uyarıcı kimyasallarla sinestezik algılama yaparak hayali yaşantıları ortaya çıkarır. Farmakolojik sinestezi, biyolojik temeli göstermesi bakımından önemlidir. Sinestezik durumlar, dışsal girdi olmadan -kişinin arzusunun dışında ve ilaç almanın haricinde- epilepsi (sara) nöbeti esnasında da meydana gelebilmektedir. Sinir devrelerinin uyarılması, hayal kurmayla birlikte gerçekteştiği gibi, epilepsi nöbetinde de oluşabilir. Ancak sinestezide kavramsal gerçekler karışır. Sinestezi tartışmaları bilim adamlarına, “Gerçek nedir?” sorusunu sordurmaktadır. Algıladıklarımızın ne derece gerçek olduğunu kuantum fizikçileri de tartışmaktadır.⁷⁶⁴

Psikoloji biliminde insanda beş duyunun ölçemediği spiritüel gerçeklik olarak tanımlanabilecek başka bir enerji bandının varlığı konuşulmaktadır. Bu enerji bandının ışınsal, radyan bir enerji olduğu; bunun oluşturduğu spiritüel gerçekliğin de psikolojinin sınırları içinde kabul edilmesi gerektiği düşünölmektedir. 2007 yılında bilim camiasında insanda bulunan “ayna nöronların” keşfedilmesiyle, kişideki sevgi, öfke gibi güçlü bir duygunun, yanından geçen bir başka kişiyi etkilediği bilgisi ortaya çıkarmıştır. İnsandaki bu baskın his, kişi farkında olmadan karşıdaki insanda ayna sinir hücrelerini harekete geçirmekte ve o kişiye karşı ya sevgi ya da öfke gibi duyguların oluşmasına sebep olmaktadır.⁷⁶⁵

Ruhsal gerçeklik bir yandan hayata anlam katarken, bir yandan da kişiyi mutluluk arayışına iter. Ruhun cevaplamaya çalıştığı sorular arasında sezgi de yer alır. Bilgiyi üretebilen insan zaman ve mekân sınırının olmadığı ruh aracılığıyla, bunun fizikteki

⁷⁶² Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 55.

⁷⁶³ Sara W. Lazar, et. al., “Functional Brain Mapping of The Relaxation Response and Meditation”, *NeuroReport* 11/7 (2000), 1581-1585.

⁷⁶⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 68.

⁷⁶⁵ Marian De Souza, “The empathetic mind: The essence of human spirituality”, *International Journal of Children's Spirituality* 19/1 (2014), 45-54; A. Roy Kenison, “Neurobiology and Spirituality in Addiction Recovery”, *Acta Scientific Neurology* 4/9 (2021), 64.

karşılığını da bulmaya çalışır. İnsan beyninin ürettiği bazı dalgaları araştırmak ve insandaki ruh gerçeğini bulmaya çalışmak için kullanılan klasik beyin elektrosuna baktığımızda, beyin dört dalga ürettiğini görürüz. Beyindeki ana titreşimi dalgalarıyla, bu gibi hâllerde ürettiği titreşimler bir araya geldiğinde, “birleşik osilasyon” yani “birleşik salınım ve titreşim” meydana gelir. Beyin o sırada evrendeki akıllı enerjiyle bağlantıya geçmekte ve bunun sonucu olarak sezgisel düşünce ve ilhamlar gibi durumlar belirmektedir. Aniden ortaya çıkan simgesel düşünceler, tam manasıyla beyin ürünü değildir. Çünkü beyinde böyle bir donanım yoktur. Tüm bunlar, insanın ruhsal bir boyutunun olabileceğine dair öne sürülecek tezlerdendir. Bir anlamda insan, evrendeki ilahi ve manevi gerçeklikle kendindeki küçük ruhsal gerçeklik arasında bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantıda âdetâ manyetik bir alışveriş söz konusudur.⁷⁶⁶ Her insanın kendine has düşüncesi ve ruhsal gerçekliğinin (benlik) yansıması olarak özel bir manyetik alan enerjisi vardır.⁷⁶⁷

William James yaşadığı bir rahatsızlık sonucu aldığı parapsikolojik bir tedavi olan zihinsel terapi hakkında şunları söylüyor: Bir kişinin duygu ve düşünceleri başka birinin zihnine ve sinir sistemine etki edebilir. Zihinde beden sinirsel faaliyetlerini belli şartlarda etkileme ve engelleme potansiyeli vardır. Telepati hâlâ ispatlanamamış olsa da vakalar, tecrübeler ve sezgisel kanaat onun bilinç düzeyinde gerçekleşebileceğini gösteriyor. Zihinsel terapi, James’a göre bilinç dışı zihin düzleminde, sağlıklı olan bir zihinden henüz bilinmeyen incelikli bir yöntemle başka bir zihne gizli bir sempati yasası aracılığıyla gerçekleşiyor olabilir.⁷⁶⁸

Bir psikoterapist olan Caroline Myss, danışanlarından biri olan Per’in yaşadığı parapsikolojik bir deneyimi şöyle aktarır: kırk üç yaşındaki Per annesinin vefatı ve HIV hastalığının yıkıcı etkisini spiritüel bir hayata yönelerek ve meditasyon yaparak atlatmaya çalışmış hatta bu süreçte mistik deneyimler yaşamıştır. Bu deneyimin sonunda tekrar kan testi veren Per’in kanında HIV virüsü çıkmasına rağmen bağışıklık derecesinin maksimum sağlık düzeyinde olduğu görülmüştür. Per daha önce olmayan spiritüel hayatın gücünü kanındaki virüse rağmen çok derinden hissetmiştir. Hastalığını atlatmakla beraber virüsün ona içdünyasını keşfetme fırsatı verdiğini dile getirmiştir.⁷⁶⁹ Caroline buna benzer birçok parapsikolojik içerikli iyileşme ya da ölümle sonuçlanan onlarca

⁷⁶⁶ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 162-166.

⁷⁶⁷ Özdemir, *Din ve Beyin*, 341, 347-348.

⁷⁶⁸ Özdemir, *Din ve Beyin*, 436; James, *Dinsel Deneyim Çeşitleri*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, 136-138.

⁷⁶⁹ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 344-345.

vakayı ve danışanlarının tedavi süreçlerinde yaşadıklarını *Ruhun Anatomisi* adlı kitabında anlatmaktadır.⁷⁷⁰

Paranormalin inceleme alanına giren olgulardan biri de ekto plazmanın varlığı iddiasıdır. Ekto plazma, ruh çağırma seanslarının, masaya vuran ruhların, karanlıkta yaşanan garip olayların sürüp gittiği spiritüalizmin altın çağlarında ortaya çıkmıştır. Ruh enerjisinin fiziki belirmesi diye bilinen ekto plazma, ekto plazmik medyumlar denilen kişiler aracılığıyla trans hâli içinde ortaya çıkarılan medyumluk okulunun kurucusu Arthur Findlay, tarafından akışkan enerji olarak tarif edilmiştir.⁷⁷¹ Spiritüalistler ekto plazmayı yaşamla öte dünya arasında bir bağlantı; maddeyle eterin, fizikselle ruhsalın karışımı olan, maalesef fotoğraflarda hep tül bent gibi görünen ve girdaplar oluşturarak dönüp duran parlak bir madde olarak tanımlarlar. Fransız cerrah ve tıp araştırmacısı olan Charles Richet ekto plazmanın gerçek olabileceğini savunmuştur. Richet, insanın beden ısını koruma ve terleme sistemlerini keşfeden, verem tedavisinde öncü bir rol üstlenen, anafilaktik şok hakkındaki araştırmalarıyla Nobel ödülü alan ünlü bir uzmandı. Böyle bir adamın ekto plazmanın gerçek olduğunu söylemesi görmezden gelinmemeliydi.⁷⁷²

Kirliyan Metodu ile ruhun simgesel bedeninin fotoğraflarının çekildiği bildirilmektedir. Kirliyan fotoğrafçılığı, yüksek frekansta çekilen resimlerle simgesel bedenleri tespit etmektedir. Kolları kesik birinin kirliyan fotoğrafçılığı ile çekilmiş resimde görülen kolları, ruhun üzerine giydirilmiş olan misali beden görüntüsü olma ihtimalini akla getirmiştir. Kazakistan’da, Alma Ata Kirov Üniversitesi’nde yüksek frekans deşarjı altında bir organizmanın yaşayan hareketli bir dublesi gösterilmiş ve 1968’lerde *Kirliyan Metodunun Biyolojik Esasları* ismiyle bir kitap yayınlanmıştır. Kitaptaki fotoğraflarda kesilmiş uzuvların yerlerinde ikinci beden (biyoplazmik beden) görüldüğü iddia edilmiştir.⁷⁷³

Psikiyatri ve nörodavranış bilimleri uzmanı Doktor Bruce Greyson yıllar süren araştırmalara dayanarak kişiliğin ölümden sonra da varlığını sürdürebileceğini savunmuştur. Ona göre ölümden sonra hayatın olması şaşırtıcı olmayan ve beklenen bir

⁷⁷⁰ Myss, *Ruhun Anatomisi*, çev. Zeynep Yalçınkaya Kaynak, 135-329.

⁷⁷¹ Jennifer Hazelgrove, “Spiritualism after the Great War”, *Twentieth Century British History* 10/4 (1999), 404-430; J. J. Morse, “A Brief History of Spirit Photography” *Psypioneer Journal* 9/16 (2013), 173-194.

⁷⁷² Roach, *Ruh Gerçekten Var mı?*, çev. Taner Gezer, 108.

⁷⁷³ Bu konuda bk. Pierluigi Marsigli, Fulvio Guzzan and Luigi Gennaro, *Kirlian Fotoğrafçılığı*, çev. Semra Tuna (Türkiye: Ruh ve Madde Yayıncılık, 1995); Spiritoloji, Parapsikoloji, Ufoloji-Temel Alt Yapı Kitapları (İstanbul, Bilimsel Araştırma Merkezi Yayınları, ts.), 7/11-63.

durumdur. Zira o, bilincin bedenden ayrılarak algılanamaz şeyleri algılayabileceğini de düşünmektedir.⁷⁷⁴ Ünlü kardiyolog Pim van Lommel de kişinin ölümden sonra devam edeceğini savunmuş: hatta bilincin bedenden bağımsız hareket edebileceğini, beynin devrede olmadığı dönemlerde de algılanamaz şeylerin algılayabileceğini iddia etmiştir. Van Lommel bu durumu, uydu yayını devam eden elektromanyetik dalgaların televizyona ulaşması ve görüntü oluşturması ile örneklendirmiştir; siz bir kanalın yayınından kopsanız da diğer kanallar yayındadır. Televizyon bozulsa dahi yayın ve uydu elektromanyetiği dalgası devam etmektedir. Ona göre insan için bilinç ve ruh da böyledir.⁷⁷⁵ Anestezide ve bitkisel hayatta olanların hatta öldü diye morga konulan insanların yeniden hayata dönme hikâyeleri ve yaşadıkları şeyler benzer madde dışı tecrübelerle verilebilecek örneklerdir.⁷⁷⁶

Şizofreni hastalarının hemen hemen hepsi, diğer insanların algılamadıkları seslerden ve görüntülerden bahsetmektedirler. Normal beynin bir fonksiyonu olan işitme, dış dünyadaki bir kaynaktan gelen ses dalgalarının işitme organlarına ulaşması ile başlar. Ses dalgaları kulağa ulaştıktan sonra aslında “ses” olarak değil sinir hücreleri arasında biyokimyasal ve elektriksel bir mesaj olarak, önce beynin işitme merkezine, oradan da düşünce merkezine iletilir. Bir diğer deyişle, işitme beyinde gerçekleşen bir olaydır. Dış dünyadaki veri kaynağından kulağa ulaşan mesaj, ilgili sinir hücrelerinin birbiri ardına etkinleşmesi yani “ateşlenmesi” sonucu işitmeye dönüşür. Eğer işitmede görev alan sinirler bir anormallik sonucu kendiliklerinden etkinleşir ve kendiliklerinden ateşlenmeye başlarsa, bu kez beyin, dışarıdan kulağa bir veri ulaşmasa da sesler duymaya başlar.⁷⁷⁷

Şizofreni hastaları semptom açısından çok geniş bir spektruma sahiptir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi gerçek duyumlardan maksat sadece elektriksel akımlar ve impuls ateşlemeleri ise bir şizofreni hastasının beyni kendi gerçekliği içinde yanıtlar

⁷⁷⁴ Bruce Greyson, “Near-death experiences”, *Varieties of Anomalous Experience: Examining the Scientific Evidence*, ed. Etzel Cardeña vd. (Washington, DC: American Psychological Association, 2014), 333-368; Facco, Enrico Christian Agrillo and Bruce Greyson, “Epistemological implications of near-death experiences and other non-ordinary mental expressions: Moving beyond the concept of altered state of consciousness”, *Medical Hypotheses* 85/1 (2015), 85-93; Bruce Greyson, “Implications of near-death experiences for a postmaterialist psychology”, *Psychology of Religion and Spirituality* 2/1 (2010), 37.

⁷⁷⁵ Pim Van Lommel, “Near-death experience, consciousness, and the brain: A new concept about the continuity of our consciousness based on recent scientific research on near-death experience in survivors of cardiac arrest”, *World Futures* 62/1-2 (2006), 134-151; Pim Van Lommel, “Non-local consciousness a concept based on scientific research on near-death experiences during cardiac arrest”, *Journal of Consciousness Studies* 20/1-2 (2013), 7-48; PimVan Lommel, “About the continuity of our consciousness”, *Brain death and disorders of consciousness* (2004), 115-132; Pim Van Lommel, “Endless consciousness: A concept based on scientific studies of near-death experiences”, *Neuroscience, consciousness and spirituality* (2011), 207-227.

⁷⁷⁶ Roach, *Ruh Gerçekten Var Mı?*, çev. Taner Gezer, 237-240.

⁷⁷⁷ Karaçay, *Yaşamın Sırrı DNA*, 203.

vermektedir. Özellikle mistik deneyimleri sıkça yaşayan şizofren hastaları için yaşadıklarının ne ölçüde gerçek olmadığı tartışılmalıdır. Ancak, insan türü açısından genel biyolojik kalıpların dışında kaldığı söylenebilir. Şizofrenlerdeki kendi kendine nöron ateşlemeleri, sinapslardaki elektrokimyasal bozukluklar ve beyin genelinde olan bağlantı sorunları şizofrenlerin anormal duyumlarına sebep olabilir. Şizofrenlerde değişen gerçeklik elektrik eşleşmesi bazı duyum altı uyaranlara karşı gerçek tepkiler oluşturmaya neden olabilir. Özetle, normal mistiklerle şizofrenik mistiklerin beyin yapıları arasında ciddi benzerlikler bulunabilmektedir. Bu gariplik başarıya ulaşmalarına bile yol açabilir. Sayısız büyük bilim insanının, liderin ve bilgenin sanki psikoz volkanının kenarında yürümesi ve şizofren akrabaları olması tesadüf değildir. James Joyce, Albert Einstein, Carl Gustav Jung ve Bertrand Russell gibi isimlerin hepsinin bazı yakın akrabaları şizofrendi. Newton ile Immanuel Kant “şizotipal” olarak değerlendirilmişlerdir. John Nash otuz yıllık şizofreni hastalığından kurtulduktan, oyun teorisi çalışmasıyla Nobel ödülünü aldıktan sonra, psikoz nöbetlerinin arasına giren mantıklılık dönemlerini hiç de hoş karşılamadığını söylemiştir. Ona göre mantık, kişinin evrenle kurduğu bağı kısıtlamaktadır.⁷⁷⁸

Bazı parapsikolojik olayların beyin-zihin özdeşliği kuramının aleyhinde kullanılması mümkündür. Şimdilerde psişik araştırmaların bu konudaki delilleri fizyolojik delillerden zayıf olsa da, sonunda sağlam dayanaklar elde etmesi ihtimal dâhilindedir. İnsanın değerleri, inançları, kutsala ihtiyacı ve hakikati arama gibi başka yönleri de vardır ki bilim bunları çalışma alanının dışında tutmuştur. Bu olguların ve manevi tözlerin anlaşılması için, bilimin kullandığı ölçülerinin dışında başka ölçülere de ihtiyaç vardır.⁷⁷⁹ Paranormal araştırmalarda aşılması gereken bir nokta var ki zihinsel gerçeklik ve uzay gerçeklik kavramlarının birbirinden nasıl ve ne kadar net sınırlarla ayrıldığı meselesidir.⁷⁸⁰ Kuantumla alakalı yeni gelişmeler fizik ve metafiziğin yakın komşuluğu, paranormale önyargılı ve toptancı bir reddedicilikle yaklaşmamamız gerektiğini göstermiştir.

3.3.4. Bilinç, Benlik ve Ruha Yeni Bir Yaklaşım Olarak Psikonsal Töz

Teknoloji devrimi öncesinde insanların maddi-manevi ya da somut-soyut ayrımı sadece vasitasız duyu organlarıyla hissedilebilen ya da hissedilemeyen şeklinde

⁷⁷⁸ Ridley, *Gen Çeviktir*, çev. Mehmet Doğan, 154-155.

⁷⁷⁹ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 74.

⁷⁸⁰ Roach, *Ruh Gerçekten Var Mı?*, çev. Taner Gezer, 201.

tanımlanmaktaydı. Bugün gerçekleşen teknolojik devrim ve ilerlemeler, geliştirilen cihazlar ve bilimin çeşitli gözlem yöntemleri aracılığıyla makro ve mikro düzeyde kaydettiği ilerlemeler fizikötesi olarak kabul edilen kavram ve varlıkları fiziksele evirmiş, görünür ve hissedilir kılmıştır. Bu anlamda maddenin en küçüğü olduğu tahmin edilen parçalar dahi gözlenmiş kuarklar seviyesine kadar inilmiş; maddenin aslının enerji dalgalarından ve parçacıklardan oluştuğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla maddenin zannedildiği kadar somut, stabil ve değişmez olmadığı anlaşılmıştır. Fizikteki son gelişmelerle madde artık kararlı enerjiyi temsil eder bir duruma gelmiştir. Dolayısıyla tarihin her dönemindeki madde ve maddilik algısının aynı olduğunu söylemek mümkün değildir; bu yüzden teknoloji devrimi öncesi ve sonrasındaki madde anlayışları da farklılık göstermektedir. Sözcüklerin tarihsel yolculuğu bağlamında maddi ve manevi skalada birtakım gel-gitler olması beklenen bir durumdur. Ruh kavramı için de bu durumun geçerli olduğu söylenebilir. Ruhun maddi bir şey olmasının geçmişte ve bugün için aynı kavramsal çerçeveye denk geldiğini söylemek zordur. Ayrıca hatırlamak gerekir ki ruhun mahiyeti, maddi olup olmaması meselesi inanç açısından tali meselelerden olup zaruriyatı diniyeden değildir.⁷⁸¹ Ancak spiritüalizm doktrini özellikle ruhun maddeye indirgenemeyeceğini, ruhun cisimden başka bir mahiyet olması fikri üzerinden giderek bu savı ispat etmekle uğraşmıştır.⁷⁸² Spiritüalizmin bu çıkışı daha çok Newton'un ve eski fiziğin salt maddeci dünyasına karşı olarak gerçekleşmiştir. Oysa yeni fizik (kuantum evren) açısından madde ile mana, somut ve soyut arasındaki duvarlar yıkılmış ve genel olarak tek disiplinli ve bakış açılı tüm sistemler geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır.

Ruhun, cisim olduğunu ifade eden birçok İslam bilgini olmuştur. Bunların içinde cisim oluşu üzerinde en çok duranlar bile bu isimlendirmenin kavramsal bir isimlendirme olduğunu, dolayısıyla anladığımız manada fiziksel, katı ve somut bir şeyi kastetmediklerini söylemişlerdir.⁷⁸³ Bu ayrımı yapmak önemlidir. Zira biz de tezdeki temel savımız olan psikonsal töz iddiasında ruhun her ne kadar cisim olduğunu savunsak da bu tespit görebildiğimiz ve inceleyebildiğimiz cisim türünden olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır.

İnsan zihninin materyalist-natüralist paradigma içerisinde açıklanamayan en önemli özelliği bilinçtir. Bilincin maddeye indirgenmesindeki imkânsızlık materyalizm

⁷⁸¹ Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, 342.

⁷⁸² İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 149

⁷⁸³ el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı, 282.

için en önemli problemdir. Bu problem yüzünden bazı materyalistler bilincin varlığını inkâr etme yoluna gitmişlerdir. Bilincin bu indirgenemezliği aynı zamanda insan zihninin en önemli özelliğidir. Bilincin açıklanması bağlamında materyalist anlayışın büyük boşlukları var olmaya devam etmektedir.⁷⁸⁴ Bilinçle ilgili daha fazla bilgi elde edebilmek için beyin araştırmaları merkezi bir role sahiptir.

Beynin merkezi neresidir? Beyin içinde tüm faaliyetleri yöneten bir mini-süper beyin olmadığına göre en yüksek seviye nedir? Ayrıca bir beyin bölgesinin tek bir özgül ve özerk fonksiyonu yoktur. Aksine, farklı beyin bölgeleri farklı faaliyetler için paralel olarak çalışmak üzere bir şekilde organize olmaktadır. Beynin değişik bölgelerini, birbirine uyumlu ve entegre bir sistem olarak düzenleyen bir üst enerji bandının (ruhun) varlığı söz konusu edilebilir. Zihin ve beyin ilişkisini gözden geçirdiğimizde; zihin bir yandan maddi dünya tarafından etkilenirken, öte yandan ise maddi dünyayı etkileyebilen, maddi olmayan bir “şey”e de sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸⁵ Nörofizyolog Charles S. Sherrington zihin ve madde arasındaki etkileşime dikkat çekmekte ve bu durumun varlığına dair kanıtlar ileri sürmektedir. Ona göre zihin bizim uzamsal dünyamızda âdeta bir ruh gibi hareket etmektedir.⁷⁸⁶

Yüksek bilincin etkinliği olan düşünce ve onun hakkında düşünme, insanın özelliğidir. Kognisyon kelimesiyle ifade edilen bilinç, kişinin düşünme, karar verme ve dikkatle ilgili düşünce süreçlerini ilgilendiren zihinsel aktivite ve yüksek beyin fonksiyonlarıdır. Zaman ve varoluş algılamasıyla, anlam arayışı şeklinde özetleyebileceğimiz süreçleri yöneten bilinçtir. İnsanı insan yapan bu bilinç, yüksek fonksiyonludur ve kişinin soyut kavramları fark edebilmesi anlamına gelir.⁷⁸⁷ Bize göre, metakognisyon genleri ile ruhsal gerçeklik (psikonsal töz) arasındaki etkileşim insani anlamdaki bilincin ortaya çıkmasını temellendirme adına ideal bir açıklamadır.⁷⁸⁸

Teorik fizikçi John Polkinghorne’a göre, soyut bir entite ve ilişkiler yumağı olan genom ruhla etkileşim hâlinde olan ruhun bir parçası olarak düşünülebilir. Ona göre genom ruh kanunundan bir bileşen olarak düşünülebilir.⁷⁸⁹ Çevreden gelen uyaranları

⁷⁸⁴ Caner Taslaman, “Bedenin ve Ruhun İki Ayrı Cevher Olup Olmadığı Sorununa Karşı Telolojik Agnostik Tavır”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2007/2), 48.

⁷⁸⁵ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 39.

⁷⁸⁶ Charles S. Sherrington, *Man on his Nature* (London: Cambridge At The University Press, 1940), 325-357.

⁷⁸⁷ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 146.

⁷⁸⁸ Erwin Schrödinger, *Yaşam Nedir?*, çev. Mehmet Doğan, 141.

⁷⁸⁹ J.C. Polkinghorne, “The person, the soul, and genetic engineering”, 597.

vücut üzerinde iletecek en etkin ve esnek yapılar beyin ve genomdur. Dolayısıyla psikonsal tözün en çok bu yapılar üzerinden vücuda etki ettiğini söylemek mümkündür.

Beynimiz elektrik enerjisini radyo enerjisine çevirebilir. Yahut da çevreden gelen sevgi gibi manyetik enerjiyi beynimizin bir bölgesi elektrik enerjisi hâline getirerek, beynin algılamasını sağlar. Manyetik duyguyu, duyu ve enerjiye çeviren beyin, onu kimyasal ve elektriksel olarak “proses” eder ve biz de bu yolla algılamaya başlarız. Bu durum, henüz tam olarak kanıtlanmış olmasa da akli veriler ışığında ve ayna nöronların keşfinin işaret etmesi ile beynimizdeki manyetik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştüren mekanizmanın varlığını ve kablosuz bağlantılarımızın gerçekleşme hâlini göstermektedir.⁷⁹⁰

Evren dikkatle incelendiğinde; etki etme yeteneğinin cisimsellikten uzaklaştıkça arttığı görülmektedir. Yer kaplamayan, hacmi ve kütlesi olmayan ince kelimesiyle ifade edilemeyecek kadar ince; ışık gibi saydamlardan geçişine engel olunamayacak kadar içe geçici özelliklere sahip maddelerin etki etme yeteneği üst düzeydedir. Materyalist anlayışın aksine madde maddi olma özelliklerinden uzaklaştıkça daha etkin hâle gelmektedir. Göz gibi biri de bini de görmesine engel olunamayan bir keyfiyet, enerji gibi yarı maddi maddeler ve mücerred (soyut) denen; sıfatsız (yani; rengi, ağırlığı vb. söz konusu olmayan); kendinden başka bir şeyle birleşip oluşmamış şeyler, tözsel gerçeklerdir.⁷⁹¹ Bedenin hareket ve davranışlarından sorumlu olup ona etki eden ruhsal gerçekliğin de böyle mücerret ve psikonsal bir madde olması muhtemeldir.

Vücuttaki hücreler hayret verecek derecede karışık birer molekül ve atom sistemidir. Bu sayılamaz ve sınırlanamaz çoklukların anlaşılmasız karmaşıklığından bilinç birliğini çıkarmak için hiçbir araç ya da organ da yoktur. Eğer bu hücrelerin veya atomların bütününe üstüne algılama ve düşünce özelliği saçılmış olsa yine de bağımsız bir bilinç değil, belki bilinç çokluğu olacaktır. Eğer bunların birinde duyum ve düşünce özelliği merkezileştirilse, işte bu unsurlar ruhun kendisini temsil edecektir. Sonuç olarak ruh basit ve tek olan beni ifade etmiş olacaktır.⁷⁹² Bir fMRI deneyinde, beyne herhangi bir görev verilmediğinde, yani istirahat hâlinde bile enerjisinin %80’e yakınına harcadığı gözlenmiş, bunun da sırf benlik hissinin korunması için sarf edildiği kaydedilmiştir.⁷⁹³

⁷⁹⁰ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 125-127.

⁷⁹¹ Özcankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 33.

⁷⁹² İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 142.

⁷⁹³ C. G. Davey, J. Pujol and B. J. Harrison, “Mapping the Self in the Brain’s Default Mode Network”, *Neuroimage* 132/15 (2016), 390-397.

Eğer insan ruhu varlık birliği ile vasıflanmış olmayıp bileşik olsa, bileşik cisimler gibi bölünmesi ve parçalanması ve böylelikle parçalarının bir anda veya yavaş yavaş ayrılmasıyla yok olması gerekir. Fakat ruhsal varlık yalnız birlikle dönüşümlerin en büyüğü olan yokluk ve fenadan kurtulup, varlığının devamını sürekli eylem ve hareket ile temin eder. Bu yüzden ruhun kimliği hem birlik hem de eylem ve hareketle yokluğa dönüşmekten kurtulmuştur.⁷⁹⁴

Bir şeyi gören, bilen, arzulayan ve ona yaklaşmak için hareket edenin bir olduğu kesindir. Çünkü gören birinci, bilen ikinci, arzulayan üçüncü ve hareket eden dördüncü bir şey olsaydı; görenin bilen, bilen arzulayan, arzulayanın hareket eden olmaması gerekirdi. Görünenleri görenin “ben” olduğumu, onları gördüğümde bildiğimi, bildiğimde arzuladığımı, arzuladığımda istediğimi ve organları onlara yakınlaşmak için hareket ettirdiğimi zorunlu olarak bilirim. Yine, bu görme, bilme, arzulama ve hareket etme nitelikleriyle donanmış olanın birden çok değil de bir tek şey olduğu da anlaşılmış olur.⁷⁹⁵

Fizikçi David Bohm ego yapısının altında zaman ve mekânın bulunmadığı bir hafızanın olması gerektiğini söylemiştir. Belleğin, sinir hücrelerinde değil interferans (araya giren) dalgalara kaydedildiğini iddia etmiştir.⁷⁹⁶ Nörofizyolog Eccles ise, kuantum fizikçisi Friedrich Becke’in yardımı ile-enerjinin korunumu kanununu ilkesi ile-zihin beyin etkileşimine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Böylece teorik düzeyde beyin kabuğunun ince temel yapısıyla kuantum fiziği birleştirilmiştir. Eccles’e göre beyin kabuğunun temel birimi, dendronlar yani sinir ağlarıdır. Maddesel beyni onlar temsil etmektedir. Zihinsel beynin temsilcisi sayılan ve madde cinsinden olmayan psikonlar ise, fotonlardan çok daha hızlı, külfetsiz parçacıklardır. Psikonlar, sinir hücre uzantısı dendronlardaki mikro kanalcıkları çalıştırlar. İnsan, harekete niyet edip düşündüğü zaman, ilgili sinir hücreleri psikonlar aracılığı ile ateşlenir ve harekete geçirilir. Böylece algılarımızın birliği oluşur.⁷⁹⁷ Beyin, kuantum eş durumu (rezonans) ile devamlı olarak dinamik ilişki içindedir. Fizikçi Sir Roger Penrose, zihin ile kuantum mekaniği arasındaki

⁷⁹⁴ Kemal, *İlm-i Ahvâl-i Rûh*, 74.

⁷⁹⁵ Râzî, *Nefs ve ’r-Rûh*, çev. Hüsnü Aydeniz, 48.

⁷⁹⁶ David Bohm, *Wholeness and The Implicate Order* (London: Routledge, 2005); Bohm, “Fragmentation and wholeness in religion and in science”, *Zygon* 20/2 (1985), 125-133.

⁷⁹⁷ John C. Eccles and Friedrich Beck, “Quantum aspects of brain activity and the role of consciousness”, *How the Self Controls Its Brain*, mlf. John C. Eccles (Berlin: Springer, 1994), 145-165; Friedrich Beck and John C. Eccles, “Quantum processes in the brain: A scientific basis of consciousness”, *Cognitive Studies: Bulletin of the Japanese Cognitive Science Society* 5/2 (1998).

bağlantıyı öne süren kişidir.⁷⁹⁸ Hammeroff ise Nick Herbert tarafından ortaya atılan kuantum bilinç modeline ilişkin açıklamalar yaparak bu fikre katkıda bulunmuştur.⁷⁹⁹

Organizmamızın tüm atomları bir yıl içinde %98 oranında değişmektedir. Yani bir yıl içinde insanın maddesi toprağa dönüşmektedir.⁸⁰⁰ Buna rağmen bizler karakterimizle, hafızamızla ve diğer melekelerimizle aynı kişi olarak kalabilmekteyiz. Çağımızın önde gelen bilim adamı ve düşünürlerinden Roger Penrose'a göre bir insanın kişisel kimliğini kazandıran şeyin bedeni oluşturan hücreler ve atomlar ya da bunların özel seçilimi olduğunu söylemek hiç de tutarlı değildir.⁸⁰¹

İnsanın kimliğini ve benliğini (ruhunu) kabul etmediğimizde; insan vücudundaki atomların sürekli değişmesi, değişmeseydi bile maddenin ne kadar ve ne aracılığıyla sorumlu tutulabileceği ve bunun insana has hangi organ ile olacağı ve bunun nedeni gibi zor sorularla karşı karşıya kalınır. Eğer insanda sorumluluklarını ona yükleyeceğimiz bir benlik (ruh), zihin ve irade gibi tözsel kavramlar olmazsa tüm insani mefhumların hak, hukuk, adalet, aile ve akrabalık ilişkileri vb. tümünün anlamını yitirme tehlikesi vardır.

Ahlaki sorumluluklar bireyin birliği olmaksızın imkânsız olur. Gerçekte insan, geçmişte bir fiili işleyen kendisiyle bugün aynı kişi olmazsa veya aynı olduğundan habersiz ise, önceden yapılan o fiilden dolayı sorumlu tutulamaz. Kısa bir zamandan sonra, ilk bedenimizi tamamıyla var eden cevherlerden bir tek atom bile geriye kalmaz. Eğer böyle ise bizim yapımızın özdeşliği tamamıyla formel ve zihinseldir.⁸⁰²

Bilinç ya da ben'in nesnel ve gözlemlenebilir davranışlarla özdeş olduğu konusunda ısrar eden bir kimsenin bu ısrarı bile ben'in gerçek olduğunu gösterir. Eğer doğruluk ve yanlışlık diye bir şey varsa, bu durumda düşünme, birliği sağlayan kişisel bir kimlik merkezi dışında birbirini izleyen duyumların salt birbirinin arkasından gelmesi olamaz. Doğruluk ve yanlışlık, tanıma ve bilme bir ben (self) ya da düşünen bir şeyi varsaymaktadır.⁸⁰³ Beyinde bir takım norönlarin deşarjıyla öznel bir algı olan benliği açıklamak mümkün görünmemektedir. Bazı beyin faaliyetleri, tecrübelerimizin yalnızca bize has olmasını (başka deyişle “ben” olmayı) nasıl sağlamaktadır? Birçok bilim adamı şahsa özgü (öznel) deneyimin açıklanamayacağını ve bunun bilimin konusu olmadığını

⁷⁹⁸ Roger Penrose, “The emperor’s new mind”, *RSA Journal* 139/5420 (1991), 506-514.

⁷⁹⁹ Nancy J. Woolf and Stuart R. Hameroff, “A quantum approach to visual consciousness”, *Trends in Cognitive Sciences* 5/11 (2001), 472-478.

⁸⁰⁰ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 54.

⁸⁰¹ Roger Penrose, “Précis of The emperor's new mind: Concerning computers, minds, and the laws of physics”, *Behavioral and Brain Sciences* 13/4 (1990), 643-655.

⁸⁰² İsmail Hakkı İzmirli, *Metafizik*, sad. Refik Ergin, 143.

⁸⁰³ Harold H. Titus, *Living issues in philosophy* (New York: American Book Company, 1970), 150.

bile düşünmektedir.⁸⁰⁴ Zihnin fonksiyonu amaçlıdır, bir hedef doğrultusunda çalışır. Bedendeki kimyasal dengeler bir amaç etrafında dönerler. Benlik ve bilinç fikri de kasıtlı oluşturulur. Olayların farkında olmak bilinç ve niyetle gerçekleşir. Öyleyse, bedeni farkedip izleyen bir zihinden ya da organizmayı “düşünen” bir bilinçten söz etmek gerekir.

İnsan vücudunu bir televizyon alıcısı gibi düşünürsek, biz ekrandaki görüntüyüz ama görüntümüz televizyonun içinden gelmiyor. Kimliğiniz bir anten vasıtasıyla edinilen çevresel bir yayındır. Televizyonun çalışmaması tıpkı alıcının çalışmaması gibi çevreden gelen kimlik yayını da iptal etmemiştir. Böyle bir karşılaştırmada televizyon fiziksel olarak hücreler toplamına karşılık gelmektedir. Yayını sağlayan televizyon anteni kimlik tanımlayıcı alıcılarımızı, yayın ise çevresel sinyali temsil eder. Hücresinin alıcıları kimliği oluşturmazlar; “benliğin” çevreden yüklenmesine aracı olurlar. Bu ilişkiye göre, kimliğimiz yani “benliğimiz” vücudumuz olsa da olmasa da çevremizde vardır. Fiziksel vücudumuz öldüğünde, yayın hâlâ burada olacaktır. Kimliğimiz aynı zamanda çevreyi de oluşturan bir yığın bilgiyi içeren çok karmaşık bir yapıdır.⁸⁰⁵

İnsanlar öldükten sonra bile yayının devam ettiğine dair inancı destekleyen kanıtlardan biri organ nakledilen hastaların yeni organları ile birlikte bazı davranışsal ve psikolojik değişiklikler geçirmesidir. Mesela; sağlığına dikkat eden muhafazakâr bir İngiliz olan Claire Sylvia adında bir hasta geçirdiği kalp ve akciğer naklinden sonra birayı, tavuk kızartmasını ve motosikletleri sevmeye başladığında çok şaşırdığını itiraf etmiştir. Sylvia donörün ailesi ile konuşunca on sekiz yaşındaki heyecanlı bir motosiklet sürücüsünün kalbini aldığını ve onun tavukla birayı çok sevdiğini öğrenmişti. *A Change of Heart (Yürek Değişimi)* adı verilen kitabında Sylvia ameliyattan sonra kendinde ve organ nakli destek grubundaki diğer hastalarda meydana gelen benzer değişiklikleri kaleme almıştır.⁸⁰⁶ Paul P. Pearsall ise *The Heart's Code: Tapping the Wisdom and Power of Our Heart Energy (Kalbin Şifresi: Bilgeliliğin ve Kalbimizdeki Enerjinin Gücünden Faydalanmak)* adlı kitabında yine benzer hikâyeleri aktarmıştır.⁸⁰⁷ Organ nakilleri ile birlikte oluşan bellek problemleri ise şans veya tesadüfün çok daha ötesindedir. Mesela,

⁸⁰⁴ Saygılı, *Beyin ve Ruh*, 72.

⁸⁰⁵ Lipton, *İnancın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 199.

⁸⁰⁶ Claire Sylvia and William Novak, *A Change of Heart: A Memoir* (Boston: Little, Brown and Company, 1997); Stephen Wright, “Heart and soul: can a new heart give you the donor’s personality? Amazing as it sounds, there is evidence that organs can hold memories”, *Nursing Standard* 22/32 (2008), 24-26.

⁸⁰⁷ Paul P. Pearsall, *The Heart's Code: Tapping the Wisdom and Power of Our Heart Energy* (New York: Random House, 1998).

genç bir kız yapılan kalp naklinden sonra bir cinayet sahnesiyle ilgili kâbuslar görüyor ve rüyaları o kadar canlı ki donörü öldüren katilin yakalanmasını sağlıyor. Bu yeni davranışların organ nakli ile birlikte alıcıya nasıl aktarıldığını açıklayan teorilerden biri “hücrel hafıza”, yani hücrelerin olan biten olayları bir şekilde sakladığı düşüncesidir. Evet, hücreler kas hücresi mi yoksa kalp hücresi mi olduklarını “hatırlayabilirler” ama hafızalarının bir sınırı vardır. Hücrelerin fiziksel olarak kızarmış tavuk sevgisini ayırt edebilecek ya da hatırlayabilecek algı mekanizmalarına sahip olduklarına iddia etmek oldukça zordur. Eğer nakledilen organların hâlâ donörün asıl kimlik alıcılarına sahip ve hâlâ aynı sinyali yüklemekte olduğunu düşünürsek psikolojik ve davranışsal hafıza bu olguları ve değişimleri açıklayabilir.⁸⁰⁸

İnsanlar dünyaya gönderilen uzay gemileri gibidir ve çevresel denetleyici olan ruhtan birçok bilgi alınır. Bizler hayatlarımıza devam ederken, yaşadığımız tecrübeler denetleyicimize yani ruhumuza aktarılıyor. Dolayısıyla yaşama şekliniz “benliğinizi” oluşturuyor. Bu tür etkileşimler dünyada yaşadığımız bu hayata önem vermemiz gerektiğini bir kez daha gösteriyor, çünkü hayatımızın sonuçlarını vücudumuzda çok uzun süre taşıyoruz.⁸⁰⁹

Kur'an açısından baktığımızda da bedenin ölümünden sonra bile, kendisinden insan diye bahsedilen canlı, bilinçli ve akıllı olan gerçekliğin varlığının devam ettiğinin söylendiği görülür.⁸¹⁰ Bedenin, ölümün ardından canlı kalmadığı açıkça görülmektedir. “Bu, insandır.” sözümüzle kendisine işaret ettiğimiz varlığın, bu beden veya bedenin organlarının ötesinde bir şey olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹¹

Ruhun ferdiyetini ve kimliğini koruması konusunda ruhlar arasındaki kendi tabiatlarından ve niteliklerinden ileri gelen farklılık, bedenlerin bu tür özellikleri dolayısıyla olan farklılıklarından çok daha fazladır. Yaşarken böyle olduğu gibi öldükten sonra da kişisel kimliğimiz ruhi ve zihinsel süreklilikle korunabilecektir. Ruhun kişisel benliği kabul edilmediği zaman öte dünya özleminin psikolojik yönden biricik dayanağı durumunda olan ve kişiliğimizin oluşmasında son derece büyük önem arz eden ilişkilerden soyutlanmış bir ahiret hayatı bizi tatmin etmeyecektir. Bir kişinin kimliğini bozmak ve sürekliliğine engel olmak kişisel kimlik açısından yıkıcı etki yapabilir. Kişiliği önceden verilmiş ve âdeta kristal gibi donmuş bir şey olarak düşünmek de doğru değildir.

⁸⁰⁸ Lipton, *İncanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 200.

⁸⁰⁹ Lipton, *İncanın Biyolojisi*, çev. Burcu Ünlütürk, 202.

⁸¹⁰ Âl-i İmrân 3/169; el-Mü'min 40/46; Nûh 71/25.

⁸¹¹ Râzî, *Nefs ve'r-Rûh*, çev. Hüsnü Aydeniz, 59.

Zira bu onu herhangi bir eşya ile bir tutmak anlamına gelir. İnsanın kişiliği “her türlü değişmeye rağmen yine de sürekliliğini koruyan” bir şey olarak düşünülmelidir.⁸¹²

Cevher ruh kavramını çok sert bir biçimde eleştirmiş olan H. Lotze bile, “Değişmeden kalan bir benlik”ten söz etmektedir. Aynı şekilde Thomas Reid’in şu cümleleri de son derece ilgi çekicidir: “Benim kişisel kimliğim, benim ‘kendim’ dediğim bölünmez şeyin devam eden varoluşuna işaret eder.” Ona göre, düşüncelerimiz, duygularımız ve eylemlerimiz her an değişmektedir; bunların hiçbir sürekliliği yoktur. Bunlar olsa olsa sadece birbirinin ardından gelen bir dizi oluştururlar. Fakat kendimiz olan şey ya da benliğimiz devamlıdır. “Ben” dediğimiz şey art arda gelen tüm düşünce, duygu ve eylemlerle birlik ilişkisine sahiptir.⁸¹³

G. Galloway’e göre ruh, beden denilen monadlar sistemini hususi bir tarzda birleştirir ve gelişmesini sağlar. Bu yüzden, tohum hâlindeki ruh, tali unsurların seçimi ve düzene konulmasıyla ruhi bir hayat oluşturur ki bu hayat duygululuktan kendi bilincinde olma durumuna doğru ilerler. Buna göre ruh ya da hâkim monad, mevcut organizmanın bozulmasından sonra da varlığını sürdürebilir.⁸¹⁴

Bilinçli olarak deneyimleme kabiliyetimiz fiziksel değil, zihinsel bir olgudur. Zihinsel olgu (bilinç) birçok insanı bedenin yanında zihin ya da ruh gibi bir şeyin, bilincimizin öznesinin – “ben”in ya da benliğin- varlığına inanmaya götürüyor. Zihin (ruh) bizi insan yapan gerçekliğimizdir. Ben, ben olmaktan çıkmadığı sürece zihin ortadan kaldırılamaz, yadsınamaz ve yalnızca beyne veya beynin kimyasal özelliklerine indirgenemez.⁸¹⁵

Ruhu var eden kudret bedene bazı kural ve kuvvetler koymuştur. Bu kuvvetler “ben’e (egoya) bağlı kuvvetlerdir. Ben’in üç önemli sıfatı ve kuvveti vardır. Ben; sosyal, kültürel ve mistik çevreyle ve başka intrapsişik (zihinsel kod) yapılarla olan ilişkilerini bu kuvvetlerle sürdürür. Ayrıca biyolojik yapı ile ben’in ilişkisi ve etkileşimi de kuvvetler yoluyla olur. Bu sayede hormonal ya da benzer bir bozukluk ben ve diğer ruhsal yapılarla etkileşime girebilir.⁸¹⁶

⁸¹² Mehmed Said Aydın, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1-4 (1986), 41; Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 90.

⁸¹³ Pattison, *The Idea of Immortality*, 93-94.

⁸¹⁴ George Galloway, *The Philosophy of Religion* (New York: Scribner, 1923), 571-572.

⁸¹⁵ Schrödinger, *Yaşam Nedir ?*, çev. Mehmet Doğan, 124; Clark, *Bilim Ve/Veya Din*, çev. Enis Doko-İbrahim Akbudak, 260.

⁸¹⁶ Özçankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 55.

Benlik, esasen bir sahibiyet sıfatıdır. Benlik tüm ruhsal uyumları temsil eden bir özellikler bütünü değildir. Bu uyuma yarayan cevapları toplayıp, dengeleyen ve uyumu yararlı şekle getiren ruhun kendisidir. Ruh, ego kavramı altındaki sıfatları ve vicdan kavramı altındaki özellikleri ile ruhun bedende yaşamasına imkân veren akılsal, libidinal ve agresyon kuvvetlerini dengeye ulaştırıp uyuma uygun hâle getirir. Âdetâ, akılsal, libidinal ve agresyon kuvvetleri, ruh ile beden arası etkileşimlerin ifadeleridir. Artık ruh bu potansiyellerin varlığında, bilinç ve iradesi ile davranışa geçmeye hazır hâle gelir.⁸¹⁷

Cismi oluşturan fakat kendileri cisim olmayan, hacim ve şekil sahibi olmayan, bölünmeleri değil sadece bir anda var oldukları gibi bir anda yok olmaları söz konusu olan atomaltı parçacıkların çok büyük bir güç ve potansiyel kuvvete sahip oldukları bilinmektedir.⁸¹⁸ Tıbbi ruhun (metabolik enerjinin), psikonsal tözle etkileşimi yani insan ruhundan bir keyfiyet kazanması ve bunu diğer organlara aktarması söz konusu olursa; bedeninin canlılığı sadece bir keyfiyetten ve bu keyfiyete eşlik eden diğer özelliklerden ibaret demektir. Aslında, insani ruhun, tıbbi ruhla irtibat kurması da, cisimlerin latifliği ile doğru orantılı olarak etkileşime girme ilkesine dayanmaktadır. Çünkü tıbbi ruh, beden yapısı içinde bulunan cisimlerin en latif, en ince olanlarından meydana gelen belli bir mizaca sahip, yüklenici ve aktarıcı işlemi gören mürekkep bir cisim gibidir.⁸¹⁹ Fizik bilimdeki son gelişmeler yakın enerji düzeylerinin birbirini daha çok etkilediğini ve aralarında özel bir iletişim ve enerji aktarımı olduğunu söylemektedir. Kuarkların (atomaltı parçaların) birbirine dönüşümü neredeyse kütesiz olan enerji dönüşümlerine örnek verilebilir.

Polkinghorne’a göre insanlar psikosomatik üniter yapılar, zihin ve madde ayrılmaz bir şekilde birbirini tamamlayan bir ilişki içinde paket sistemlerdir. Ona göre, insanları “cisimleşmiş ruhlar” değil “ruhlu bedenler” olarak düşünmek daha doğrudur. Ruh, “gerçek ben” olarak adlandırılacak şeyi temsil etmektedir. Polkinghorne şöyle diyor: “İçimde ‘gerçek bir ben’ var ve altmış yıl önce okula başlayan çocuk benle, bugünün olgun bilim adamını birbirine bağlayan tek şeyin bu ‘gerçek ben’ olduğuna inanıyorum. Ayrıca bu gerçek ben’in bedenimin bir parçası olmadığını biliyorum” demiştir. Ona göre, fiziksel süreklilik iddiası benliği açıklama adına cazip görünse de bir yanılsamadan

⁸¹⁷ Özçankaya, *Ruh İçimizdeki Biz*, 129-130.

⁸¹⁸ Nükleer fisyon ve füzyon reaksiyonlarında açığa çok büyük enerjiler bu hakikati doğrular. (Yalçın Yağızır and Onur Pekcan, “Nuclear fission–nuclear fusion algorithm for global optimization: a modified big bang–big crunch algorithm”, *Neural Computing and Applications* 32/7, 2020, 2751-2783).

⁸¹⁹ Kaplan, “Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlâk”, 190.

ibarettir. Vücudumuzdaki atomlar yeme, içme ve yıpranma yoluyla sürekli değişmekte ve birkaç yılda tamamen yenilenmektedir. Bedemizdeki atomların pek çoğu artık bizimle değilken aradaki sürekliliği sağlayan şey bu sonsuz karmaşanın akışını düzenleyen “gerçek ben” dediğimiz benliğimizdir.⁸²⁰

Bize göre, ruh dediğimiz hologramik psikonsal tözümüz dinamik ve gelişmekte olan bir yapıya sahiptir. “Gerçek ben”, karakterimiz şekillendikçe ve yeni fikirler ve deneyimler kazandıkça büyür ve gelişir. Bununla birlikte, ruhun kendisini ve taşıdığı bilgileri de kimliğin sürekliliğini garanti eden kişisel farklılığı oluşturan değişmeyen bir bileşen olarak düşünmek gerekir. Ruhun değişmeyen boyutunun bir yönü de biyolojik akış ve sürekliliğin taşıyıcısı olan genomik kimliğimiz olabilir. Bize ait olan hologramik benliğimiz (ruhumuz) tamamen cildimizin içinde yer almıyor. Bir insan olarak benliğimiz, hayatımızı sürdüren ilişkiler ağı ile etkileşim içindedir.⁸²¹

Bir bilim tarihçisi olan J.H. Brooke, “gerçek ben” anlamına gelen ve bilgi taşıyan hologramik yapımızın ruhumuz olduğunu söyler. Bir kişinin gelişimi sırasında zihnin maddesel alt tabakasında titreşim-salınım kodlarının kaydediliğini öner sürer. Bu kodlar fikirlerle ilişkilendirilen bağlantı birlikteliği içinde tekrarlanan davranışların ve düşüncelerin meydana getirdiği benlik reseptörleri gibidir. Gerçek ben, ona göre prensip olarak yeniden dirilen bir bedende yeniden inşa edilebilecek kendine özgü bir form veya formlar dizisinden oluşmaktadır.⁸²²

Daniel Dennett bilinç durumu için şunları söyler: “Eğer siz, vücudunuzun kontrol sisteminin yapılandığı bilginin organize ettiği hologramik (soyut) bir şeyseniz, o zaman prensip olarak, bir programın oluşturulduğu ve ilk çalıştırıldığı bilgisayarın yok edilmesinden kurtulabileceği gibi, bedeninizin ölümünden de sağ olarak kurtulabilirsiniz.”⁸²³ Geriye kalarak çöp yığınlarına eklenecek olan bilgisayardan arda kalan şey soyut bir program olduğu gibi, bedenden geriye kalan da benlik bilinci programı ile kendisine özel, üzerinde beden enerjisinden akan özel frekansların kayıtlı olduğu bir ruh olacaktır.

Materyalizm felsefesinin aksine, bilinçli benliğin klasik anlamdaki maddenin türevi olmayan bir gerçekliğe sahip olduğu kabul edilmelidir. Kişinin kendine ait bilinçli benliğinin özgür seçimler yapma kapasitesi olduğunu kabul etmek, inkâr etmekten çok

⁸²⁰ J.C. Polkinghorne, “The person, the soul, and genetic engineering”, *J. Med Ethics* (Kasım 2004), 595.

⁸²¹ J.C. Polkinghorne, “The person, the soul, and genetic engineering”, 596.

⁸²² J. H. Brooke, “The person, the soul and genetic engineering”, *J. Med Ethics* (Kasım 2004), 599.

⁸²³ J. H. Brooke, “The person, the soul and genetic engineering”, 599.

daha makuldür. Bu görüş bizleri bilinçli benliğin ve vücudun etkileştiği sonucuna götürür. Etkileşimci pozisyonu savunanlar bu durumun bir şekilde beyin içindeki kuantum olaylarındaki bir değişime bağlı olabileceğini iddia etmişlerdir. Bilinçli benlik, bir makineyle değil, motor alanlarla etkileşen bir şey olarak düşünülebilir. Bu motor alanlar bedenle ilişkilidir ve vücudun fizikokimyasal durumlarına bağlıdır. Ancak, bu benlik (enerji bilinç), motor alanlarla aynı şey olmadığı gibi, deneyimleri de yalnızca enerjik ya da biçimlendirici nedensellik tarafından beyin içinde meydana getirilen değişimlere paralel değildir. Motor alanlara “girer”, ama onların üzerinde ve üstünde kalmaya devam eder. Bu alanlar aracılığıyla, bilinçli benlik dış çevreyle, algılama ve bilinçli olarak kontrol edilen etkinlik içindeki vücudun durumlarıyla yakından ilişkilidir.⁸²⁴

Günümüz bilimselliği açısından bir alanın diğerini etkilemesi artık kaçınılmaz bir durumdur. Sosyal bilimler ile biyolojinin arasındaki sınırların kalkmaya başladığı görülmektedir. İnsanlar ne toplumsal ne biyolojik ne de psikolojik dönüşümlerin tek başına incelenemeyeceğinin farkındadırlar. Biyoloji ve fizik arasında kuantum teorisi ile yıkılan önyargıların bu ve benzeri başka vesilelerle teoloji ve bilim arasında da yıkılması muhtemeldir. Zira fizik ve metafizik kümesine dâhil ettiğimiz elemanlar sürekli yer değiştirmekte, enerji devrimleri bizleri metafizik prensipleri kabule ve düşünmeye daha fazla itmektedir. Bu gelişmeler mana ile maddenin ve duygu ile duyunun beraber değerlendirilmesini gerektirmektedir.

⁸²⁴ Sheldrake, *Yeni Bir Yaşam Bilimi*, çev. Sezer Soner, 244-245.

SONUÇ

İnsan doğasının neliği tartışması belki de insanlık tarihi kadar eski olan bir meseledir. İnsanın mahiyeti konuşulurken iki temel unsur olan ruh ve beden kavramları daha çok öne çıkmıştır. İnsanın biyosfer içindeki diğer canlılara karşı farkındalığını ve imtiyazını temin eden akıl, bilinç, düşünce ve irade gibi tözsel yetiler daha çok insanın ruhsal yönünü temsil etme açısından değerlendirilmiştir. Genel olarak semavi ve beşeri dinlerin insanın manevi ve ruhsal yönünü yadsımadan bir değer ve değerlendirme konusu yaptığı görülmektedir. İslam ve düşünce tarihi açısından ise insanın tanımlanmasında kimi düşünürler bedensel yapıyı öne çıkarırken kimileri ise ruhsal gerçekliği daha fazla vurgulamışlardır. Bazı düşünürler ise ruhsal gerçekliği esas alırken bedensel ve organik yapıyı da ihmal etmeden insanı ruh-beden bütünlüğü ve etkileşimi çerçevesinde anlamaya çalışmışlar. Modern bilim insanın ruhsal yönünü ve maneviyatını çeşitli şekillerde yorumlamıştır. Ancak modern bilim içerisindeki hâkim paradigma insan doğası kavramına yaratıcıyla bağlantısı olan metafizik ya da fizik bir ruhsal gerçeklik atfetmemiş bilakis ruhsal öğeleri ve insanın manevi yönünü beynin fonksiyonlarına indirgemeyi tercih etmiştir.

Genel olarak ruh meselesi kelami ve felsefi disiplinler açısından monist ve düalist gibi kavramsal ayrımlara tabi tutulmuştur. Monist yaklaşımlar insanı görünen bedensel yapı zaviyesinden ele alırken, düalist yaklaşımlar ise ruhsal gerçekliğin asla ihmal edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bizim de genel anlamda kabul edip onayladığımız ılımlı düalist yaklaşım, ruh-beden etkileşimli modeli onaylar bir durumda olmakla birlikte birçok hayati gerçeklik, insanın ontolojik üstünlüğü ve interdisipliner bir uyuma da sahiptir. Ruh-beden etkileşimli model ana başlığı altında sunduğumuz psikonsal tözsel ruhsal gerçeklik modeli birçok görüşü uyum anlamında kapsamakla birlikte dinin, felsefenin, biyolojinin, genetiğin, psikiyatrinin ve fizik bilimlerinin gerçek bilimsel paradigmaları ile de uyumludur. Bu model, aynı zamanda ruh ve bedenin birbirini cidden etkileyen iç içe yapılar olduğunu savunmaktadır.

Ruh-beden etkileşimli modelin öngördüğü şeylerden biri de insan doğası ve davranışları üzerinde doğa, çevre ya da diğer faktörlerden hangisinin etkili olduğu hususunda çözüm üretmesidir. Zira bu model ve özellikle de bizim sunduğumuz öneri

özelinde insanın fiileri ve davranışlarına etki açısından ne doğa ne çevre ve ne de diğer faktörler ihmal edilmiştir. İnsan ruh-beden bütünlüğü açısından ele alınmış olup iradenin bilinçli olarak insan davranışlarıyla ilişkili tüm süreçlere etkisi önemle vurgulanmış ve insanın ruhsal gerçekliği bir tür çevresel uyaran olarak da öngörülmüştür. Bu etkileşimli modelin tarihte ve günümüzde birçok İslam bilgini ve bilim adamı tarafından da savunulmuş olması ayrıca önemlidir.

İnsan doğası için ruh-beden etkileşimli bir model önerildiğinde akla ilk gelen soru bu etkileşimin nasıl gerçekleşeceğinin makul bir açıklamasının olup olmadığıdır. Bu bağlamda psikonsal tözsel modelde insanın bedensel tamamlayıcı komponentleri de önemle vurgulanmaktadır. Son yıllarda özellikle öne çıkan beyin araştırmaları ve epigenetik paradigmalar insan bedenindeki esnek beyin ve genom yapılarını öne çıkarmıştır. Beyin ve genomun esnek-akışkan yapısı ve çevresel uyaranlara karşı duyarlı oluşu ruh-beden etkileşimli model açısından tutarlı bir zemin oluşturmaktadır.

Genetik biliminin tarihçesi değerlendirildiğinde genlerin tanımı somut birimlerden epigenetik paradigmayla beraber çevresel ve zihinsel etkileşime açık soyut entitelere doğru kaymıştır. Doğrusal anlayışı ve santral dogmayı savunan genetik paradigma yerini, sirküler ve çevresel bileşenlerle etkileşim içinde olan epigenetik paradigmaya bırakmıştır. Genlerin insan davranışlarını önceden programlayan zoraki kaderler olduğu anlayışı ise epigenetik paradigmayla birlikte; kontrol edilen, çevreden etkilenen ve tercihlerle şekillenen dinamik bir kader anlayışına evrilmiştir. Bu bulgular hem etkileşimli modelin önünü açmış hem de insanın hür iradeli ve sorumlu bir varlık olması statüsünü korumuştur. Ruhsal gerçekliğin kabulü ve irade vurgusu bu modelde önemsenmiş, insanın genlerinin güdümünde olan bir varlık oluşu anlayışı reddedilerek, hayvana indirgenmekten ve otomat bir robot olmaktan kurtulmuş ve ontolojik olarak evrenin ve maddenin ötesine geçebilecek bir bilinç durumunu temsil edebilecek potansiyele sahip olmuştur.

Modern bilimlerin ve özellikle de yeni fiziğin insani bilinci inceleme alanına dâhil etmesi sonucu ortaya çıkan bazı bulgular beynin üst bir kontrol merkezine ihtiyaç duyduğunu ve bunun üstbeyin ya da sürücü beyin şeklinde ifade edilebileceğini dile getirmiştir. Öte yandan kuantum fiziğindeki psikon beyin, psikon beden ya da bilincin uzay zamanda olabileceği gibi iddiaları insandaki ruhsal gerçekliğin varlığına işaret etmektedir. Ruhsal gerçekliğin bedenle olan etkileşimi sonucu ortaya çıkabilmesi muhtemel olan bilinç kavramının öne çıkması onun doğal bir sonucu olan irade ile birlikte insani sorumluluğu ve kulluk misyonunu akla getirmektedir.

Psikonsal töz adıyla sunduğumuz ruhsal gerçeklik modelinin insanların manevi yapısını, duygu ve düşünce dünyasını açıklamada da başarılı olduğu söylenebilir. Etkileşimli model bağlamında ruhsal gerçeklik insan doğasına dâhil edildiği zaman inancın, maneviyatın ve dini faktörlerin insan davranışlarına ve sağlığına olan ciddi etkisi kolaylıkla açıklanabilmektedir. Ayrıca bu model metafizik ve dini kabulleri kapsamı bağlamında Tanrı-insan ilişkini de doğrulayan bir öneri sunmaktadır. İnsanın aşkın varlıkla olan ilişkisinin önemi ve buna duyduğu ihtiyaç ruhsal gerçekliğin kabulüyle birlikte anlam kazanmaktadır.

Modern bilimin hâkim paradigmasının ruha bakışı birçok hayati gerçekliği ve insani değeri ihmal etmekte ve birçok ilmi disiplinin önerilerini bütünlemeci tavırla önemsemesi ve özümsemesi gerekirken indirgemeci bir yaklaşım benimsemektedir. Bu hâkim paradigma fiziksel olguları agnostik bir yaklaşımla ele alırken, metafizik gerçeklere karşı gözlem ve deney alanlarının dışında olduğunu ikrar etmelerine rağmen daha çok inkârcı bir tavır sergilemektedirler.

İnsan kavramının doğru tanımlanması tıbbi tedavide, özellikle de ruhsal hastalıklarda ayrı bir öneme sahiptir. Ruhsal gerçekliğin ve dini bağlılığın genel olarak tedavide ve özelde de psikolojik terapide önemsenmesi iyileşme oranlarını artırmaktadır. İnsanı ruh-beden bütünlüğü içerisinde anlamak ve iki temel unsuru da nazara almak sağlıklı bir beden ve huzurlu bir ruhun etkileşmesi ve birleşmesi sonucu mutlu ve ideal insan algısı inşa edilebilir. Ruh ve iradenin insan davranışlarına etki etmesindeki hayati rolü, bireysel ve sosyal sorumluluk ve hukuku temin etmesi, benlik bilincinin oluşumu ve devamını sağlaması ve dini sorumluluk ile bağlantısı açısından ciddi anlamda önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Alaca, C. Ebu'l-Berekât El-Bağdâdî Düşüncesinde Ruh Tasavvuru. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 159-173.
- Allen, G. E. (1996). Modern Biological Determinism: The Violence Initiative, The Human Genome Project and The New Eugenics. *Sociology of the Sciences Yearbook*, 19, 294-304.
- Allen, M. B. (1997). *Zihinsel Becerileri Geliştirmek*. (Tülay Savaşer, Çev.). İstanbul: Rota Yayınları.
- Altıntaş, R. (2003). *İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn. (1971). *Gâyetü'l-merâm fî 'ilmi'l-keâm*. Hasan Mahmûd Abdüllatîf eş-Şâfi, Thk.). Kahire, y.y.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn. (1983). *el-Mübîn fî me'ânî elfâzi'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*. (Hasan Mahmûd eş-Şâfi, Thk.). Kahire, y.y.
- Andreasen, C. N. (2014). *Cesur Yeni Beyin*, (Yıldırım B. Doğan, Çev.). İstanbul: Okyanus Us Yayın Eğitim Danışmanlık Yayınları.
- Andrews, F. M. (1930). Hugo de Vries. *Plant Physiology* 5(1), 174-180.
- Angers, B., Castonguay, E. ve Massicotte, R. (2010). Environmentally induced phenotypes and DNA methylation: how to deal with unpredictable conditions until the next generation and after. *Molecular Ecology*, 19(7), 1283-1295.
- Arısoy, Ö. ve Oral, E. T. (2009). Bipolar bozuklukla ilgili genetik araştırmalar: bir gözden geçirme. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 20(3), 282-293.
- Aristoteles, (1992). *Anima-Ruh Üzerine*. (Celal Gürbüz, Çev.). (Cilt. 1-2). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Aristoteles, (2000). *Hayvanların Hareketi Üzerine*. (H. Nur Erkızan, Çev.). İstanbul: Bulut Yayınları.
- Aristoteles, (2001). *De Anima. The Basic Works of Aristotle*. (Cilt. 1-2). (Richard McKeon, Der.). New York: The Modern Library.
- Aristotles, (2011). *Nicomachean Ethics*. (R. C. Barlett ve S. D. Collins, Çev.). Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Arvasî, S. A. (2016). *Ruh Risalesi*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

- Asadi, S. ve Jamali, M. (2017). Study of Molecular Pathway Genes VMAT2, SLC18A2, GABA in Trust for God of origin Human, *Journal of Phylogenetics & Evolutionary Biology*, 5(3). 1-33.
- Askerî, Ebû Hilâl el- (1974). *el-Furûku'l-lugaviyye*. Kum: y.y.
- Askerî, Ebû Hilâl. (t.y.). *el-Furûku'l-lugaviyye*. Kahire: Dâru'l-‘İlm ve’s-Sikâfe, Kahire.
- Atay, H. (t.y.). *Kur'an'a Göre İman Esasları*. Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Attas, S. N. (1989). *Modern Çağ ve İslamî Düşünüşün Problemleri*. (Mahmut Erol Kılıç, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aydın, A. A. (1979). *İslâm İnançları ve Felsefesi: Tevhid ve İlmi Kelam*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Aydın, M. S. (1986). “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27(1-4), 31-87.
- Aydın, R., Baytunca, M. B. ve Erermiş, S. (2014). Pediatrik majör depresif bozukluğun genetik özellikleri. *Pediatric Research*, 1(4), 174-9.
- Aquinas, St. T. (1997). *The Human Constitution*. (Richard J. Regan, Çev.). Scranton: University of Scranton Press.
- Babaoğlu, A. (2002). *Psikiyatri Tarihi*. İstanbul: Okuyan Yayınları.
- Bağdâdi, Ebû'l-Berekât. (1358/1939). *el-Kitabu'l-Muteber fi'l-hikme*. (Cilt. 1-3). Haydarabad: Dairetü'l-Maarif el-Osmaniyye.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. (1992). *el-Milel ve'n-nihal*. (Albert Nasrî Nadir, Nşr.). Beyrut: y.y.
- Bal, S. Y. ve Sarıkaya, B. (2022). İnsan İradesi ve Sorumluluğu Bağlamında Neocebrizm'in İddiaları. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(22), 539-565.
- Baltimore, D. (2001). Our genome unveiled. *Nature*, 409(6822), 815-816.
- Bateson, W. ve Mendel, G. (2013). *Mendel's principles of heredity*. New York: Courier Corporation.
- Baylin, S. B. (1997). Tying It All Together: Epigenetics, Genetics, Cell Cycle and Cancer. *Science*, 277(5334), 1948-1949.
- Baymur, F. (1994). *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Bayrakdar, M. (2020). *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Beauregard, M. ve O'leary, D. (2007). *The spiritual brain: A neuroscientist's case for the existence of the soul*. New York: HarperOne/HarperCollins.

- Beck, A. T. (2015). *Bilişsel Terapi ve Duygusal Bozukluklar*. (V. Öztürk ve A. Türkcan, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Beck, J. S. (2016). *Bilişsel Davranışçı Terapi Temelleri ve Ötesi*. (M. Şahin, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bedri, M. (2011). *Düşünme*. (M. Çiftkaya, Çev.). İstanbul: Mahya Yayınları.
- Benjafield, J.G. (1996). *A History of Psychology*. Bostom: Allyn and Bacon.
- Benson, H. (2019). *The Mind Body Effect*. New York: Simon and Schuster.
- Berkeley, G. (2003). *Yeni Bir Algı Teorisi*. (E. Ergün, Çev.). (Ankara: Yeryüzü Yayınevi.
- Bikâî, Burhânüddîn. (1990). *Sırru'r-rûh*. (Mahmud Muhammed Nassâr, Nşr.). Mısır: Mektebetü't-Türasi'l-İslamî.
- Bilmen, Ö. N. (1967). *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bilmen, Ö. N. (1972). *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bixler, J. S. (1925). William James and Immortality. *The Journal of Religion*, 5(4), 378-396.
- Blackman, C. F., Benane, S. G. ve House, D. E. (1993). Evidence for Direct Effect of Magnetic Fields on Neurite Outgrowth. *The FASEB journal*, 7(9), 801-806.
- Blank, M. (1992). Na, K-ATPase Function in Alternating Electric Fields. *National Library of Medicine*, 6(7), 2434-2438.
- Bohm, D. (1985). Fragmentation and wholeness in religion and in science. *Zygon*, 20(2), 125-133.
- Bohm, D. (2005). *Wholeness and The Implicate Order*. London: Routledge.
- Bolay, S. H. (1995). *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bolay, S. H. (1999). *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bolay, S. H. (1989). Akıl. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 2, ss. 238-242). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bradley, R. E. ve C. Sandifer, E. (Der.). (2007). Leonhard Euler: Life, Work and Legacy. (Cilt. 1-5). Danbury-Garden City: Elsevier.
- Brefczynski-Lewis, J. A., Lutz, A., Schaefer, H. S., Levinson, D. B., ve Davidson, R. J. (2007). *Neural correlates of attentional expertise in long-term meditation practitioners*. *Proceedings of the national Academy of Sciences*, 104(27), 11483-11488.
- Brooke, J. H. (2004). Commentary on: the person, the soul and genetic engineering. *Journal of Medical Ethics*, 30(6), 597-600.

- Broyds, I. (1905). Soul. Jewish Encyclopedia. (Cilt 11, ss. 471-475.). London: Funk and Wagnals Company.
- Brown, A. W. (1998). The Placebo Effect: Should doctors be prescribing sugar pills?. Scientific American 278(1).
- Bruno, F. (1996). *Psikoloji Tarihi*. (G. Sevdiren, Çev.). İstanbul: Kibele Yayınevi.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. (1992). *Sahîh-i Buhârî*. (Cilt. 1-8). İstanbul: y.y.
- Buller, David J. (2005). *Adapting Minds: Evolutionary Psychology and the Persistent Quest for Human Nature*. Cambridge: MIT Press.
- Bulut, M. A. (2019). *Ruhun Deşifresi*. Ankara: Hayat Yayınları.
- Bulut, M. A. (2019). *Gizemli Sorular*. Ankara: Hayat Yayınları.
- Burian, R. M. (1985). On Conceptual Change in Biology: The Case of The Gene. *The New Biology and The New Philosophy of Science*, 21-42.
- Büyük Larousse, (1986). Ruh. Büyük Larousse Ansiklopedisi. (Cilt. 16, ss. 9951). İstanbul. Gelişim Yayınları.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. (1969). *Kitâbü'l-Hayevân*. (Cilt. 1-7). Beyrut: y.y.
- Cairns, J., Overbaugh, J., ve Miller, S. (1988). The Origin of Mutants. *Nature*, 335(6186), 142-145.
- Calverley, E.E. (1964). Nefis. İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 9, ss. 179). İstanbul: MEB Basımevi.
- Canan, İ. (1993). Kütüb-ü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi. (Cilt. 1-18). İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Canetti, L., Drewes, M. ve Shaposhnikov, M. (2012). Matter and Antimatter in the Universe. *New Journal of Physics*, 14(9), 1-20.
- Carciofo, R., Song, N., Du, F., Wang, M. M. ve Zhang, K. (2017). Metacognitive beliefs mediate the relationship between mind wandering and negative affect. *Personality and Individual Differences*, (107), 78-87.
- Carrel, Dr. A. (1947). *Dua*. (N. Tendar, Çev.). İstanbul: Amerikan Bord Neşriyat Dairesi.
- Casey, M. A. (2002). *Meaninglessness: The Solutions of Nietzsche, Freud and Rorty*. New York: Lexington Books.
- Cevheri, İsmail b. Hammâd. (1984). *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. (Cilt 1-7) (Ahmed Abdülğafur, Thk.). Kahire: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Cevizci, A. (2015). *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a* (İstanbul: Say Yayınları).
- Cevziyye, İbn Kayyim. (2018). *Kitâbu'r-Rûh*. (Şaban Haklı, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ceylan, A. (2007). *İslâm'da Ölümden Sonra Diriliş İnancı*. Ankara: Kitap Neşriyat Yayıncılık.
- Charlton, B. G. (2008). Genospirituality: Genetic Engineering for Spiritual and Religious Enhancement. *Medical Hypotheses*, 71(6), 825-828.
- Chisholm, J. S. R. ve Farwell, R. S. (1992). Unified spin gauge theories of the four fundamental forces. *In Clifford Algebras and their Applications in Mathematical Physics*, (47), 363-370.
- Chergui, M. (2006). Controlling Biological Functions. *Science*, (313), 1246-1247.
- Churchland, P. (2012). *Madde ve Bilinç*. (B. Ersöz, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları
- Clark, K. J. (2019). *Bilim Ve/Veya Din*. (E. Doko ve İ. Akbudak, Çev.). İstanbul: Destek Yayınları.
- Cohen, A. (1975). *Everyman's Talmud*. Newyork: Schocken Books.
- Cohen, A. G., De Rújula, A. ve Glashow, S. L. (1998). A Matter-Antimatter Universe?. *The Astrophysical Journal*, 495(2), 539.
- Colloca, L. ve Barsky, A. J. (2020). Placebo and Nocebo Effects. *The New England Journal of Medicine*, 382 (2020), 554-561
- Collins, L. J., Schönfeld, B. ve Chen, X. S. (2011). *The Epigenetics of Non-coding RNA*. Trygve Tollefsbol (Der.). Handbook of Epigenetics içinde (ss. 49-61). Birmingham: Academic Press.
- Cook, C. C. (2020). Spirituality, religion and mental health: exploring the boundaries. *Mental Health, Religion & Culture*, 23(5), 363-374.
- Coşkun, İ. (2005). Fahreddin er-Razi'ye Göre Nefs (Ruh)'in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 1-17.
- Coşkun, A. (2016). Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 213-229.
- Cover, J. A. ve Hartz, G. A. (1994). Are Leibnizian Monads Spatial?. *History of Philosophy Quarterly*, 11(3), 295-316.
- Crick, F. (1994). *An Envisioning of Consciousness: The Astonishing Hypothesis-The Scientific Search for the Soul*. Newyork: Scribner.
- Crowson, R. A. (2006). *Classification and Biology*. New York: Routledge.

- Curlin, F. A., Odell, S. V., Lawrence, R. E., Chin, M. H., Lantos, J. D., Meador, K. G. ve Koenig, H. G. (2007). The relationship between psychiatry and religion among US physicians. *Psychiatric Services*, 58(9), 1193-1198.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf (1987). *et-Ta'rifât*. (Abdurrahman Umeyre, Nşr.). Beyrut: y.y.
- Cürcani, Seyyid Şerif (1999). *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (Tarifat)*. (Arif Erkan, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Cüveynî, el- 'Akîdetü'n-Nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye. (1946). (Muhammed Zâhid el-Kevseri, Nşr.). (Beyrut: y.y.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn. (1985). *el-İrşâd ilâ kavâtı'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. (Es'ad Temîm, Nşr.). Beyrut: y.y.
- Çağrıçı, M. (1996). Gazzâlî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 13, ss. 489-505). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çelebi, İ. (2008). Rukye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 35, ss. 219-222). İstanbul: TDV Yayınları.
- Çengel, Y. Bedenin Ötesinde: Beyin, Zihin ve Bilinç. Yunus Çengel. Erişim 18.01. 2023. <https://www.yunuscengel.com>.
- Damasio, A. R. (1999). How the Brain Creates the Mind. *Scientific American*, 281(6), 112-117.
- Dalkılıç, M. (2012). *İslam Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Davey, C. G., Pujol, J. ve Harrison, B. J. (2016). Mapping the self in the brain's default mode network. *Neuroimage*, 132(15), 390-397.
- Day, J. J. ve Sweatt, J. D. (2010). DNA methylation and memory formation. *Nature Neuroscience*, 13(11), 1319-1323.
- Dawkins, R. ve Pinker, S. (1999). Is Science Killing the Soul?. The Guardian-Dillons Debate, *Edge*, 53.
- De Aquino, F. (2012). Quantum Reversal of Soul Energy. *HAL Science Ouverte*, (1), 1-12.
- De Souza, M. (2014). The empathetic mind: The essence of human spirituality. *International Journal of Children's Spirituality*, 19(1), 45-54.
- Demir, O. N. (2019). *İmam Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine İnceleme*, Kader 17(1), 228-254.
- Demirbaş, T. (2005). *Kriminoloji*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Deniz, G. (2018). İnsanî Ruh Üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (37), 25-34.

- Dennet, D., Daniel Dennett's Theory of Consciousness. *Academia*. Erişim Tarihi 13 Ocak 2023. https://www.academia.edu/19141935/Daniel_Dennetts_Theory_of_Consciousness.
- Denno, D. W. (2006). Revisiting the legal link between genetics and crime. *Law and Contemporary Problems*, 69(1/2), 209-257.
- Denno, D. W. (2009). *Behavioral genetics evidence in criminal cases: 1994-2007*, The Impact of Behavioral Sciences on Criminal Law. (N. A. Farahany, Der.). Oxford University Press.
- Descartes, R. (1967). *Metod Üzerine Konuşma*. (M. Karasan, Çev.). İstanbul: MEB Basımevi.
- DiRita, V. J. (2000). Genomics happens. *Science*, 289(5484), 1488-1489.
- Doetsch, P. W. (2002). Translesion Synthesis by RNA Polymerases: Occurrence and Biological Implications for Transcriptional Mutagenesis. *Mutation Research/Fundamental and Molecular Mechanisms of Mutagenesis*, 510(1-2), 131-140.
- D'onofrio, M., Brian, E. ve Lindon, J. (2010). Dini Bağlılık, Tutum ve Davranışlar Üzerindeki Biyolojik ve Sosyal Etkileri Anlama: Bir Genetik Davranış Perspektifi. (C. Çayır, Çev.). *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 145-185.
- Ducasse, C. J. (1951). *Nature, Mind and Death*. La Salle: The Open Court.
- Duplacy, J. (1986). *Mu'cemu'l-Lâhuti'l-Kitâbî*. Beyrut: Daru'l-Meşrik.
- Dupre, J. (2005). *Are There Genes?*. Anthony O'Hear (Der.). Philosophy, Biology and Life içinde (ss. 193-211). Cambridge: Cambridge University Press.
- Durna, U. (2005). A tipi ve B tipi kişilik yapıları ve bu kişilik yapılarını etkileyen faktörlerle ilgili bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 275-290.
- Durusoy, A. (1999). İbn Sînâ Felsefesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 20, ss. 322-331). İstanbul: TDV Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2016). Sosyal Darwinizm. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 210-221.
- Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. (1987). *Cemheretü'l-Lüga* (Cilt. 1-3). (Remzi Münir, Thk.). Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Düzgün, Ş. A. (2005). İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46(2), 13-42.

- Düzgün, Ş. A. (2006). Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 51-62.
- Düzgün, Ş. A. (2013). *Din Birey ve Toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Düzgüner, S. (2013). Ruh-beden ve insan-aşkın varlık ilişkisine yönelik psikolojik yaklaşımın tarihi serüveni. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45(45), 253-284.
- Küfevî, Eyyûb b. Musa Ebu'l-Bekâ el- (1992). *el-Külliyât*, (Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî, Nşr.). Beyrut: Müessesetü'r-risale.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. (1998). es-Sünen. (Cilt. 1-4). (Muhammed Avvâme, Nşr.). Cidde: Darü'l-Kıble li's-Sekafeti'l-İslamiyye.
- Eccles, J. C. (1990). A Unitary Hypothesis of Mind-Brain Interaction in the Cerebral Cortex. *The Royal Society Publishing*, 240(1299), 433-451.
- Eccles, J. C. ve Beck, F. (1994). "Quantum aspects of brain activity and the role of consciousness. How the Self Controls Its Brain içinde (ss. 145-165). (J. C. Eccles, Der.). Berlin: Springer.
- Eccles, J. C. ve Popper, K. (1977). *The Self and Its Brain*. Berlin: Springer International.
- Eichrodt, W. (1961). Old Testament Theology. (Cilt. 1-2). (J.A. Baker, Çev.). London: The Westminster Press.
- Emoto, M. (2004). *The Hidden Messages in Water*. David A. Thayne, Çev.). New York: Beyond Words Publishing.
- Emoto, M. (2004). Healing with water. *The Journal of Alternative & Complementary Medicine*, 10(1), 19-21.
- Erkuş, A. (1994). *Psikoloji Terimler Sözlüğü*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Esteller, M. (2006). The Necessity of a Human Epigenome Project. *Carcinogenesis*, 27(6), 1121-1125.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. (1955). *Kitabu'l-Luma fi Redd'i Ala Ehli'z-Zey'i ve'l-Bid'a*. Kahire: Matbaat'u Mısır.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl (1990). *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. (Cilt. 1-2). (Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Thk.). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Euler, L. (1837). *Letters on Different Subjects in Natural Philosophy*. New york: Harper and Brothers.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed Ezherî. (2001). *Tehzîbu'l-Lüğa*. (Cilt. 1-17). (Muhammed Avd Merab, Thk.). Beyrut: Daru İhyai-Türasi'l-Arabi.

- Facco, E., Agrillo, C. ve Greyson, B. (2015). Epistemological implications of near-death experiences and other non-ordinary mental expressions: Moving beyond the concept of altered state of consciousness. *Medical Hypotheses*, 85(1), 85-93.
- Falk, R. (1986). What is a gene?. *Studies in History and Philosophy of Science Part A: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 17(2), 133-173.
- Fancher, R. E. (1997). *Ruhbilimin Öncüleri*. (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayıncılık.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. (1951). *Kitâbu Makâlâtî'r-Refî'a fî Usûli İlmi't-Tabî*, (N. Lugal-A. Sayılı, Nşr.). *Belleten*, 15(57), 75-192.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. (1987). *Siyaset Felsefesine Dair Görüşler/Fusûlü'l-Medenî*. (Hanifi Özcan, Çev.). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fârâbî (1999). *Uyunu'l-Mesâil*. Islamic Philosophy içinde (Cilt 12, ss. 1-120). Fuat Sezgin, Der.). Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe Univeristy.
- Fazlurrahman, M. (2016). *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*. (Adnan B. Baloglu-A. Çiftçi, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ferahidi, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr el- (2003). *Kitabül Ayn Müratteben ala Hurufil Mucem* (Cilt. 1-8) (thk. Abdülhamid Hindavi, Thk.). Beyrut: Darül Kütübül İlmiyye.
- Fîrûzâbâdî. Ebû't-Tâhir Mecdüddîn el- (2005). *el-Kâmûsu'l-muhît*. (Mektebu't-tahkîki't-turâsi fî müesseseti'r-risâle, Thk.). Beyrut: Müessesetü'r-risale.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- (1994). *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: y.y.
- Fıstıkçı, N., Keyvan, A. ve Cesur, E. (2016). Psikiyatrik Hastalıklarda İçgörü Kavramı: Bir Gözden Geçirme. *Yeni Symposium*, 54(2), 25-30.
- Foster, P. L. ve Cairns, J. (1992). Mechanisms of Directed Mutation. *Genetics*, 131(4), 783-789.
- Fraga, M. F., Ballestar, E., Paz, M. F., Ropero, S., Setien, F., Ballestar, M. L., ... ve Esteller, M. (2005). Epigenetic Differences Arise During the Lifetime of Monozygotic Twins. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102(30), 10604-10609.
- Fragar, R. (2003). *Kalp, Nefs ve Ruh*. (İ. Kapaklıkaya, Çev.). İstanbul: Gelenecek Yayıncılık.

- Frankl, V. E. (1966). Logotherapy and existential analysis—a review. *American Journal of Psychotherapy*, 20(2), 252-260.
- Frégnac, Y. ve Laurent, G. (2014). Neuroscience: Where is the Brain in the Human Brain Project?. *Nature*, 513(7516), 27-29.
- Fukuyama, F. (2002). *İnsan Ötesi Geleceğimiz Biyoteknoloji Devriminin Sonuçları*. (Çiğdem Aksoy Fromm, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Fuzûlî, (1962). *Matla'ul-İ'tikâd fî Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-Ma'ad*. (Muhammed b. Tunci, Nşr.). (E. Coşan-K. Işık, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gaidos, S. ve Fuller, N. R. (2009). Living physics: From green leaves to bird brains, biological systems may exploit quantum phenomena. *Science News* (175), 26-29.
- Galloway, G. (1923). *The Philosophy of Religion*. New York: Scribner.
- Gargiulo, G. J. (2004). *Psyche, Self and Soul*. Londra: Whurr.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1853). *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. (Cilt. 1-4). Kahire: y.y.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1981). *Me'âricü'l-kuds fî Medârici Ma'rifetin'n-Nefs*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1986). *el-Madnûnû's-sağîr-Mecmû'atü resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî*. (Cilt. 1-4). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1986). *Şerefu'l-Akl ve Mâhiyetuhu*. Beyrut: y.y.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1987). *İhyâu' Ulûmi'd-Dîn*. (Cilt. 1-4). Ahmet Serdaroğlu, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1994). *el-Müstasfâ*, (Yunus Apaydın, Çev.). Kayseri, Rey Yayıncılık.
- Geach, P. (1970). *God and the Soul*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Gelbart, W. M. (1998). Databases in Genomic Research. *Science*, 282(5389), 659-661.
- Giot, L., Bader, J. S., Brouwer, C., Chaudhuri, A., Kuang, B., Li, Y., ... ve Rothberg, J. M. (2003). A protein interaction map of *Drosophila melanogaster*. *Science*, 302(5651), 1727-1736.
- Giritli, S. P. (1887). *Ruh*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Glasser, M. F., Smith, S. M., Marcus, D. S., Andersson, J. L., Auerbach, E. J., Behrens, T. E., ... & Van Essen, D. C. (2016). The Human Connectome Project's Neuroimaging Approach. *Nature Neuroscience*, 19(9), 1175-1187.
- Goodman, R. ve Blank, M. (2002). "Insights Into Electromagnetic Interaction Mechanisms. *Journal of Cellular Physiology*, (192),16-22
- Goleman, D. (1996). *Duygusal Zekâ*. (B. S. Yüksel, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.

- Gorman, J. M., Kent, J. M., Sullivan, G. M. ve Coplan, J. D. (2000). Neuroanatomical hypothesis of panic disorder, revised. *American Journal of Psychiatry*, 157(4), 493-505.
- Gökberk, M. (1993). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Grantham, T. A. (2000). Evolutionary Epistemology Social Epistemology and the Demic Structure of Science. *Biology and Philosophy*, 15, 443-463.
- Gray, R. D. (1992). *Death of the Gene: Developmental Systems Strike Back*. Paul E. Griffiths (Der.). *Trees of Life: Essays in Philosophy of Biology* içinde (ss. 165-209). Australia: Springer-Science+Business Media.
- Greenberg, G. (2003). Is it Prozac? Or placebo. *Mother Jones*, 28(6), 76-81.
- Greyson, B. (2010). Implications of near-death experiences for a postmaterialist psychology. *Psychology of Religion and Spirituality*, 2(1), 37.
- Greyson, B. (2014). *Near-death experiences*, (E. Cardeña, S. Jay L. Krippner, Der.). *Varieties of Anomalous Experience: Examining the Scientific Evidence* içinde (ss. 333-368). Washington, DC: American Psychological Association.
- Güç, A. (2018). Ruh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 35, ss. 197-199). Ankara: TDV Yayınları.
- Güleç, H. (2009). Psikiyatride psikometri: Temel kavramlar. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 1(2), 175-186.
- Günaltay, M. Ş. (1994). *Felsefe-i Ülä: İsbât-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 2 Şubat 2023. <http://sozluk.gov.tr>.
- Gürsu, O. (2015). Ergenlik dönemi dindarlığı ile ruh sağlığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34(34), 49-75.
- Gürsu, O. (2016). İslam Düşünürlü Belhî'nin Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 271-309.
- Hackermüller, L., Uttenthaler, S., Hornberger, K., Reiger, E., Brezger, B., Zeilinger, A., ve Arndt, M. (2003). Wave Nature of Biomolecules and Fluorofullerenes. *Physical Review Letters*, 91(9).
- Hackney, C. H. ve Sanders, G. S. (2003). Religiosity and mental health: A meta-analysis of recent studies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(1), 43-55.
- Hall, B. G. (1990). Spontaneous Point Mutations That Occur More Often When Advantageous than When Neutral. *Genetics*, 126(1), 5-16.

- Hamer, D. H. (2005). *The God gene: How faith is hardwired into our genes*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Hameroff, S. Ve Chopra, D. (2012). *The “Quantum Soul, Exploring Frontiers of the Mind-Brain Relationship*. (A. M. Almeida-F. S. Santos, Der.). New York: Springer.
- Hançerlioğlu, O. (1980). *Felsefe Ansiklopedisi-Kavramlar ve Akımlar*. (Cilt. 1-7). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harrison, I. (2005). The God Gene-How Faith Is Hardwired into Our Genes. *International Journal of Humanities and Peace*, 21(1), 110.
- Hasker, W. (2018). *The Case for Emergent Dualism*. The Blackwell Companion to Substance Dualism İçinde (ss. 61-72). (Jonathan J. Loose, Angus J. L. Menuge ve J. P. Moreland. Der.). New York: Wiley-Blackwell.
- Hastings, J. (1963). Holy Spirit. Dictionary of the Bible. Edinburg: Scribners.
- Hazelgrove, J. (1999). Spiritualism after the Great War. *Twentieth Century British History*, 10(4), 404-430.
- Haque, A. (2004). Psychology from Islamic perspective: Contributions of early Muslim scholars and challenges to contemporary Muslim psychologists. *Journal of Religion and Health*, 43, 357-377.
- Herbert, B. M. ve Pollatos, O. (2012). The body in the mind: on the relationship between interoception and embodiment. *Topics in Cognitive Science*, 4(4), 692-704.
- Herevî, Ahmed b. Muhammed el- (1999). *Kitâbü'l-Garîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. (Ahmed Ferid el-Mezidi-Mustafa el-Baz, Thk.). (Cilt. 1-6). Suudi Arabistan: Mektebetü Hezar.
- Hick, J. (1978). Present and future life. *Harvard Theological Review*, 71(1-2), 1-15.
- Hirschi, T. ve M. Gottfredson, M. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.
- Holden, C. (1996). Child Development: Small Refugees Suffer the Effects of Early Neglect. *Science*, 274(5290), 1076-1077.
- Horgan, J. (1999). The undiscovered mind: How the human brain defies replication, medication, and explanation. *Psychological Science*, 10(6), 470-474.
- Hoyle, R. B. (1979). Spirit (holy). Spirit of God (Hebrew). (Cilt 11, ss. 784). Edinburgh: Encyclopedia Of Religion And Ethics.
- Hökelekli, H. (2006). İslam geleneğinde psikoloji kültürü. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 409-421.

- Hökelekli, H. (2022). *Din Psikolojisi*. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hummer, R. A., Rogers, R. G., Nam, C. B. ve Ellison, C. G. (1999). Religious involvement and US adult mortality. *Demography*, 36(2), 273-285.
- Hüseynî, Abdülmuhsin el- (t.y.). *el-Ma'rife 'inde'l-Hakîm et-Tirmizî*. Kahire: Dâru'l-kâtibi'l-Arabî li't-tibâa ve'n-neşr.
- İbn Atiyye, Ebi Muhammed Abdulhak. (1992). *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*. (Cilt. 1-6). Abdüselâm Abdü's-Şafî Muhammed, Thk.). (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. (1994). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüga*. (Şehâbeddîn Ebû Amr, Thk.). Beyrut: y.y.
- İbn Hazm, el-Kurtubî. (1899), *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. (Cilt. 1-7). Mısır: y.y.
- İbn Kemal, *Hakikatü'r-rûh ve'n-nefs*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 135.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. (t.y.). *Lisânü'l-Arab* (Cilt. 1-71). (Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbillah-Haşim Muhammed Şazeli, Thk.). Kâhire: Darül-meârif.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed (1994). *Lisânü'l-Arab* (Cilt. 1-15). Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. (1885). *Tehâfütü't-Tehâfüt*. Mısır: y.y.
- İbn Rüşd, (2007). *Telhîsü Kitabi'n-Nefs*. (Atilla Arkan, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ, Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. (1881). *Risâle fî'l-Hudûd-Tis'a Resâil*. Kostantiniyye: y.y.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. (t.y.). *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-keîlâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- İmamoğlu, A. V. (1995). Ruh Beden ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (12).
- İmamoğlu, T. (2003). *George Berkeley İdealizminde Ruh ve Tanrı. Doktora tezi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- İsfahânî, Râğıb. (1986). *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İsfahânî, Râğıb. (1412/1992). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (Safvân Adnân Dâvûdî, Thk.). Dimeşk-Beyrut: Dâru'l Kalem, Daru's-Şam.
- İzmirli, İ. H. (1919). *Felsefe-i İslâmiyye Tarihi-el-Kindî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

- İzmirli, İ. H. (2012). *Metafizik*. Refik Ergin, Sad.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Jablonka, E. ve Raz, G. (2009). Transgenerational epigenetic inheritance: prevalence, mechanisms, and implications for the study of heredity and evolution. *The Quarterly Review of Biology*, 84(2), 131-176.
- Jablonka, E. Ve Lamb, M. J. (2013). *Evrimin Dört Boyutu: Yaşam Tarihinde Genetik, Epigenetik, Davranışsal ve Simgesel Değişimler*. (M. Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jacob, F. ve Monod, J. (1961). Genetic Regulatory Mechanisms in the Synthesis of Proteins. *Journal of molecular biology*, 3(3), 318-356.
- Jacobi, J. (2002). *C.G. Jung Psikolojisi*. Mehmet Arap, Çev.). İstanbul: Barış İlhan Yayınevi.
- James, W. (2017). *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. (İ. Hakkı Yılmaz, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Jansen, R., Yu, H., Greenbaum, D., Kluger, Y., Krogan, N. J., Chung, S., ... ve Gerstein, M. (2003). A Bayesian networks approach for predicting protein-protein interactions from genomic data. *Science*, 302(5644), 449-453.
- Jin, M., Blank, M. ve Goodman, R. (2000). ERK1/2 Phosphorylation, Induced by Electromagnetic Fields, Diminishes During Neoplastic Transformation. *Journal of Cellular Biochemistry*, 78(3), 371-379.
- Johannsen, W. (1911). The Genotype Conception of Heredity. *The American Naturalist*, 45(531), 129-159.
- Jones, P. A. (2001). Death and Methylation. *Nature*, 409(6817), 141-143.
- Jones, W. J. (2005). Brain, Mind and Spirit-A Clinician's Perspective or Why I Am Not Afraid of Dualism. (Kelly Bulkeley, Der.). Soul, psyche, brain: New directions in the study of religion and brain-mind science içinde (ss. 36-60). New York: Palgrave Macmillan.
- Joseph, J. (2022). A Reevaluation of the 1990 Minnesota Study of Twins Reared Apart IQ Study. *Human Development*, 66(1), 48-65.
- Jung, C. G. (2015). *Psikoterapi Pratiği*. (S. Türk, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Jung, C. G. (2016). *Analitik Psikoloji Sözlüğü*. (N. Nirven, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayınevi.
- Kâdî Abdülcebbar. (1962-1965). *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. (Cilt. 1-16). Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme.

- Kalender, R. (1990). Ruhsal Hastalıkların Tedavisinde Musikî. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31(1), 271-281.
- Kandel, E. R. (1999). Biology and the Future of Psychoanalysis: A New Intellectual Framework for Psychiatry Revisited. *American journal of Psychiatry*, 156(4), 505-524.
- Kanade, V. A. (2017). The Placebo/Nocebo Effect: Learning the Impact of Positive/Negative Emotion (S) on the Physiology of Human Cells. *International Journal of Medicine and Pharmaceutical Science (IJMPS)*, 7, 31-40.
- Kaplan, H. (2001). *Fahrüddîn Er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlâk*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Karaçay, B. (2013). *Yaşamın Sırrı DNA*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Yayınları.
- Karahan, T. F. ve Sardoğan, M. E. (2016). *Psikolojik Danışma ve Psikoterapide Kuramlar*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karaman, A. (2020). *Monoamin oksidaz (MAO) enzim polimorfizminin öfke ve saldırganlık eğilimiyle bağlantısı*. Yüksek Lisans Tezi, Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü.
- Karlığa, H. B. (1999). İbn Rüşd. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 20, ss. 257-288). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kasap, H. (Der.). (2020). *Tıbbi Biyoloji ve Genetik*. Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- Kasar, V. (1995). *İsmail Fenni Ertuğrul'un Ruh Görüşü*. Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Kasar, V. (2008). İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Ahiret. *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(20), 145-157.
- Kaya, M. (1995). Fârâbî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 12, ss. 145-162). İstanbul: TDV Yayınları.
- Keklik, N. (1969). *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*. İstanbul: İÜEF Yayınları.
- Keller, E. F. (2004). *Genin Yüzyılı*. (Haluk Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kemal, Y. (2014). *Gâyetü'l-Beyân Fi Hakikati'l-İnsân Yâhûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh*. (Remzi Demir-Ali Utku, Sad.). Konya: Çizgi Kitapevi.
- Keyyâlî, Abdurrahman. (1969). *el- 'Akl beyne 'n-nazariyyeteyn el-mâddiyye ve 'r-rûhiyye*. Dimaşk: Mecelletü Mecma'i'l-Lügati'l-'Arabiyye.
- Kırca, C. (2007). Kur'an'da Ruh Sağlığı. *Diyanet İlmi Dergi* 43(2), 158-172.
- Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. (1994). *Felsefî Risâleler*. (M. Kaya, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.

- Kirmayer, L. J., Andermann, L., Fung, K., Guzder, J. ve Jarvis, G. E. (2022). The Importance of Religion and Spirituality in Cultural Psychiatry: Reply to Drs Persad and Oyewumi. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 67(8), 661-661.
- Kirsch, I., Moore, T. J., Scoboria, A. ve Nicholls, S. S. (2002). The emperor's new drugs: An analysis of antidepressant medication data submitted to the US Food and Drug Administration. *Prevention & Treatment*, 5(1), 23.
- Kitcher, P. (2003). *Battling The Undead How (and How Not) to Resist Genetic Determinism. In Mendel's Mirror: Philosophical Reflections on Biology*. New York: Oxford University Press.
- Kling, J. (2003). Put the Blame on Methylation: This Gene-Silencing Mechanism, Not Necessarily Mutation, is Often Found Culpable in Creating Cancerous Cells. *The Scientist*, 17(12), 27-29.
- Kluger, J., Chu, J., Liston, B., Sieger, M. ve Williams, D. (2004). Is God in our genes. *Time*, 164, 62-72.
- Koch, R. (1970). Spirit", Bauer Encyclopedia of Biblical Theology (Cilt 3, 869-889). (Johannes B. Bauer, Der.). London: y.y.
- Koç, M. (2002). *Dua ve İbadet Psikolojisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri. Yüksek lisans tezi*, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Koç, T. (2005). *Ölümsüzlük Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Koçar, M. (2003). İbn Kemal'in Risâle fî Beyânî'n-Nefs ve'r-Ruh ve'l-Beden Adlı Eseri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (10), 13-23.
- Koçar, M. (2006). Mâtürîdî'nin Kur'ân'da Yer Alan Ruh Kavramına Yüklendiği Anlamlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 57-68.
- Koenig, H. G., Al-Zaben, F., & VanderWeele, T. J. (2020). Religion and psychiatry: Recent developments in research. *BJPsych advances*, 26(5), 262-272.
- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, (2020). (Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, Çev.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. (1964). *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*. (Cilt. 1-20). (Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, Thk.). Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye.
- Kutluer, İ. (1992). Ebû Zeyd el-Belhî. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt 5, 412-414). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kutluer, İ. (1999). Ruh. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt 35, 193-197). İstanbul: TDV Yayınları.

- Kutub, S. (1979). *Fizilâl-il-Kur'an*. (Cilt. 1-16). (B. Karlığa, M. E. Saraç, İ. H. Şengüler, Trc.). İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Küken, G. (1996). *Doğu-Batı Felsefesi Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Lacombe, O. (1943). *Descartes*. (M. Karasan, Çev.). Ankara: İdeal Yayınevi.
- Lazar, S. W., Bush, G., Gollub, R. L., Fricchione, G. L., Khalsa, G. ve Benson, H. (2000). Functional brain mapping of the relaxation response and meditation. *Neuroreport*, 11(7), 1581-1585.
- Leaman, O. (1985). *An Introduction to Medieval İslamic Philosphy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, B. Y. ve Newberg, A. B. (2005). Religion and health: A review and critical analysis. *Zygon*, 40(2), 443-468.
- Leibniz, G. W. (1949). *Metafizik Üzerine Konuşma*. (N. Hızır, Çev.). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Leibniz, G. W. (1989). *Philosophical Papers and Letters*. (Cilt. 1-2). (Leroy E. Loemker, Der.). Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
- Lepp, I. (1968). *Death and Its Mysteries*. (Bernard Murcland, Çev.). Newyork: The Macmilian Company.
- Levin, J. ve Chatters, L. (1998). *Research on religion and mental health: An overview of empirical findings and theoretical issues*. (Harold G. Koenig, Der.). Handbook of religion and mental health içinde (ss. 34-51). San Diego: Academic.
- Liboff , A.R. (2004). Toward an Electromagnetic Paradigm for Biology and Medicine. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 10(1). 41-47.
- Ling, S., Umbach, R. ve Raine, A. (2019). Biological explanations of criminal behavior. *Psychology, Crime & Law*, 25(6), 626-640.
- Lipowski, Z. J. ve Lipowski, Z. J. (1985). What does the word “psychosomatic” really mean? A historical and semantic inquiry. *Psychosomatic Medicine and Liaison Psychiatry*, 7, 119-137.
- Lipton, B. H. (2020). *İnancın Biyolojisi*, (Burcu Ünlütamak, Çev.). İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.
- Lycan, W. (1981). Form, Function and Feel, *The Journal of Philosophy*, 78(1), 24-50.
- Maddox, J. (1999). End of The Millennium Special Issue: What Science Will Know in 2050. *Scientific American*, 281(6).

- Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Ashabî el-Himyari. (1339). *el-Muvatta*. (Cilt. 1-2). Kahire: y.y.
- Marciak-Kozłowska, J. Ve Kozłowski, M. (2016). On Psychon in Quantum of Consciousness. *Journal of Consciousness Exploration & Research*, 7(10), 794-800.
- Marenin, O. ve Reisig, M. D. (1995). A general theory of crime” and patterns of crime in Nigeria: An exploration of methodological assumptions. *Journal of Criminal Justice*, 23(6), 501-518.
- Marks, L. D. (2017). Ruh Sağlığı, Dinî İnanç ve Sarsıcı Soru. (R. Geçioğlu, Çev.). *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 17(1), 443-453.
- Marks, L., Nesteruk, O., Swanson, M., Garrison, B. ve Davis, T. (2005). Religion and health among African Americans: A qualitative examination. *Research on Aging*, 27(4), 447-474.
- Marsıglı, P., Guzzan, F. ve Gennaro, L. (1995). Kirlian Fotoğrafçılığı. (S. Tuna, çev.). Türkiye: Ruh ve Madde Yayıncılık.
- Martin, G. N., Carlson, N. R. ve Buskist W. (1997). *Psychology*. Massachusetts: Company Needham Heights.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. (2005). *Kitâbü't-Tevhîd*. (Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Nşr.). Ankara: İsam Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. (2005). *Te'vilâtü Ehli's-sünne, Tefsirul-Mâturîdî*. (Mecdi Basellum, Thk.). Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Menkü, B. E. ve Coşar, B. (2021). *Psikosomatik Bozukluklar*, Türkiye Klinikleri içinde (ss. 32-36). (B. Coşar, Der.). Ankara, 2021.
- McClare, C. W. F. (1974). Resonance in bioenergetics. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 227(1), 74-97.
- McClintock, B. (1984). The Significance of Responses of the Genome to Challenge. *Science*, 226(4676), 792-801.
- McFadden, J. ve Al-Khalili, J. (1999). A Quantum Mechanical Model of Adaptive Mutation. *Biosystems*, 50(3), 203-211.
- Mesulam, M. (2008). Representation, inference, and transcendent encoding in neurocognitive networks of the human brain. *Annals of Neurology*, 64(4), 367-378.
- Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. (1984). *Müsnedi Ebî Ya'lâ*. (Cilt. 1-13). (Hüseyin Selim Esed, Thk.). Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs.

- Monod, J. (2012). *Rastlantı ve Zorunluluk: Modern Biyolojinin Doğa Felsefesi*. (Elodie Eda Moreau, Çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Moreira-Almeida, A., Lotufo Neto, F. ve Koenig, H. G. (2006). Religiousness and mental health: a review. *Brazilian Journal of Psychiatry*, 28(3), 242-250.
- Morris, K. V. (Der.). (2012). *Non-coding RNAs and Epigenetic Regulation of Gene Expression: Drivers of Natural Selection*. London: Horizon Scientific Press.
- Morris, K. V. (2008). *RNA Mediated Transcriptional Gene Silencing*. P. J. Paddison and P. K. Vogt (Der.). RNA İnterference içinde (ss. 211-224). Berlin: Springer.
- Morse, J. J. (2013). A Brief History of Spirit Photography. *Psypioneer Journal*, (9)16, 173-194.
- Moseley, J. B., O'malley, K., Petersen, N. J., Menke, T. J., Brody, B. A., Kuykendall, D. H., ... ve Wray, N. P. (2002). A controlled trial of arthroscopic surgery for osteoarthritis of the knee. *New England Journal of Medicine*, 347(2), 81-88.
- Mukherjee, S. (2018). *GEN*. (Cem Duran, Çev.). İstanbul: Domingo Yayınları.
- Murtonen, A. (1958). The Living Soul. A Study of the meaning of the word *nəfəš* in the Old Testament Hebrew Language, *Studia Orientalia Electronica* 23 (1958), 79-105.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî. (t.y.). *el-Câmiu's-Sahîh*. (Cilt. 1-5). (Muammed Fuâd Abdülbâki, Thk.). Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.
- Myss, C. (2020). *Ruhun Anatomisi*. (Z. Y. Kaynak, Çev.). İstanbul: Butik Yayıncılık.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. (1930). *es-Sünen*. (Cilt. 1-8). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn. (1987). *et-Temhîd*. (Abdülhay Kâbîl, Nşr.). Kahire: Dâru's-Sekâfe.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn. (1993). *Tebsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. (Cilt. 1-2). (Claude Sâlâme, Nşr.). Beyrut, y.y.
- Newberg, A. B. ve D'Aquili, E. (2001). *Why God Won't Go Away: Brain Science & The Biology of Belief*. New York: Ballantine.
- Ogryzko, V. (2008). On Two Quantum Approaches to Adaptive Mutations in Bacteria. *arXiv*, 0805(4316).
- Oleron, P. (1986). *Zekâ*. (Ela Güngören, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öge, S. (2004). Fıtratın Mîsakı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (22), 240-260.
- Öner, N. (1986). *Klasik Mantık*. Ankara: AÜİF Yayınları.

- Öner, N. (2005). *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Özcankaya, R (1999). *Ruh İçimizdeki Biz*. İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Özdemir, G. (2009). *Din ve Beyin*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.
- Özden, H. Ö. (1991). *İbn Sînâ Metafiziği ile Descartes Metafiziğinin Karşılaştırılması*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Özler, M. (2010). *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Panipetî, Muhammed Senâullah (1992). *Tefsiru 'l-Mazhari*. (Cilt. 1-10). (Ğulam et-Tevsi, Thk.). Pakistan: Mektebetü Rüşdiye.
- Pearsall, P. P. (1998). *The Heart's Code: Tapping the Wisdom and Power of Our Heart Energy*. New York: Random House.
- Pearson, H. (2003). Geneticists Play The Numbers Game in Vain. *Nature*, 423(6940), 576.
- Pereira, C. ve Reddy, J. (2016). Near-death Cases Desegregating Non-locality/Disembodiment Via Quantum Mediated Consciousness: An Extended Version of the Cell-Soul Pathway. *Journal of Consciousness Exploration & Research*, 7(11), 951-968.
- Pennisi, E. (2003). A Low Number Wins the GeneSweep Pool. *Science*, (300), 1484.
- Pennisi, E. (2003). Gene Counters Struggle to Get the Right Answer. *Science*, (301), 1040-1041.
- Penrose, R. (1990). Précis of The emperor's new mind: Concerning computers, minds, and the laws of physics. *Behavioral and Brain Sciences*, 13(4), 643-655.
- Penrose, R. (1991). "The emperor's new mind", *RSA Journal*, 139(5420), 506-514.
- Persinger, M. A. (2001). The neuropsychiatry of paranormal experiences. *The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, 13(4), 515-524.
- Pert, C. B. (1997). *Molecules of Emotion: Why You Feel the Way You Feel*. New York: Scribner.
- Petrie, K. J. ve Rief, W. (2019). Psychobiological mechanisms of placebo and nocebo effects: pathways to improve treatments and reduce side effects. *Annual Review of Psychology*, 70, 599-625.
- Platon, (2001). *Phaidon*. (H. Ragıp Atademir-K. Yetkin, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Pilotti, J. (2011). Consciousness and Physics: Towards a Scientific Proof That Consciousness is in Space-Time Beyond the Brain, *Journal of Transpersonal Research* (3), 123-134

- Polat, E. (2010). *Kur'ân'ı-Kerim'e Göre Rûhî Hastalıklar. Doktoa tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Polkinghorne, J. C. (2004). The person, the soul, and genetic engineering. *Journal of Medical Ethics*, 30(6), 593-597.
- Pophristic, V. ve Goodman, L. (2001). Hyperconjugation Not Steric Repulsion Leads to the Staggered Structure of Ethane. *Nature* (411), 565-568.
- Prescott, J. W. (1990). Affectional bonding for the prevention of violent behaviors: Neurobiological, psychological and religious/spiritual determinants. *Violent Behavior*, 1, 110-142.
- Prescott, J. W. (1996). The origins of human love and violence. *Pre and Perinatal Psychology Journal*, 10(3), 143-188.
- Prigle-Pattison, A. S. (1922). *The İdea of İmmortality*. Oxford: Clarendon Press.
- Rai, D. V. ve Kumar, G. (2020). Soul And Mind As Quantum States Of An Embedded Human System. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 8(1), 550-558.
- Râzî, Fahreddin. (1968). *en-Nefs ve 'r-Rûh ve Şerhu Kuvahumâ*. (Muhammed Sagîr Hasen el-Ma'sûmî, Thk.). İslamâbâd: Matbuatu Mâhedi'l-Ebhasi'l-İslamiyye.
- Râzî, Fahreddin. (1986). *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*. (Cilt. 1-2). (Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Thk.). Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye.
- Râzî, Fahreddin. (1987). *el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*. (Cilt. 1-8). (Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Thk.). Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabi.
- Râzî, Fahreddin. (1991). *Kitabu'l-Muhassal*. (Hüseyin Atay, Thk.). Kahire: Mektebetu Dari't-Türas.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (1412/1996). *Mefâtihu'l-gayb*. (Cilt. 1-11). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Râzî, Fahreddin. (2019). *Kitabu'n-Nefs ve 'r-Rûh ve Şerhu Kuvvâhumâ*. (H. Aydeniz, Çev.). Ankara: Elis Yayınları.
- Ridley, M. (2019). *Genom*. (M. Doğan ve N. Taşçı, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Ridley, M. (2019). *Gen Çeviktir*. (Mehmet Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Roach, M. (2007). *Ruh Gerçekten Var Mî?*. (T. Gezer, Çev.). İstanbul: Yakamoz Yayınları.

- Rodrigues, V., Fuhrer, T. ve Ugarte, D. (2000). Signature of Atomic Structure in the Quantum Conductance of Gold Nanowires. *American Physical Society*, 85(19), 4124.
- Rosen, A. D. (1992). Magnetic Field Influence on Acetylcholine Release at the Neuromuscular Junction. *American Journal of Physiology-Cell Physiology*, 262(6), C1418-C1422.
- Roth, T. L. (2012). Epigenetics of neurobiology and behavior during development and adulthood. *Developmental Psychobiology*, 54(6), 590-597.
- Roy, A. K., Bowirrat, A., Smith, D. E., Braverman, E. R., Jalali, R., Badgaiyan, R. D., ... ve Blum, K. (2021). Neurobiology and Spirituality in Addiction Recovery. *Acta Scientific Neurology*, 4(9), 64.
- Rozemond, M. (2009). "Leibniz on the Union of Body and Soul", *Archiv Für Geschichte Der Philosophie*, 79(12), 150-178.
- Sabri, M. E. (1989). *İnsan ve Kader*. (İ. Doğan, Çev.). İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği.
- Sâbûnî, Nûreddin. (1399/1979). *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, (Bekir Topaloğlu, Nşr.). Dımaşk: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sarıkaya, B. (2014). *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Sarma, S. (1996). *Religious Philosophy of Rudolf Otto*. Delhi: Ajanta Publications.
- Sayan, E. (2012). Analitik Zihin Felsefesinin Temel Problemlerine Bir Bakış. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (19), 37-54.
- Saygılı, S. (2006). Beyin ve Ruh. İstanbul: Elit Yayınları.
- Schaffner, K. F. (1998). Genes, behavior, and developmental emergentism: One process, indivisible?. *Philosophy of Science*, 65(2), 209-252.
- Scheler, M. (1998). *İnsanın Kosmostaki Yeri*. (H. Tepe, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Schmaltz, T. (1996). *Malebranche's Theory of the Soul: A Cartesian Interpretation*. New York: Oxford University Press.
- Schrödinger, E. (2022). *Yaşam Nedir?*. (M. Doğan, Çev.). İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Schulten, K. (2000). *Electron Transfer: Exploiting Thermal Motion*. *Science*, (290), 61-62.
- Schultz, D. ve Schultz, S. E. (2007). *Modern Psikoloji Tarihi*. (Y. Aslay, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Schumacher, E. F. (1990). *Aklı Karışıklar için Kılavuz*. (Mustafa Özel, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.

- Schure, M. B., Christopher, J. ve Christopher, S. (2008). Mind–body medicine and the art of self- care: teaching mindfulness to counseling students through yoga, meditation, and qigong. *Journal of Counseling & Development*, 86(1), 47-56.
- Searle, J. R. (2005). *Bilinç ve Dil*. (M. Macit-C. Özpilavcı, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Seppa, N. (2000). Silencing the BRCA1 Gene Spells Trouble. *Science News*, 157(16), 247-247.
- Sevmez, F., Adanir, S.S. ve İnce, R. (2022), “Legendary name of neuroscience: Phineas Gage”, *Child’s Nervous System*, 38 (2022), 855-856.
- Shea, N., Boldt, A., Bang, D., Yeung, N., Heyes, C. ve Frith, C. D. (2014). Supra-personal cognitive control and metacognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 18(4), 186-193.
- Sheldrake, R. (2001). *Yeni Bir Yaşam Bilimi*. (S. Soner, Çev.). (İzmir: Ege Meta Yayınları.
- Shenk, D. (2010). *The Genius in All of Us: New Insights Into Genetics, Talent and IQ*. Doubleday. New York: Dubleday.
- Sherrington, C. S. (1940). *Man on his Nature*. London: Cambridge At The University Press
- Sheynin, O. (2004). Fechner as a statistician. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 57(1), 53-72.
- Siegel, D. J. (1999). *The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are*. New York: Guilford.
- Siggens, L. ve Ekwall, K. (2014). Epigenetics, Chromatin and Genome Organization: Recent Advances from the ENCODE Project. *Journal of Internal Medicine*, 276(3), 201-214.
- Sivitz, L. B. (2000). Cells proliferate in magnetic fields. *Science News*, 158(13), 196-197.
- Smith, G.S. (2014). *Philosophy of Biology*. Oxford: Princeton University Press.
- Smythies, J. (2003). Space, Time and Consciousness, *Journal of Consciousness Studies*, 10(3), 47-56.
- Souza, M. D. (2014). The empathetic mind: The essence of human spirituality. *International Journal of Children's Spirituality*, 19(1), 45-54.
- Spatz, H. C. (1996). Hebb's concept of synaptic plasticity and neuronal cell assemblies. *Behavioural Brain Research*, 78(1), 3-7.

- Spiritoloji, Parapsikoloji, Ufoloji-Temel Alt Yapı Kitapları. (t.y.). (Cilt. 1-7). İstanbul, Bilimsel Araştırma Merkezi Yayınları.
- Soysal, E. K. (2020). *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Sölch, D. (2016). Wheeler and Whitehead: Process Biology and Process Philosophy in the Early Twentieth Century. *Journal of the History of Ideas*, 77(3), 489-507.
- Stark, R. and Finke, R. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Berkeley CA: University of California Press.
- Suisky, D. (2009). *Euler as Physicist*. Berlin: Springer.
- Sunar, C. (1978). Beynimizin Ruhsal Mu'cizeleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1-2), 157-200.
- Surani, M. A. (2001). Reprogramming of genome function through epigenetic inheritance. *Nature*, 414(6859), 122-128.
- Sylvia, C. ve Novak, W. (1997). *A Change of Heart: A Memoir*. Boston: Little, Brown and Company.
- Sweatt, J. D. (2009). Experience-dependent epigenetic modifications in the central nervous system. *Biological Psychiatry*, 65(3), 191-197.
- Sweatt, J. D. (2013). The emerging field of neuroepigenetics. *Neuron*, 80(3), 624-632.
- Sweatt, J. D., Meaney, M. J., Nestler, E. J. ve Akbarian, S. (Der.). (2013). *Epigenetic regulation in the nervous system: Basic mechanisms and clinical impact*. London: Elsevier.
- Swinburne, R. (1986). The Indeterminism of Human Actions. *Midwest Studies in Philosophy*, 10, 431-449.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. (t.y.). *el-Milel ve'n-nihal*, (Muhammed Seyyid Kîlânî, Nşr.). Kahire, Dâru'l-Ma'rife.
- Şentürk, H. (2004). Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 7(19), 221-229.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. (1313/1895). *el-Müsned*. (Cilt. 1-6). Kahire: y.y.
- Talbot, M. The Placebo Prescription. *New York Times*. Erişim Tarihi. 22 Ocak 2023. <https://www.nytimes.com/2000/01/09/magazine/the-placebo-prescription.html>.
- Tarhan, N. (2014). *İnanç Psikolojisi Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tarlacı, S. (2009). *Kuantum Beyin-Bilişsel Beyin Sorununa Yeni Bilimsel Yaklaşım*. İstanbul: Kişisel Yayınlar.

- Tarlacı, S. (2010). Why We Need Quantum Physics for Cognitive Neuroscience. *NeuroQuantology*, 8(1), 66-76.
- Tarlacı, S. (2011). What Should a Consciousness-Mind-Brain Theory Be Like? Reducing the Secret of the Rainbow to the Colours of a Prism. *NeuroQuantology*, 11(2), 360-377.
- Taslaman, C. (2007). Bedenin ve ruhun iki ayrı cevher olup olmadığı sorununa karşı teolojik agnostik tavır. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (33), 41-68.
- Taylan, N. (2006). *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat
- Teftâzânî, Sa‘deddin. (1989). *Şerhu’l-Makâsîd*. (Cilt. 1-5). (Abdurrahman Umeyre, Thk.). Beyrut: Âlemü’l-Kütüb.
- Tehânevi, (1860-1862). *Dictionary of Technical Terms*. Calcutta: y.y.
- Tehânevi, Muhammed b. A’lâ b. Ali Hâmid el-Fârûkî. (1996). *Keşşâf-ü istilâhâtî ‘l-fünûn ve ‘l-ulûm*. (Cilt. 1-2). (Ali Dahruc, Thk.). Beyrut: Mektebet-ü Lübnan.
- Temin, H. M. ve Mizutami, S. (1970). RNA-dependent DNA polymerase in virions of Rous sarcoma virus. *Nature*, (226), 1211-1213.
- Thomas, L. (1980). *The Medusa and the Snail: More Notes of a Biology Watcher*. Toronto-New York-London: A Bantam Book.
- Thompson, T. (2019). *Tıbbi Genetik*. (M. Alikışifoğlu, Çev.). Ankara: Elsevier Limited.
- Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü’t-Tirmizî*. (Cilt. 1-4). Kahire: Mektebetü’l-İslamiyye: t.y.
- Titus, H. H. (1970). *Living Issues in Philosophy*. New York: American Book Company.
- Topaktaş, M. (2018). *Moleküler Genetik*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Tritton, A. S. (2015). İnsan, Nefs, Ruh, Akıl. (T. Ünal, Çev.). *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 553-560.
- Toprak, S. (1991). *Ölümden Sonraki Hayat*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Tsong, T. Y. (1989). Deciphering the language of cells. *Trends in Biochemical Sciences*, 14(3), 89-92.
- Tully, R. B., Courtois, H., Hoffman, Y. ve Pomarède, D. (2014). The Laniakea Supercluster of Galaxies. *Nature*, 513(7516), 71-73.
- Türkçapar, M. H. ve Sargın, A. E. (2012). Bilişsel davranışçı psikoterapiler: tarihçe ve gelişim. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 7-14.

- Tyler, C. W. (2004). *Varieties of Synesthetic Experience, Synesthesia: Perspectives from Cognitive Neuroscience*. L. C. Robertson ve N. Sagiv, Der.). New York: Oxford University Press.
- Uçar, G., Demir, B., Yabanoğlu, S. ve Uluğ, B. (2004). Correlation between platelet monoamine oxidase activity and serotonin content in alcoholism subtypes. *FABAD J. Pharm. Sci*, 29, 159-167.
- Uslu, E. (2012). Genetik Etiyolojilerinde Farklılık Olduğu Öne Sürülen Bipolar Alt Tiplerinin Nörobilişsel İşlevler ve Mizaç Özellikleri Bakımından İncelenmesi: Kontrollü Bir Çalışma. Tıpta uzmanlık tezi. Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi: Ankara.
- Uzeyzî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el- (1995). *Garîbü'l-Kur'ân fî tefsîri garîbi'l-Kur'ân*. (Cilt. 1-2). (Muhammed Edîb-Abdülvahid Cemrani, Thk.). Darü'l-Kütüb.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ünlüsoy, A. (2021). Modern Bilinç Teorileri Açısından Nöroteolojik Yaklaşımın İmkânı: Avantaj ve Dezavantajları. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 11(2), 549-566.
- Ünverdi, M. (2019). İslam Bilim Tarihinde Ruh Sağlığı ve Akıl Hastalıklarının Tedavisi ve Günümüz Halk Dindarlığında Üfürükçülüğün Eleştirisi. *İlahiyat Fakülteleri 24. Kelam Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Uluslararası İslam Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu*. (M. Çınar, H. Aldemir, M. Şaşa, M. Civelek, Der.). Kilis: 7 Aralık Üniversitesi Yayınları.
- Ünverdi, M. ve Ünverdi, V. (2022). Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve İnsan Tasavvuru. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22(1), 635-651.
- Van Lommel, P. (2004). About the continuity of our consciousness. *Brain Death and Disorders of Consciousness*, 115-132.
- Van Lommel, P. (2006). Near-death experience, consciousness, and the brain: A new concept about the continuity of our consciousness based on recent scientific research on near-death experience in survivors of cardiac arrest. *World Futures*, 62(1-2), 134-151.
- Van Lommel, P. (2011). Endless consciousness: A concept based on scientific studies of near-death experiences. *Neuroscience, Consciousness and Spirituality*, 207-227.

- Van Lommel, P. (2013). Non-local consciousness a concept based on scientific research on near-death experiences during cardiac arrest. *Journal of Consciousness Studies*, 20(1-2), 7-48.
- Vliegenthart, D. (2011). Can Neurotheology Explain Religion. *Archive for the Psychology of Religion* 33(2), 137-171.
- Yadava, O. P. (2014). *Three Spirituality and Health. Healing Across Boundaries*. (M. R. Paranjape, Der.). London: Routledge India.
- Yakit, İ. (1993). *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yalcin, Y. ve Pekcan, O. (2020). Nuclear fission–nuclear fusion algorithm for global optimization: a modified big bang–big crunch algorithm. *Neural Computing and Applications*, 32(7), 2751-2783.
- Yang, Z., Lu, Z. ve Wang, A. (2006). Adaptive Mutations in Salmonella Typhimurium Phenotypic of PurR Super-repression. *Mutation Research/Fundamental and Molecular Mechanisms of Mutagenesis*, 595(1-2), 107-116.
- Yar, E. (2013). *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Yazır, E. M. Hamdi (1999). *Hak Dini Kur'an Dili*. (Cilt. 1-10). İstanbul: Yenda Yayıncılık.
- Yazoğlu, R. (2002). *Gazâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Yazoğlu, R. (2004). Ölümsüzlük İnançının Dayandığı Temeller. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 289-294.
- Yen- Patton, G. A., Patton, W. F., Beer, D. M. ve Jacobson, B. S. (1988). Endothelial cell response to pulsed electromagnetic fields: stimulation of growth rate and angiogenesis in vitro. *Journal of Cellular Physiology*, 134(1), 37-46.
- Yılmaz, A. A. (2019). Günümüzde Ruh-Beden Düalizmine Yöneltilen Eleştiriler ve Alternatif Bir Düalizm Olarak Zuhurculuk, *Journal of Islamic Research*, 30/2, 324-337.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed ez- (t.y.). *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (Mecmuatü mine'l-Muhakkin, Thk.). b.y.: Dâru'l-Hidâye.
- Zebîdî, Murtazâ. (1994). *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Cilt. 1-20). (Ali eş-Şîrî, Thk.). Beyrut: y.y.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. (1979). *Esâsu'l-belâğa*. (Abdurrahîm Mahmûd, Thk.). Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.

- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. (1407/1987). *el-Keşşâf 'an haka'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. (Cilt. 1-4). Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-'Arabi.
- Zhang, T. Y. ve Meaney, M. J. (2010). Epigenetics and the environmental regulation of the genome and its function. *Annual Review of Psychology*, 61, 439-466.
- Ziefle, R. G. (2016). Unification of the four fundamental forces of nature by a binary quantum model. *Physics Essays*, 29(1), 81-107.
- Zwingmann, C. ve Constantin, K. (2020). Religion and Health from the View of Psychology of Religion. (B. Jakob ve B. Weyel, Der.). Spirituality, Mental Health, And Social Support içinde (ss. 38-55). Berlin: De Gruyter.
- Waddington, C. H. (1957). *The Strategy of the Genes: A Discussion of Some Aspects of Theoretical Biology*. London: G. Allen and Unwin, London.
- Walters, G. D. ve White, T. W. (1989). Heredity and crime: Bad genes or bad research?. *Criminology*, 27(3), 455-485.
- Waterland, R. A. ve Jirtle, R. L. (2003). Transposable Elements: Targets for Early Nutritional Effects on Epigenetic Gene Regulation. *Molecular and Cellular Biology*, 23(15), 5293-5300.
- Watson, J. D. ve Crick, F. H. (1953). Molecular Structure of Nucleic Acids: A Structure for Deoxyribose Nucleic Acid. *Nature*, 171(4356), 737-738.
- Watson, J. B. ve Watson, R. R. (1921). Studies in Infant Psychology. *The Scientific Monthly*, 13(6), 493-515.
- Weaver, I. C., Cervoni, N., Champagne, F. A., D'Alessio, A. C., Sharma, S., Seckl, J. R. ve Meaney, M. J. (2004). Epigenetic Programming by Maternal Behavior. *Nature Neuroscience*, 7(8), 847-854.
- Weinhold, F. (2001). A New Twist on Molecular Shape. *Nature* (411), 539-541
- Werblowsky, R. J. ve Wigoder, G. (1965). Soul. The Encyclopedia of the Jewish Religion. London, Holt Rinehart and Winston.
- Wilder, P. (2015). *Mystery of The Mind: A Critical Study of Consciousness and The Human Brain*. New Jersey: Princeton University Press.
- Wilson, E. O. (1998). Integrated Science and the Coming Century of the Environment. *Science*, 279(5359), 2048-2049.
- Wilson, J. Q. Ve Herrnstein, R. J. (1998). *Crime Human Nature: The definitive study of the causes of crime*. New York: The Free Press.
- Winston, R. (2010). *Tanrının Öyküsü*. (S. Köseoğlu, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

- Wong, Y. J., Rew, L., & Slaikeu, K. D. (2006). A systematic review of recent research on adolescent religiosity/spirituality and mental health. *Issues in Mental Health Nursing*, 27(2), 161-183.
- Woolf, N. J. ve Hameroff, S. R. (2001). A quantum approach to visual consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*, 5(11), 472-478.
- Wrangham, R. W. ve McGrew, W. C. (Der.). (1996). *Chimpanzee Cultures*. Harvard University Press.
- Wright, S. (2008). Heart and soul: can a new heart give you the donor's personality? Amazing as it sounds, there is evidence that organs can hold memories. *Nursing Standard*, 22(32), 24-26.
- Qu, H. ve Fang, X. (2013). A Brief Review on the Human Encyclopedia of DNA Elements (ENCODE) Project. *Genomics, Proteomics & Bioinformatics*, 11(3), 135-141.

ÖZGEÇMİŞ

Lise öğrenimi tamamladıktan sonra 2005'te başladığı Atatürk Üniversitesi Veteriner Fakültesini 2010 yılında yüksek lisans derecesiyle bitirdi. 2013 yılında başladığı ilahiyat öğrenimini ise 2017 yılında yine aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesinden lisans derecesiyle mezun olarak tamamladı. Farklı kurumlarda çalışan yazar, şuan Gümüşhane Üniversitesi Kelkit Aydın Doğan MYO Laborant Veteriner Sağlık Programında Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır. Arapça ve İngilizce bilen yazar evli ve bir kız babasıdır.

Yayınlar:

- Bal, S. Y. ve Sarıkaya, B. (2022). İnsan İradesi ve Sorumluluğu Bağlamında Neocebrizm'in İddiaları, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(22), 539-565.
- Bal, S. Y. ve Sarıkaya, B. (2022). Kelami Açıdan İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm. *Mavi Atlas*, 10(2), 404-418.